
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2016
5-6(85-86)

вересень-грудень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 26.10.2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009 р.

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних наук

(Наказ Міністерства освіти і науки України №747 від 13.07.2015 р.)

Головний редактор — *Рафальський О. О.* — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О. М.* — доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В. О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Бушанський В. В. — доктор політичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Зеленько Г. І. — доктор політичних наук

Калакура О. Я. — доктор політичних наук

Кармазіна М. С. — доктор політичних наук

Котигоренко В. О. — доктор політичних наук

Кочубей Л. О. — доктор політичних наук

Кулик В. М. — доктор політичних наук

Михальченко М. І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Панчук М. І. — доктор історичних наук

Рудич Ф. М. — доктор філософських наук

Солдатенко В. Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шайгородський Ю. Ж. — доктор політичних наук

Шаповал Ю. І. — доктор історичних наук

Шевченко О. К. — доктор філософських наук

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
Протокол № 1 від 18 лютого 2016 р.*

ISSN 2524-0137

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016

Зміст

I. Проблеми інституційних змін політичної системи сучасної України

Галина Зеленько. Система державного управління в Україні: траєкторія змін 2014 – 2016 рр.	4
Олександр Батанов. Актуальні проблеми реформи конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні.....	34
Юлія Нечипоренко. Законодавча та установча функції українського парламенту: проблемні аспекти	43
Євген Перегуда. Консолідаційний потенціал інституційних реформ: стратегія, принципи, напрями	50
Фелікс Рудич. Становлення суспільно-політичного устрою в сучасній Україні: політологічний аналіз. Шляхи виходу із кризи.....	63
Тетяна Ляшенко. Професійні спілки України як політичний інститут	88
Сергій Янішевський. Теорія міських політичних режимів: засади та можливості застосування щодо вітчизняних локальних політій	99
Олександр Лозовицький. «Розумна могутність» – стратегічна основа зовнішньополітичної та оборонної складових дієвого реформування держави в умовах глобалізації.....	111

II. Влада та суспільство в сучасній Україні

Валентин Бушанський. Деструкція в естетиці та філософії модерну.....	123
Віктор Войналович, Сергій Білошицький. Концепт суспільного інтересу постмайданної України: аксіологічні, стратифікаційні, соціально-демографічні та регіональні аспекти.....	133
Ігор Єгоров, Віталій Грига. Інноваційна та науково-технічна діяльність в Україні в контексті політики євроінтеграції: тенденції та проблеми.....	184

Світлана Набок. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті	197
--	-----

ІІІ. «Російський слід» в українській політиці

Микола Горєлов, Олег Рафальський. «Русский мир» закреслює Переяслав	229
Володимир Скляр. Чисельність та етномовний склад населення не підпорядкованих Україні територій Донецької та Луганської областей	254
В'ячеслав Яремчук. Процес трансформації регіональної багатопартійності в АР Крим у 1991–2002 рр.: суперечності і наслідки	278

ІV. Політика і бізнес

Тетяна Бєвз. Бізнес-партійні корпорації і українська політична практика	294
Світлана Брехаря. Етапи становлення корпоративно-соціальної відповідальності українського бізнесу	312

V. Окремі аспекти політологічного дискурсу

Юрій Поліщук. Трансформаційні процеси в сучасній Україні: зарубіжна історіографія	326
Едуард Щербенко. Український транзит у дзеркалі дисертаційного жанру: зміни парадигми	340
Олена Резніченко. Бібліотека інформує	355
Відомості про авторів	361

І. Проблеми інституційних змін політичної системи сучасної України

Галина Зеленько

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ: ТРАЄКТОРІЯ ЗМІН 2014 – 2016 РР.

Проаналізовано характер інституційних змін системи державного управління, які відбулися в Україні після Революції Гідності. Система державного управління розглядається у широкому значенні, яка має політичну і адміністративно-управлінську складову. Вдосконалення системи державного управління в Україні автор пов'язує зі зміною форми державного правління і відновленням парламентсько-президентської республіки; зміною системи кооптації державних службовців та політичних акторів; структурною реформою органів державної влади. Зміст, наслідки і проблеми цих нововведень є предметом аналізу у цій публікації.

Ключові слова: *система державного управління, інституційні зміни, формальні і неформальні інститути, політичні практики.*

Halyna Zelenko. The System of Government in Ukraine: the Trajectory of Changes 2014 – 2016. *The nature of the institutional changes in the system of government that took place in Ukraine after the Revolution of dignity were analyzed in this research. The system of government is considered in a broad sense that means the system has political and administrative management component. The author links the improvement of public administration in Ukraine with changing forms of government and the restoration of parliamentary-presidential republic; changing system co-opting public servants and political actors; structural reforming of public authorities. Content consequences and problems of these innovations are the subject of analysis in this publication.*

Key words: *system of governance, institutional changes, formal and informal institutions, political practice.*

Реформа системи державного управління в Україні, без перебільшень, є перманентним і вкрай проблематичним процесом. Розмови про необхідність її оптимізації фактично розпочалися від моменту набуття незалежності, як і спроби реформувати, по суті, несформовану систему державного управління. Як відомо, наявна в Україні система державного управління є рудиментарною і за формою, і за змістом. Тому нинішній процес її реформування є одним із чергових етапів, спроб структурної та функціональної оптимізації органів державного управління, у змісті якої спробуємо розібратися у межах цієї публікації.

Яку систему слід змінити? Форма державного управління створює відповідні інституційні рамки суспільно-політичного процесу, які здатні як стимулювати, так і гальмувати їх перебіг. У межах цієї публікації поняття «державне управління» розглядаємо у широкому значенні цього слова – як цілеспрямований організаційний та регулюючий вплив держави на стан і розвиток суспільних процесів з метою досягнення цілей та реалізації функцій держави, відображених у Конституції та законодавчих актах, шляхом запровадження державної політики, виробленої політичною системою і законодавчо закріпленої, через діяльність органів державної влади, наділених необхідною компетенцією. Тому у статті проаналізовано зміни, які відбулися у тріаді вищих органів державної влади, і зміни, які стосуються безпосередньо виконавчої вертикалі влади.

Зауважимо, що для України, як і загалом транзитних країн, якими є усі посткомуністичні країни, характерний телеологічний конституціоналізм, який має орієнтовний характер – тобто положення конституції є своєрідною стратегією розвитку країни і в реальності не відображають наявного стану речей у державі, а формують своєрідну стратегічну модель, до якої країна прагне. Тому телеологічний конституціоналізм містить у собі інструменти, які дозволяють стимулювати («підтягнути») транзитні країни у своєму розвитку. Досвід країн Центрально-Східної Європи та Балтії підтверджує можливість у разі грамотного запровадження «інструментальних можливостей демократії» за досить короткий час (приблизно кілька електоральних циклів) модернізувати політичну систему, перейшовши у стадію консолідованої демократії. Звісно,

дотримуючись базової стратегії розвитку незалежно від політичної мінливості парламенту.

Якщо проаналізувати процеси конституцієтворення в Україні, то очевидно, що алгоритм «інституціоналізації демократії» у нашій країні є цілком універсальним – таким, який пройшли усі успішні транзитні країни. Однак, що нині очевидно, результат нібито демократичного транзиту – абсолютно інший, ніж у країнах Балтії та Центрально-Східної Європи. Причому особливість України в тому, що наша держава не відкотилася у попередній – авторитарний – стан, як це трапилося з усіма, за винятком Грузії і країн Балтії, пострадянськими республіками. В Україні ми стикнулися з формуванням так званої «олігархічної держави», яка має свої специфічні характеристики. Суть її у монополізації влади фінансово-промисловими групами (ФПГ) і конструюванні ними політичних інститутів у конфігурації, яка б уможлиблювала їх відтворення у владі. Наслідком такої політичної інженерії стало формальне збереження нібито демократичних механізмів політичної участі громадян і демократичних політичних інститутів, але їх поєднання створює умови для отримання заздалегідь визначеного (потрібного ФПГ) електорального вибору. Цим і пояснюється проходження у владу осіб, які часто жодним чином не проявили себе ані на громадській роботі, ані у політичній діяльності, ані як ефективні менеджери, але завдяки власній належності до ФПГ отримали інструменти формування політичних рішень завдяки адміністративним посадам або членством у представницьких органах влади. Результатом такого принципу інкорпорації еліт став «інституційний склероз» – дистрофія формальних правил гри або політичних інститутів (детально це було проаналізовано у науковій доповіді «Інституційні зміни політичної системи України...» [1]). На практиці це призвело до девальвації конституційних норм: принцип організації державної влади, який проголошено у ст. 6 Конституції України, відповідно до якого «державна влада в Україні базується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову», набув декоративних рис. Зрештою, держава перетворилася у «парадержаву», яка тільки частково, за залишковим принципом виконує функції, притаманні класичній державі (насамперед функція соціального захисту, регулююча функція, правоохоронна функція

тощо). Натомість, така «парадержавна» у першу чергу обслуговує інтереси фінансово-промислових груп і, відповідно, під їх інтереси підлаштовуються усі державні інституції.

По суті, в Україні формальна (конституційна) суть гілок влади і органів, які здійснюють різні види влади, була підмінена владою неформальних груп впливу – агентів фінансово-промислових груп. А вибір наявної мажоритарно-пропорційної виборчої системи із абсолютною залежністю судової влади і правоохоронних органів від президентських інституцій призвів до формування системи превентивних заходів, які істотно спотворювали волю виборців, і, власне, завдяки системі превентивних заходів (формування виборчих комісій, процедура висунення кандидатів у депутати, процедури підрахунку голосів, ігнорування порушень у ході виборчого процесу, як-то підкуп депутатів, прихована агітація з боку правоохоронних органів тощо) роль політичних виборів як механізму електорального відбору була знівельована. Враховуючи нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, в Україні відбулася деградація і так нерозвинених механізмів політичної участі, політичної відповідальності, дистрофія «соціальних ліфтів».

Наслідком деградації системи державної влади і механізмів політичної участі стала деградація держави, що й призвело до масових суспільно-політичних протестів – Помаранчевої революції 2004 р. і Революції Гідності 2013 – 2014 рр.

Наголосимо, що революції за своїм змістом є неконвенційними формами політичної участі і мають радше деструктивний вплив на розвиток держави. Однак вони не виникають самі по собі і є рефлексією на дефіцит легітимності політико-владних інститутів і неадекватну внутрішню політику держави. Отже, саме представники влади відповідальні за масові суспільно-політичні кризи, які завдяки своїм функціям мали б реагувати на суспільно-політичні настрої, враховуючи громадську думку. Зокрема, якщо пригадати вимоги учасників акцій протесту на майдані Незалежності у Києві, то побачимо, що спочатку вони мали цілком персоніфікований характер – відставка тодішнього міністра внутрішніх справ О. Захарченка, покарання винних у побитті протестувальників, тільки згодом – вимоги відставки уряду М. Азарова і вже тоді – вимоги дострокових виборів і парламенту, і Президента України. І тільки

відсутність своєчасної реакції тодішнього Президента В. Януковича спричинила подальшу ескалацію конфлікту. Власне події 2013 – 2014 рр. на майдані Незалежності яскраво ілюструють і псевдоможливості сформованих в Україні інструментів демократії, і якість самої держави, чії очільники через неадекватну реакцію стали основними винуватцями кривавої розв'язки.

Тобто, прийняті у цивілізованому світі форми політичної участі в Україні не стали інституційно спроможними, ставши фасадом, формальністю. Це, без перебільшення, призвело до руйнування багатьох рис державності, втрату окремих рис державного суверенітету (цілісність території, зміну кордонів, втрату монополії держави на застосування сили тощо). Слабка державність стала однією з причин анексії Криму Російською Федерацією і війни на Донбасі, яка розпочалася із проголошення так званих «Луганської і Донецької народних республік» як інструменту просування Росією «русского мира» і вимог щодо федералізації України.

Зважаючи на зміст політичних вимог учасників масових акцій протесту, політичні актори, які прийшли до влади після Революції Гідності, насамперед мали б рефлексувати на політичні вимоги її учасників. Отже, нові політичні актори теоретично мали б спрямовувати свою діяльність на руйнацію олігархічної моделі влади, де корупція і паралельні (неформальні) групи впливу стали суттю системи, підмінивши собою формальні органи державної влади; на демонополізацію політичного ринку; на відновлення функцій держави.

Зміст конституційних змін. Як відомо, однією з основних вимог і Помаранчевої революції, і Революції Гідності був перехід до парламентсько-президентської республіки. Головна перевага парламентсько-президентської форми державного правління в тому, що вона передбачає залучення («включення») значно більшої, ніж за змішаної чи президентської, кількості політичних акторів до ухвалення політичних рішень. Тому цінність такої моделі для України в тому, що вона гіпотетично створює умови для руйнації монополії фінансово-промислових груп на владу, що в Україні набуло тотальних масштабів, і запустити систему «соціальних ліфтів» через запровадження механізмів політичної конкуренції і у контексті вдосконалення системи державного управління має надзвичайно важливе значення.

Початком інституційних змін форми державного правління після Революції Гідності слід вважати ухвалений Верховною Радою України Закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» (21.02.2014) [2], рішення Верховної Ради України, яким було скасовано Конституційну реформу у 2010 р. (відому як «конституційний переворот»). Внаслідок цього в Україні було відновлено парламентсько-президентську республіку як форму державного правління. Тим самим було розширено установчу функцію парламенту, зокрема, повернення законодавчому органу його природної і логічної функції формування уряду за рахунок перерозподілу повноважень щодо формування виконавчої влади. Цим Законом було відновлено дію окремих положень Конституції України зі змінами та доповненнями на користь Верховної Ради України. За Президентом залишилися повноваження подання до парламенту кандидатури Прем'єр-міністра, яка визначається коаліцією депутатських фракцій, міністра оборони та міністра закордонних справ. Усі інші члени Уряду, як і керівники інших центральних органів влади – голова Антимонопольного комітету України, голова Державного комітету телебачення та радіомовлення України та голова Фонду державного майна України призначаються Верховною Радою України за поданням керівника Уряду. Крім того, за парламентом була закріплена функція поточного коригування складу Уряду і керівників зазначених центральних органів влади. Парламент отримав право самостійно відправляти у відставку усіх зазначених посадових осіб. Саме перед новообраною Верховною Радою України складає свої повноваження Кабінет Міністрів України.

Також було обмежено і вплив Глави держави на діяльність Уряду. Президент має право зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України лише з мотивів їх невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України. Хоча, за Президентом було збережено право призначати та звільняти голів місцевих державних адміністрацій (за поданням Кабінету Міністрів України). Окрім того, за Президентом України було збережено функцію призначення на посаду та звільнення з посади за згодою Верховної Ради України Генерального Прокурора України, а також внесення до Верховної Ради України подання про призначення на

посаду та звільнення з посади голови Служби безпеки України [2]. Тим самим на парламент було покладено політичну відповідальність за склад уряду, за виконання ним Програми діяльності Уряду, чим ліквідовано прогалину у трикутнику носіїв державної влади «Парламент – Уряд – Президент». Крім того, установча функція парламенту була посилена за рахунок закріплення виключно за парламентом прерогатив поточного коригування складу уряду шляхом політичної оцінки діяльності окремих міністрів і усього складу уряду у передбачених законом випадках. У разі негативної оцінки діяльності міністерства – такий міністр має бути відправлений у відставку. Це ж саме стосується й усього Уряду у разі визнання його роботи незадовільною.

Наступний етап вдосконалення системи державного правління в Україні розпочався після дострокових парламентських виборів у жовтні 2014 р. і формування коаліції депутатських партій у складі фракцій Блоку Петра Порошенка, Народного Фронту, «Самопоміч», Радикальної Партії Олега Ляшка і «Батьківщини» [3]. Підписання Коаліційної угоди означало формування у Верховній Раді України широкої коаліції, що створювало ідеальні, з точки зору українських реалій, умови для проведення швидких реформ. У самій же Коаліційній угоді загалом були враховані і прописані реформи, які здатні були б істотно змінити інституційну підсистему політичної системи. Хоча, з точки зору термінів, прописаних в Угоді (а це 2015 – 2016 рр.), вона видавалася утопічним документом, що, звісно, додавало скепсису щодо її виконання. Але як би там не було, зі змісту Коаліційної угоди були очевидні з боку політичних сил, які прийшли до влади, готовність і розуміння проводити реформи, а факт утворення широкої коаліції – наявність політичної волі до реформ. А це дві основні і необхідні умови для подальшого поступу.

І дійсно, щодо діяльності парламенту VIII скликання, то за кількісними показниками його можна вважати найбільш успішним, порівняно з парламентами усіх попередніх скликань, – кількість нормативно-правових актів, прийнятих парламентом за час його дворічної каденції, у разі перевищує аналогічні показники роботи парламентів попередніх скликань.

Однак якісний бік роботи парламенту є вкрай незадовільним. Основною проблемою, на наш погляд, стало хронічне порушення

норм Регламенту у діяльності депутатів – причому на усіх етапах законотворчого процесу й виконання парламентом інших функцій. Звісно, можна було б на це не зважати, адже необхідні рішення хоча й складно, повільно, але ухвалюються. Однак *за подібним хронічним порушенням Регламенту стоїть руйнація й так слабких політичних інститутів – правил гри, які забезпечували хитку рівновагу у державі. Відповідно, їх руйнація – це шлях у хаос, у невизначеність і непрогнозованість, що створює не менші загрози, ніж політична стагнація.* «Практика діяльності вищих органів державної влади за чинною конституційною моделлю характеризується підвищеним рівнем політичної конкуренції, яка може мати як здоровий, конструктивний характер, так і набувати деструктивної форми», – зазначали науковці НІСД. «Органи влади, сформовані на коаліційній основі, є менш стабільними, а пряма залежність виконавчої влади від представницької може робити уряд заручником популістських рішень провідних політичних сил та внутрішньої парламентської боротьби. Крім того, відсутність прозорого способу формування виборчих партійних списків, переважання політичних партій вождиського типу, як свідчить українська практика, призводять до проведення у парламент кланово-олігархічних груп та, як наслідок, – до непрозорих схем лобіювання інтересів великого бізнесу» [4, с. 18]. Таким чином, бажаного ефекту від формування широкої коаліції у парламенті не було досягнуто.

Причини неспроможності парламентської моделі, на наш погляд, полягають, насамперед, у збереженні механізмів кооптації політичного класу, зокрема, – мажоритарно-пропорційної виборчої системи до парламенту, яка була відновлена за президентства В. Януковича як інструмент відтворення фінансово-промислових груп у владі. Пояснити це можна тим, що, зберігши стару виборчу систему, в державі тим самим були законсервовані механізми електорального відбору, які гарантували відтворення влади ФПГ, або так званих «олігархів». Чому парламент, незважаючи на обіцянки, не пішов на зміну виборчої системи, – не зрозуміло. Але можемо припустити, що на заваді стали ті ж самі ФПГ, які таким чином втрачали інструмент гарантованого відтворення у владі, котрі нібито й підтримали Революцію Гідності, однак при цьому виступали не

проти системи, а конкретно проти «клану Януковича», який спробував узурпувати не тільки владу, а й усі фінансові потоки тощо. Не можна виключати й того, що Президент Порошенко не ризикнув застосувати пропорційну виборчу систему з відкритими списками, оскільки на той час рівень керованості країною був вкрай низький і віддавати склад парламенту «на відкуп» тільки громадян було вкрай ризиковано. Тим самим Глава держави втрачав би гарантовані неформальні інструменти впливу на парламентарів. І, зрештою, ще одне пояснення – між достроковими президентськими і парламентськими виборами було мало часу і вкрай складно підготувати країну (формування виборчих округів на нових засадах, навчання членів виборчих дільниць, пояснення процедури голосування виборцям) до виборів на новій основі, що загрожувало зривом парламентських виборів загалом.

Друга помилка, яка стала наслідком збереження мажоритарно-пропорційної виборчої системи, стосується імперативного характеру депутатського мандата, який неможливо застосувати при цій виборчій системі. Натомість парламент потребував інструментів, які б дозволяли вирішити проблему фракційної і парламентської, загалом, дисципліни. Право виключення депутатів, які вийшли з фракцій, за списками яких вони обиралися, було закріплене за політичними партіями (це часто називають «диктатурою парламентських фракцій»), відповідно до прийнятої поправки до Закону «Про вибори народних депутатів», коли партії отримали право виключати навіть діючого депутата з виборчого списку (відомий як «закон про партійну диктатуру»). Цим, по суті, було підмінено роль виборців, що стало радше «антиреформою», оскільки створило інструмент для диктатури парламентських партій, чим спотворено принцип народного суверенітету. Саме цим правом скористався Блок Петра Порошенка, виключивши депутатів М. Томенка та Є. Фірсова з виборчих списків, внаслідок чого ті втратили мандат народного депутата. Однак навіть прийняття такої норми не вирішило проблему парламентської дисципліни, натомість розхитавши й так строкаті парламентські фракції. А наявність великої кількості позафракційних і депутатських груп призвело до посилення так званих «політичних торгів» і, зрештою, до розвалу широкої коаліції.

З коаліції вийшли Радикальна партія Олега Ляшка, «Самопоміч» і «Батьківщина» і тривала суспільно-політична криза зими – весни 2016 р., пов'язана з незадовільною оцінкою діяльності Уряду А. Яценюка та нездатністю парламенту відправити його у відставку. Це докорінно змінило стиль реалізації державної політики в умовах парламентської республіки, по суті, вихолощуючи її зміст. Можна припустити, що реальною причиною розвалу коаліції стало незадоволення бізнес-інтересів акціонерів партій, які вийшли з коаліції. І тоді її розпад можна було б вважати виправданим.

Однак наступне формування вузької коаліції у складі Блоку Петра Порошенка і Народного Фронту у квітні 2016 р., стиль формування політичних рішень свідчать про те, що Глава держави завдяки своєму неформальному впливу, маючи адміністративний ресурс і користуючись своїми законними повноваженнями, нівелював роль парламенту до ролі органу, який легітимує політичні рішення, прийняті в Адміністрації Президента. Іншими словами, це є свідченням узурпації влади, поверненням до неформального домінування Президента у системі органів влади і згорання політичної конкуренції. У перспективі це може призвести до нового соціального вибуху, оскільки, по суті, відбувається злам «правил гри», Конституції, викликаючи політичне свавілля і дестабілізуючи країну.

Проте, з огляду на якісний склад парламенту і формування не опозиції, а фронди в парламенті, яка діє за принципом «чим гірше, тим краще», вносячи на розгляд парламенту відверто популістські закони, влаштовуючи політичні торги (посади і цілі галузі економіки в обмін на голосування), спричиняючи парламентські конфлікти, блокуючи голосування щодо важливих законопроектів, маючи на меті виключно дострокові вибори, формування вузької (у нашому випадку радше ситуативної) коаліції, здається політично виправданим – меншим злом – на цьому етапі. Оскільки наступні кроки Глави держави і Уряду, які стосуються голосувань з низки законопроектів, характер законопроектів, які вносить як суб'єкт законодавчої ініціативи Президент і Уряд, свідчать про наміри реформувати країну, змінивши інституційно усі сфери суспільного життя, що в нинішніх умовах війни з Росією є питанням збереження державності.

Подальше реформування системи державного управління в Україні пов'язане, по-перше, зі зміною системи кооптації державних службовців та політичних акторів; по-друге, зі структурною реформою органів державної влади.

Оновлення кадрового складу органів державної влади відбувається згідно із Законом України «Про очищення влади» (2014 р.), яким визначено правові та організаційні засади проведення очищення влади в Україні. Відповідно до ст. 1 Закону – «Очищення влади (люстрація) – це встановлена Законом заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі), крім виборних посад, в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Очищення влади (люстрація) здійснюється з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини» [5]. Кабінетом Міністрів України було розроблено План проведення перевірок відповідно до Закону України «Про очищення влади» [6], згідно з яким до червня 2016 р. процедура люстрації мала б бути закінчена щодо високопосадовців центральних органів влади, за винятком місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування і окремих військових формувань.

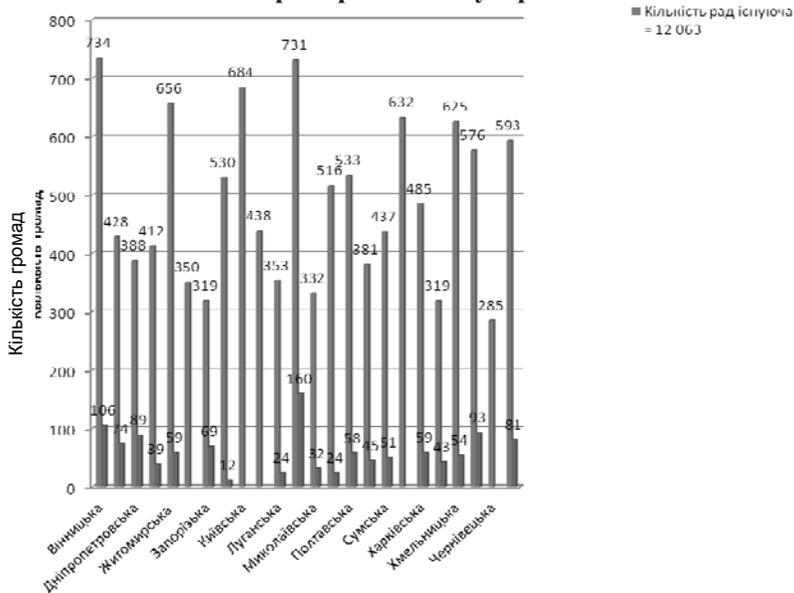
На практиці ж провести процедуру люстрації виявилось значно складніше, оскільки цей процес не був однозначно сприйнятий високопосадовцями, які підлягали люстрації, що спричинило хвилю судових позовів, які, відповідно, істотно загальмували процеси очищення влади. Так, станом на кінець 2016 р. у Єдиному державному реєстрі нараховувалося лише 936 осіб, щодо яких застосовано положення Закону «Про очищення влади» [7], що не відображає реального стану стосовно осіб, які підлягають люстрації. Хоча слід віддати належне, що у всіх органах влади створено, належним чином, публічні електронні реєстри, які дають уявлення про хід виконання Закону «Про очищення влади».

Зміна принципів кадрового відбору у органи державної влади відбувається відповідно до Закону «Про державну службу», який набув чинності з 1 травня 2016 р. [8], і Стратегії реформування державного управління на 2016 – 2020 роки [9]. Наразі складно вести мову про результати застосування цього Закону, як і Стратегії, однак наразі основні положення Закону щодо відбору співробітників органів державної влади та місцевих державних адміністрацій на конкурсних засадах почали впроваджувати. Проведено конкурси на посади глав адміністрацій ряду обласних і районних державних адміністрацій. Поки що немає відчутних результатів цієї реформи, а за прогнозами її розробників, – реформа державної служби підштовхне усю реформу державного управління, важливість якої зможуть оцінити через декілька років [10]. Нині ж можна стверджувати, що у разі реалізації реформи державної служби буде покращено систему професійного відбору, посилено контроль громадськості за діяльністю державних службовців, оптимізовано кількість державних службовців і належну оплату їх праці.

Також слід розуміти, що реформа системи державної влади передбачає оптимізацію й центральних органів державної влади, Кабінету Міністрів України, реформу публічних фінансів, реформу парламенту через прийняття відповідних Законів «Про Верховну Раду України» (за 25 років функціонування парламент зміг регламентувати свою діяльність на рівні Закону «Про регламент Верховної Ради України», натомість закону про сам парламент немає), «Про Президента України» (діяльність Президента регламентується тільки положеннями Конституції без спеціального процесуального закону), що унеможливило її реалізацію; ліквідацію на конституційному рівні розриву між Кабінетом Міністрів та вертикаллю виконавчої влади (як відомо, у вітчизняному законодавстві наявний багаторічний дуалізм виконавчої влади між Кабінетом Міністрів і Главою держави, що призводить до дублювання компетенцій і, відповідно, невизначення сфер відповідальності за реалізацію державної політики); реформа центральних органів влади.

Однією з найважливіших реформ є реформа децентралізації та місцевого самоврядування, що в урядових документах (Програмі діяльності уряду, Коаліційній угоді, Стратегії сталого розвитку України – 2020) фігурує як пріоритетна. Реформа місцевого самоврядування та децентралізації влади передбачає реформу адміністративно-територіального устрою, зміну всієї системи територіальних органів виконавчої влади та системи місцевого самоврядування, зміну бюджетної та податкової систем, земельних відносин, освіти, медицини, соціальної сфери й інших сфер (усього 22) [11]. Однак реформу відклали, хоча вона була ухвалена у парламенті у першому читанні. Натомість уряд провів децентралізацію фінансів, що, зокрема, у першій половині 2016 р. дозволило збільшити надходження у місцеві бюджети на 62% і, звісно, посилити позиції місцевих громад. Крім того, парламент ухвалив Закон «Про добровільне об’єднання громад» [12], який надав можливість укрупнювати місцеві громади за принципом «концентрації ресурсів» (див. Рис. 1).

Рис. 1. Існуюча та запропонована модель адміністративно-територіального устрою

Як видно з діаграми, йдеться про істотне скорочення кількості місцевих громад (з 12 063 до 1 172 громад) та їх укрупнення. Ця ідея вкрай неоднозначно сприйнята вітчизняними громадянами, спостерігається шалений спротив цій реформі на місцевому рівні. Однак саме цей принцип дав можливість реалізовувати регіональну політику і політику вирівнювання регіонів у країнах ЦСЄ, тому вкрай важливо довести її до кінця.

Зволікання з проведенням реформи розцінено вкрай негативно у суспільстві і політиці. Однак, на нашу думку, вдаватися до децентралізації влади, що логічно знижує рівень керованості державою, в умовах війни і безкінечних намірів проросійських політичних сил всередині України і самої Росії дестабілізувати політичну ситуацію всередині країни, є більшим ризиком, ніж зволікання з самою реформою.

Як відомо, однією з найгостріших проблем України є тотальна корупція. Причому, на відміну від країн СНД, в Україні має місце не вертикальна («краде влада»), а горизонтальна («крадуть усі») корупція. Це сформувало відповідне «кримінальне мислення» і створює великі перешкоди у боротьбі з цим явищем. Тому реформа системи державного управління не може бути успішною без боротьби з корупцією, що цілком обґрунтовано. Стратегічні цілі цього процесу спрямовувалися на: 1) забезпечення прозорості та підзвітності з метою усунення або мінімізації корупційних ризиків; 2) забезпечення невідворотності відповідальності за корупційні правопорушення; 3) виховання «нульової толерантності» до корупції у суспільстві. Якщо проаналізувати досягнення 2015 р., то, безумовно, порівняно більшого прогресу було досягнуто у рамках реалізації другої стратегічної цілі, а саме – у сфері розслідування і санкцій. Але якщо придивитися прискіпливо, – то побачимо, що цей прогрес стосується лише формування відповідних державних інституцій, які мають через виконання своїх функцій забезпечити невідворотність покарання за корупцію. Йдеться про Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) та Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (САП).

Успішним прикладом виконання завдань у рамках запровадження практики розслідувань та санкцій є створення Ради бізнес-омбудсмена в Україні. Рада розпочала свою роботу лише в травні 2015 р., але вже зарекомендувала себе як активний та

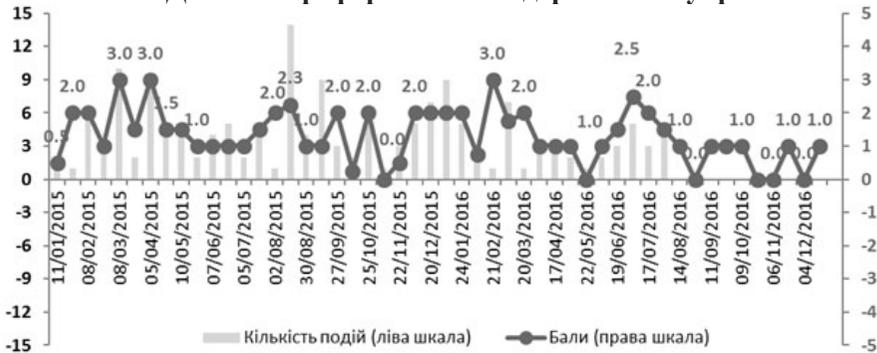
ефективний захисник прав бізнесу, зокрема, у випадках застосування корупційних практик з боку окремих органів влади.

У сфері забезпечення прозорості та підзвітності (превенції корупції) більшість завершених ініціатив поки що стосуються прийнятих нормативно-правових актів, серед яких найважливішими є закони, які запроваджують практику доступу до суспільно-важливої інформації у форматі «відкритих даних», зокрема, відкриття реєстрів прав власності на нерухоме та рухоме майно, державне фінансування політичних партій, систему електронного декларування для публічних службовців. Наразі НАБУ відкрило 236 проваджень, 15 справ передано до суду [13]. Тому неможливо оцінити ефективність діяльності інших державних структур, до чиєї компетенції входить боротьба з корупцією, оскільки головний превентивний антикорупційний орган України – Національне агентство із запобігання корупції (НАЗК) запрацювало нещодавно, так як і декілька важливих систем, які є сферою компетенції НАЗК – фінансування політичних партій, перевірка даних, внесених у систему електронного декларування тощо [14]. Однак інституціоналізація політики боротьби з корупцією є свідченням доволі позитивної тенденції. Водночас, не слід забувати, що однією з проблем України є не так відсутність норм, як проблема нормозастосування, тому тут можна тільки сподіватися, що цей процес буде зрушено з місяця.

Найбільші «прогалини» Україна має у реалізації третьої стратегічної цілі реформи – вихованні так званої «нульової толерантності» до корупції у суспільстві. А це саме та складова реформи, прогрес щодо якої найбільшим чином впливатиме на результати України в Індексі сприйняття корупції.

Нині можна констатувати, що вже створено належну законодавчу та інституційну інфраструктуру у сфері запобігання та протидії корупції – було ухвалено низку важливих законів, спрямованих на дерегуляцію економіки, розпочато формування спеціалізованих антикорупційних інституцій [15]. З наведеного графіка видно, що динаміка реформи системи державного управління є радше позитивною. Хоча навряд чи задовільними є її темпи. (див. Рис. 2)

Рис. 2. Динаміка реформ системи державного управління

Процеси дерегуляції. Поряд з реформами системи державного управління слід відзначити низку реформ, які не стосуються її безпосередньо, однак їх проведення створює певний інституційний простір, який позитивно впливає на функціональність системи державного управління. Йдеться про «зменшення кількості держави» у суспільно-політичних і фінансово-економічних процесах. З-поміж таких реформ найбільш важливою, на наш погляд, є перехід з 1 серпня 2016 р. на систему електронних закупівель ProZorro, відповідно до Закону «Про публічні закупівлі [15]». На цю систему закупівель переведено центральні органи влади, великі державні підприємства і природні монополісти, місцеві органи влади, комунальні підприємства й інші організації, які використовують кошти платників податків. Повний перехід на електронну систему означає, що всі тендери, які перевищують порогові значення, повинні проводитись через ProZorro. Державний замовник (орган влади, державне чи комунальне підприємство) повинен завантажувати в ProZorro тендерні заявки, оголошуючи таким чином закупівлю. Далі він відповідає на питання постачальників і проводить в електронній системі аукціон чи іншу процедуру, передбачену Законом «Про публічні закупівлі». Після визначення переможця замовник зобов'язаний також завантажити в систему текст договору з постачальником. А завдяки інтеграції з порталом Є-Data і проектом віднедавна в ProZorro також можна відслідкувати ще й оплату договору, якщо вона здійснюється Державним казначейством України.

Що стосується так званих «допорогових закупівель» (вартістю до 200 тис. грн на товари і послуги і до 1,5 млн грн на роботи), то використання ProZorro для них є добровільним, проте дуже бажаним. «Система працювала в пілоті саме на допорогових закупівлях і довела високу ефективність: за рік пілотного проекту в ProZorro сума економії склала більше мільярда гривень (загальна сума економії на сьогодні сягнула 2,6 млрд грн) [17]. На кінець 2015 р., коли система ProZorro працювала у тестовому режимі, однак за підсумками року, в системі було проведено 36 000 тендерів на суму 6,5 млрд грн. Загальна економія в системі вже за 9 місяців 2016 р. сягнула 5 млрд грн. Натомість, за прогнозами експертів, за підсумками 2016 р. економія мала б становити близько 4,5 млрд грн, а у 2017 р. – від 35 до 40 млрд грн [16]. Тобто ефективність цієї реформи виявилася дійсно високою, про що свідчать наведені дані.

Поряд зі змінами органів влади запроваджено інструменти моніторингу реформ. Хоча вони безпосередньо не стосуються реформи системи державного управління і не є конституційними органами, але дають можливість моніторити процеси реформ і проводити відповідне коригування цих процесів шляхом залучення експертного середовища. Йдеться про Національну Раду реформ (НРР), а також розробку збалансованої системи показників моніторингу реформ і показників «Досягнення результатів» та «Сприйняття». Слід погодитися з її розробниками, що «на сьогодні це чи не єдиний інструмент, який дозволяє вимірювати та висвітлювати конкретні результати та реальний ефект (*impact*) від реформ» [17]. Як і те, що ефективність діяльності органів державної влади вимірювалася здебільшого за кількісними показниками – кількість прийнятих рішень, засідань і т.д. Натомість, поза увагою залишився цикл аналізу політики та досягнення конкретних результатів, причинно-наслідкові зв'язки, породжені прийняттям / неприйняттям тих чи інших законопроектів.

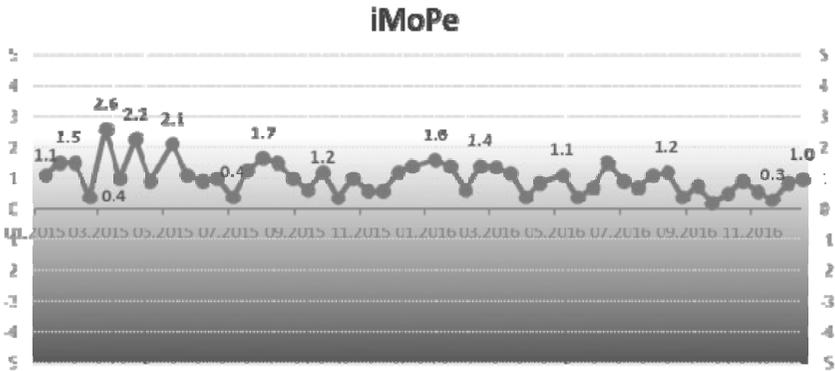
Для забезпечення політичного консенсусу у процесі проведення реформ створено Національну Раду реформ (НРР), яка складається з представників усіх зацікавлених сторін та є майданчиком для пошуку консенсусу і прийняття рішень. Основними завданнями НРР є визначення пріоритетів реформ, координація дій із реформування, моніторинг реалізації та досягнення цілей реформ. Рішення НРР

приймаються за умови консенсусу всіх учасників, що забезпечує узгодженість позицій у процесі реформ. Організаційно-аналітичне забезпечення діяльності НРР надає Виконавчий комітет реформ, основними завданнями якого є підготовка у співпраці із відповідальними за окремі реформи пропозицій НРР щодо стратегічного планування реформ, їх узгодженого впровадження, вирішення спірних питань, а також моніторинг реалізації реформ. У Виконавчому комітеті реформ здійснюється спільне головування представниками Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України. Для розробки і впровадження реформ відповідальний за реформу створює Цільову команду реформ, призначає співголів та затверджує персональний склад Цільової команди реформ. До відповідних цільових команд реформ входять представники відповідного міністерства, суміжних міністерств, представники відповідних комітетів Верховної Ради України, представники громадських організацій та бізнесу, експерти, представники міжнародних організацій.

Для підтримки процесу розробки та впровадження реформ, а також для організаційно-аналітичного забезпечення діяльності НРР створено Проектний офіс, який надає координаційну, аналітичну та комунікаційну підтримку відповідальним за розробку та впровадження реформ міністрам або іншим призначеним відповідальними за реформи особам. Діяльність Проектного офісу фінансується за участі мульти-донорського акаунту Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) та спеціального акціонерного фонду ЄБРР. НРР розроблено паспорти реформ, стратегію. Започатковано систему заходів, спрямовану на підготовку кадрового складу працівників органів державної влади і місцевого самоврядування (семінари та тренінги для депутатів місцевих рад, що відображено, знову ж таки, на офіційному сайті НРР [18]).

Залучення опосередкованих засобів удосконалення системи державного управління загалом дає підстави стверджувати, що зміни відбуваються. Проте моніторингова група НРР оцінює її темпи в діапазоні від – 5 до +5 балів. Тому, зважаючи на те, що команда іМОРе вважає прийнятним темпом реформ рівень +2 і вище, з наведеного графіка очевидно, що ці темпи вкрай недостатні (див. Рис. 3).

Рис. 3. Індекс моніторингу реформ*

* Коэффициент iMoPe является принятым темпом реформ равен Индексу 21 года

Скрин-шот з офіційного сайту НРР [19].

З наведеного графіка видно, що темпи реформ уповільнилися. Це, на наш погляд, можна пояснити розпадом широкої коаліції. З іншого боку, існування вузької коаліції мало б спростити процеси формування політичних рішень, однак брак механізмів політичної відповідальності, брак політичної свідомості у значної частини

* **Індекс моніторингу реформ (iMoPe)** призначений надавати комплексну оцінку зусиллям влади – Уряду, Президента, НБУ тощо – з впровадження реформ. Головною метою Індексу є професійне інформування суспільства щодо швидкості та глибини процесу реформ у країні. Індекс відслідковує зміни в регуляторному середовищі, розраховується на основі експертного опитування один раз на два тижні. Експерти надають свою оцінку змінам у регуляторному середовищі, які можна охарактеризувати як реформи. Для цілей розрахунку цього Індексу реформами вважаються регуляторні акти, що змінюють засади функціонування інституцій або ж суттєво впливають на поведінку економічних агентів. Експерти оцінюють регуляторні акти, які вступили в дію протягом періоду опитування або були прийняті з чіткою датою введення в дію, наміри, заяви, закони прийняті, але не підписані. Також не оцінюється якість імплементації регуляторних актів. Індекс складається із п'яти компонентів, що відображають прогрес за такими п'ятьма напрямками реформ: державне управління та боротьба з корупцією, що включає антикорупційне законодавство, децентралізацію влади, державне управління (включаючи виборне законодавство, зміни у процедурах прийняття рішень органами державної влади), надання адміністративних послуг; державні фінанси; монетарна політика та фінансові ринки; ринкова політика та зовнішня торгівля; енергетична незалежність.

депутатського корпусу призвів до перетворення вузької коаліції у ситуативну. Відтак політика знову набула вкрай хаотичних і непрозорих форм, що реалізується у форматі політичних торгів. Найчастіше предметом торгів є ресурси і сфери впливу, а в останню чергу суспільно значущі політичні рішення.

Говорячи про результати і напрями реформування системи державної влади, слід звернути увагу на наявність колосального спротиву олігархічної системи, яка не зацікавлена у встановленні прозорих «правил гри». Показово те, що найважливіші реформи, які насамперед змінюють процедури розподілу «владних ресурсів» і, відповідно, опосередковано змінюють характер системи влади, відбуваються під впливом екзогенних факторів (тиск західних партнерів, залежність від кредитування МВФ, Світового банку та фінансової допомоги інших західних установ, страх позбутися підтримки у війні на Донбасі, страх перед зняттям західних санкцій проти Росії) і під тиском громадськості. Наприклад, Закон про державне фінансування партій був ухвалений тільки завдяки тому, що був включений Єврокомісією у пакет законів «про безвізовий режим». «У якийсь момент ризик публічного негативу від несприйняття закону для політиків уже перевищував можливі втрати для представників влади від реформаторських позицій закону», – зазначав експерт НРР І. Хлібопik [19]. Тому, незважаючи на, здавалось би, суцільні проблеми і катастрофічне зниження рівня життя, реформи у сфері державного управління є радше позитивними.

Для підтвердження наведемо дані Freedom House щодо показників розвитку демократії (див. Рис. 4).

Рис. 4. Показники розвитку демократії в Україні (2007 – 2016 рр.) [20]

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Національне демократичне управління	4,75	4,75	5,00	5,00	5,50	5,75	5,75	6,00	6,00	5,75
Електоральний процес	3,00	3,00	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	3,50	3,50
Громадянське суспільство	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25	2,25

Рис. 4. Показники розвитку демократії в Україні (2007 – 2016 рр.) [20]

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Незалежність медіа	3,75	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	4,25	4,00	4,00
Місьцеве демократичне управління	5,25	5,25	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50	5,50	5,50	5,25
Правові засади та незалежність судочинства	4,50	4,75	5,00	5,00	5,50	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00
Корупція	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	6,00	6,00	6,25	6,00	6,00
Середній бал	4,25	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75	4,68

Як видно з наведеної таблиці, динаміка реформи системи державного управління, за висновками Freedom House, є хоча й незначною, але позитивною. Зважаючи на те, що такі індекси формуються на основі даних за попередній рік, показники 2017 р., ймовірно, дещо покращаться. Проте тут важливо звернути увагу на таку деталь: як видно з цієї таблиці, в Україні очевидний великий дисонанс між рівнем розвитку громадянського суспільства (2,25 бала) – характером державного управління (5,75 бала) і ще гіршими правовими засадами і незалежним судочинством (6,00 балів). Такий розрив у рівнях розвитку власне громадянського суспільства і держави, як меншості, яка управляє, - а стиль і форма управління далекі від цивілізованих, тих, на які є запит у суспільстві, - створює передумови для посилення тиску суспільства на владу і державу, з одного боку, а з іншого – породжує соціальну напругу. З огляду на очевидний дисонанс актуалізується проблема переведення суспільної активності у конвенційні форми через вдосконалення системи зворотного зв'язку «знизу догори». Тим самим буде знижуватися потенціал неконвенційної участі і, зрештою, призведе до якісного оновлення політичних практик.

Крім того, очевидним є брак інформаційних кампаній, спрямованих на роз'яснення змісту, перебігу і цілей реформ. Адже питання інформування у наших умовах має політичне значення,

здатне знизити рівень політичної напруги і, відповідно, вплив популістських політичних сил і популістських настроїв у суспільстві. Щоб зрозуміти, яку дистанцію Україна має здолати, наведемо порівняльну таблицю розвитку демократії в сусідніх країнах (див. Рис. 5).

Рис. 5. Розвиток демократії в окремих країнах ЦСЄ (2016 р.) [21]

Країна	ЕП	ГС	НМ	НДУ	МДУ	ПЗНС	К	Середній бал
Україна	3,50	2,25	4,00	5,75	5,25	6,00	6,00	4,68
Угорщина	2,75	2,50	3,75	4,00	3,00	3,00	4,00	3,29
Словаччина	1,50	1,75	3,00	3,00	2,50	2,75	3,75	2,61
Польща	1,50	1,50	2,75	2,75	1,50	2,75	3,50	2,32
Чехія	1,25	1,75	2,75	2,75	1,75	1,75	3,50	2,21

ЕП – Електоральний процес, ГС – Громадянське суспільство, НМ – Незалежні медіа, НДУ – Національне демократичне управління, МДУ – Місцеве демократичне управління, ПЗНС – Правові засади та незалежність судочинства, К – Корупція. Показники вимірюються за 7-бальною шкалою, де 1 – найвищий показник, а 7 – найнижчий.

Отже, суттю реформи органів державної влади є зміна політичної матриці, яка б запустила повноцінні механізми політичної конкуренції і тим самим соціальні ліфти, дистрофія яких обернулася поступовою дистрофією функцій держави. І якщо (до російської агресії) подібний гібридний режим міг функціонувати відносно безпечно, – з різним рівнем політичної напруги і політичного відчуження, то нині ерозія функцій держави і абсолютно неадекватна політична матриця створюють надзвичайно високі ризики існуванню держави. Причому, джерелом подібних ризиків є не стільки російська агресія (це радше наслідок), а глибоке соціальне розширення і політичне відчуження внаслідок зламу й так слабких політичних інститутів, чим створюються передумови для внутрішнього громадянського конфлікту.

Наразі ж можемо констатувати, що найбільшою проблемою, яка гальмує вдосконалення системи державного управління в Україні, є

проблема інституційна. Як і раніше, держава потребує наповнення діючої Конституції реальним змістом, формування повноцінного механізму стримувань і противаг з системою політичної відповідальності і депутатів, і Глави держави, тобто інституціоналізації влади. Причому, обрана з самого початку модель організації державної влади і тип парламентської виборчої системи (залишимо поза межами аналізу причини цього) виявилася своєрідним «неправильно застібнутим першим гудзиком», що спричинило поступову дистрофію усієї системи державного управління з усіма негативними наслідками (повільна інституціоналізація громадянського суспільства, практично деінституціоналізація партійної системи тощо). Наразі ситуація виправлена частково, а отже, загроза вихолощення інституційних нововведень (парламентська форма державного правління, державне фінансування політичних партій, децентралізація фінансів, електронне декларування і т. ін.) залишається високою.

Так, усе ще зберігається загроза «вихолощення» нововведень, які стосуються вдосконалення системи державного управління. Адже у політично неструктурованих суспільствах процес змін залежить насамперед від політичної волі. Наявна ж в Україні система кооптації політичного класу не забезпечує належний рівень політичної відповідальності, що породжує дефіцит політичної волі, і здатна уповільнити процеси трансформації. Причому, принципово важливо розірвати своєрідне замкнене коло кооптації кадрів на принципах особистої відданості, належності до певної фінансово-промислової групи, а не професіоналізму. Адже саме своєрідний «антивідбір» уже створює загрози національній безпеці. Не можна скидати з лаштунків і той факт, що Україна, по суті, за 25 років існування набула рис феодално-корпоративної квазідержави, де клани підмінили собою не тільки центральні органи влади, а й державні органи влади на місцях, які перетворилися у такі собі вотчини місцевих «гетьманів», які так само через неформальні впливи здійснюють свою політику в масштабах районів та областей.

Тому наразі мусимо констатувати, що конституційна реформа не досягла бажаної мети, а саме – істотної демонополізації системи державної влади, як і деолігархізації, не відбулося. Водночас, не можна заперечувати істотного послаблення впливу фінансово-

промислових груп у політичних процесах. Наскільки цей процес незворотний – сказати наразі складно, оскільки високий рівень персоніфікації української політики не дає достатніх даних, щоб це стверджувати. Проте факт підписання Угоди про асоціацію з ЄС, велика залежність від позиції Заходу у розв’язанні російсько-українського збройного конфлікту на Донбасі і щодо анексії Росією Криму, а такою якісні зміни самого громадянського суспільства дає підстави для оптимістичних прогнозів. Крім того, можна констатувати істотне посилення інтеракцій держави та громадянського суспільства, розширення форм політичної участі, хоча найчастіше неконвенційних, залучення громадськості до формування політичних рішень. Так само очевидним є посилення політичної конкуренції у політичних процесах, що свідчить про істотні зрушення у питанні ведення політичного процесу. Однак говорити про вдосконалення власне політичних інститутів явно зарано, як і про вдосконалення системи державного правління. Поки що ці нововведення не стали звичними політичними практиками.

Найбільшою проблемою системи державного управління в Україні є недостатня «інституціоналізація влади» – фіксація «правил гри» на рівні процесуальних законів. Внаслідок цього виник «правовий вакуум», який, що цілком логічно, – заповнюється неправовими практиками. Звісно, що, будучи у владі, політичним акторам, які мають великий адміністративний ресурс, проводити власну політику значно зручніше – не потрібно йти на компроміси з політичними силами, які мають владні ресурси, але не належать до «партії влади». Однак така практика призводить до кулуарності державної політики (відомої як «візантійство»), що унеможлиблює подолання політичної корупції, перехід до якісно вищого рівня розвитку механізмів ухвалення політичних рішень і, власне, ведення державної політики.

Підсумовуючи, наголосимо, що, зважаючи на наявні ризики, які притаманні парламентській моделі, пов’язані з тим, що без відповідних процесуальних законів вона знижує рівень керованості державою, конче необхідно ліквідувати відповідні правові прогалини. Для цього логічно забезпечити прийняття відповідних нормативно-правових актів, прописаних у коаліційній угоді. Зауважимо, що, з точки зору інституційних змін, у коаліційній угоді

цілком достатньо було прописано зміст необхідних реформ, їх послідовність, в основному враховано причинно-наслідкові зв'язки між пропонованими реформами. Звісно, частина цих реформ має здійснюватися на конституційному рівні, що передбачає наявність трьохсот голосів народних депутатів. Забезпечити їх в умовах вузької (або ситуативної) коаліції вкрай складно.

Дивно, але саме парламент, незважаючи на високу продуктивність щодо кількості ухвалених законів, наразі є найбільш реакційним органом, який часто відверто саботує прийняття важливих процесуальних законів, які б запустили необхідні для країни процеси. Однак, як показує практика внесення змін до Конституції, які стосувалися Судової реформи, винесення у публічну площину найбільш резонансних змін, консолідація експертного середовища і вплив західних партнерів – є засобами тиску на депутатський корпус, зокрема, на фракції, які займаються відвертим популізмом, і сформували необхідну політичну волю у парламенті (політичні торги також не є винятком). На жаль, така принизлива практика наразі є єдиною можливою щодо депутатів, які не відчувають ані політичної відповідальності, ані людської гідності, перетворивши парламент у місце лобіювання інтересів окремих фінансово-промислових груп і банальне заробляння коштів через лобіювання тих чи інших законопроектів.

Водночас, не можна заперечувати той факт, що в Україні стала звичною практика порушення базових принципів демократії – рівних правил для всіх, що стало буденним явищем під час прийняття низки фундаментальних законів (найбільш резонансні – зміни до Закону про Генеральну Прокуратуру, ухвалення Закону «Про державний бюджет» і у 2015, і у 2016 рр. тощо). Це спричиняє подальшу руйнацію функцій держави і нівелює її роль, знижує легітимність органів державної влади і, відповідно, усіх державних рішень. Крім того, по суті, управління державою «в ручному режимі» знижує прогнозованість політичних процесів, унеможливує формування однакових і рівних для усіх правил гри.

Такий стан речей, звісно, можна пояснити складністю політичної ситуації і виправдати політичною доцільністю. Однак політичні рішення, які приймаються таким способом, є вкрай контроверсійними. Особливо це стосується кадрових призначень,

проміжних виборів тощо, що ставить під сумнів саме таку політичну доцільність, оскільки не призводить ані до деолігархізації, ані до запуску соціальних ліфтів і, тим більше, нівелює нормальну політичну конкуренцію. Тому вкрай важливо напрацювати ефективні механізми ротатії і управлінських кадрів, і суб'єктів політичного процесу загалом, які б базувалися на зрозумілих процедурах і виключно на правовій основі. Йдеться про розподіл політичних і адміністративних посад, про зміни у трудовому законодавстві, які б не створювали правових колізій, коли це стосується реалізації процедури люстрації, чи елементарного звільнення чиновника через професійну непридатність.

Україні наразі необхідно, елементарно, сформувати реальну, а не формальну систему стримувань і противаг і провести парламентську реформу, зміст якої напрацьовано із залученням численних вітчизняних і зарубіжних фахівців. Це стосується парламентської дисципліни, власне, присутності депутатів на робочих місцях, процедури голосування, процедури розгляду законопроектів у парламентських комітетах. З огляду на це, доцільно застосувати більш радикальні заходи, спрямовані на впорядкування роботи парламентарів. Вони стосуються, насамперед, процедури формування депутатського корпусу – очевидно, що необхідно поламати створену протягом десятиліть систему превентивних заходів, пов'язаних із підготовкою власне виборів, процедурою висунення кандидатів у депутати, формуванням виборчих комісій, виборчих дільниць, якими заздалегідь формувався визначений результат.

Інша група заходів стосується депутатської діяльності – тут ідеться як про обмеження депутатського імунітету, що виведе депутатів з розряду «недоторканих», так і застосування системи покарань щодо депутатів-порушників у вигляді запровадження так званого «конституційного штрафу», заборони внутрішньо-парламентських міграцій, зміну системи голосувань у парламенті. Змінити систему «парламент без парламентаризму», яка сформувалася за роки незалежності, на повноцінний парламентаризм можна не тільки шляхом розширення повноважень парламенту, а й шляхом запровадження чіткої системи санкцій щодо депутатів, які елементарно порушують трудову дисципліну, вдосконаленням механізмів політичної відповідальності.

Водночас, слід зважати на те, що, як свідчать політичні практики транзитних суспільств, надмірна громадянська активність може як стимулювати, так і блокувати процеси реформ. В Україні має місце і те, й інше. Тому нейтралізувати такі виклики може, з одного боку, стимуляція конвенційних форм політичної участі (в Україні цей процес набув доволі масового характеру через активізацію Громадських рад при органах державної влади та інших державних установах, підписання петицій до органів державної влади, звернення громадян у рамках реалізації Закону «Про доступ до публічної інформації» тощо), а з іншого – саме через громадські організації, передусім, транслюються ідеї сепаратизму, посягання на державний лад, – через адекватну реакцію і професійну роботу правоохоронної системи, і, зрештою, – у суспільстві є дефіцит інформації про характер, зміст і, що головне, про наслідки реформ.

Асинхронність інституційних змін створює ряд ризиків, оскільки у таких випадках відбувається вихолощення нових інститутів старими (звичними) політичними практиками. Тому інституційні зміни вимагають системності і комплексності, врахування причинно-наслідкових зв'язків. І хоча Конституція України не передбачає внесення змін до Конституції пакетом, як і пакетних голосувань, доцільно на рівні політичних домовленостей між представниками коаліції депутатських фракцій розробити стратегію діяльності парламенту у частині зміни політичних інститутів.

З огляду на те, що конституціоналізм в Україні має телеологічний характер, численні проблеми інституційного характеру не є, на наш погляд, наслідком недосконалості Конституції, а результатом вихолощення її базових положень, з одного боку, а з іншого – недостатнім рівнем інституціоналізації відносин у системі органів державної влади і політичних акторів загалом. Тому Україна потребує сьогодні наповнення реальним змістом насамперед наявної Конституції і прийняття процесуальних законів, спрямованих на інституціоналізацію влади. Йдеться про повноцінне формування механізмів політичної відповідальності депутатського корпусу (зміна механізмів електорального відбору через відмову від мажоритарної складової і переходу до пропорційної виборчої системи з відкритими списками і багатомандатними виборчими округами); розширення повноважень парламенту в частині унормування статусу

парламентських слідчих комісій з одночасним обмеженням обсягу депутатського імунітету та індемнітету та запровадження процедури інтерпеляції; унормування чітких процедур формування і переформатування коаліції депутатських фракцій; запровадження механізмів політичної відповідальності Президента України через унормування процедури імпічменту; фіксацію прав парламентської опозиції у Законі «Про регламент Верховної Ради України».

Додаткових механізмів стимулювання потребує партійна система. Оскільки партії є суб'єктами виборчого процесу, а за умови запровадження пропорційної виборчої системи стануть єдиними суб'єктами виборчого процесу, важливо задіяти інструменти стимулювання політичного структурування суспільства і партійно-політичного спектра. Як відомо, в Україні ситуація з партійним будівництвом доведена до абсурду. Наразі зареєстровано більше 350 політичних партій, метою створення яких є участь у формуванні виборчих комісій, а не власне участь у виборах. Таким чином, партії перетворилися у товар, який наймають (оренднують, купують) за відповідну плату фінансово-промислові групи для представництва інших олігархічних (кишенькових) партій у виборчих комісіях. Перетворенню політичних партій з бізнес-проектів у повноцінні партії сприятиме, на наш погляд, зниження обмежувального бар'єра для політичних партій і, навпаки, підвищення до 7-8% для виборчих коаліцій. Така практика була випробувана країнами Північної Європи ще на початку ХХ ст. і країнами ЦСЄ (Польща, Чехія, Словаччина) і засвідчила свою ефективність щодо стимулювання розвитку повноцінної партійної системи. Крім того, очевидною є потреба перегляду власне процедури реєстрації політичних партій і перегляд реєстрації у разі неучасті партії протягом тривалого часу у виборчих кампаніях, обмеження витрат на виборчі кампанії та політичну рекламу. Зауважимо, що позитивні кроки у цьому напрямі вже зроблено, і це пов'язано з ухваленням Закону «Про державне фінансування політичних партій».

Знову ж таки, на перший погляд, для країни, яка перебуває у транзитному стані від авторитаризму до демократії, важливо зменшувати «кількість держави» у суспільно-політичних і економічних процесах. Однак в Україні маємо справу радше не з регресом у попередній авторитарний стан, а з формуванням

олігархічної системи, яка була консолідована під час президентства В. Януковича, коли державні органи існували формально, а паралельно з ними існував так званий «інститут наглядачів» (відомих як «смотрящих»), який підміняв собою державу [див. дет.: 1, с. 142 – 144]. Таким чином, наразі маємо великий «дефіцит держави», яка втратила, по суті, монополію на застосування сили, на забезпечення правопорядку тощо. Тому реформа системи влади має спрямовуватися на відродження держави, її ознак і функцій, але держави правової. Водночас, в умовах крайньої поляризованості політичних настроїв у суспільстві Україні потрібен компроміс (консенсус наразі неможливий!) заради розвитку. Основна проблема в тому, що серед політичних акторів не виробилося спільного бачення алгоритму «розвитку». Незважаючи на нібито істотне вирівнювання зовнішньополітичних ідентичностей у бік ЄС і НАТО, політичні сили все ще не дійшли компромісу щодо інституційних змін політичної системи, системи органів державної влади.

Значимо, що процеси запуску політичної конкуренції вимагають часу, і навіть за умови їх запровадження країні потрібен певний період для їх засвоєння. Як свідчить досвід країн ЦСЄ, «період звання» до нової моделі може тривати три-чотири електоральні цикли. Тому у цей період принципово важливим є неформальний мораторій, своєрідний суспільний договір, на зміну базових «правил гри» (форми державного правління і типу виборчої системи), оскільки їх зміна не дасть можливості отримати очікуваного результату.

1. Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку: наукова доповідь / за ред. д.політ.н., професора Г.І. Зеленько. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 164 с.

2. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21.02.2014 р. № 742-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/742-18>

3. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>

4. Конституційні аспекти розподілу повноважень у системі вищих органів державної влади України. – К.: НІСД, 2015. – 27 с.

5. Закон України «Про очищення влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>
6. План проведення перевірок відповідно до Закону України «Про очищення влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1025-2014-%D1%80>
7. Єдиний державний реєстр осіб, щодо яких застосовано положення Закону «Про очищення влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lustration.minjust.gov.ua/register>
8. Закон України «Про державну службу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/889-19>
9. Стратегія реформування державного управління на 2016 – 2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249140701&cat_id=246711250
10. Хлібопик І. Підсумки року: реформа державного управління // Національна рада реформ [Електронний ресурс] / І. Хлібопик. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/discussion/pidsumky-roku-reformaderzhavnogo-upravlinnya>
11. Див. дет.: В Україні створено проектний офіс Секторальної децентралізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/news/v-ukrayini-stvorenyu-proektnyu-ofis-sektoralnoyi-decentralizaciyi>
12. Статус Закону «Про добровільне об'єднання громадян» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua>
13. Моніторинг прогресу реформ. Перше півріччя 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/sites/default/files/upload/reform-report-1h-2016.pdf>. - С.4.
14. Національна Рада реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/discussion/2015-y-stav-rokom-utvorenyya-zakonodavchoyi-ta-institucionalnoyi-infrastruktury-u-sferi>
15. Закон України «Про публічні закупівлі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/922-19>
16. Гуцалова К. Підсумки року: державні закупівлі [Електронний ресурс] / К. Гуцалова. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/discussion/pidsumky-roku-derzhavni-zakupivli>
17. Моніторинг прогресу реформ: 9 місяців 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reforms.in.ua/ua/system/files/reports/full_report_9_months_2016.pdf
18. Календар реформ. Національна Рада реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/ua/events>
19. Національна Рада реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://imorevox.in.ua/wordpress/wp-content/uploads/2015/05/image0094.png>
20. Freedom in the world: Ukraine 2006-2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>

21. Freedom in the world 2016 : democratic breakthroughs in the balance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2016>

Олександр Батанов

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Висвітлюються концептуальні проблеми реформування місцевого самоврядування в сучасній Україні. Розкриваються особливості правосуб'єктності територіальної громади як первинного суб'єкта муніципальної влади в Україні. Проаналізований процес розвитку законодавства про місцеве самоврядування в Україні з позиції принципів класичного муніципалізму.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, територіальна громада, питання місцевого значення, муніципальна влада, муніципальні права особи, децентралізація, централізація.*

Oleksandr Batanov. *The constitutional provision of the organization of local self-government in Ukraine: problems of formation and ways of development.* The conceptual problems of the reform of local self-government in modern Ukraine is shown. The features of legal subjection of territorial hromada as primary subject of municipal power in Ukraine are defined. The process of formation the legislation about local self-government in Ukraine at the position of the principles of classical municipalism is analyzed.

Key words: *local self-government, territorial hromada, questions of local impotence, modern municipalism, municipal power, municipal human rights, decentralization, centralization.*

Сьогодні Україна переживає період кардинальних змін в усіх сферах державотворення та правотворення, кінцевою метою яких є побудова суверенної, демократичної, соціально-правової держави. Невід'ємним елементом цього типу державності має стати розвинене та дієздатне місцеве самоврядування, що спирається на ініціативу населення, його організаційно-правову, функціональну та фінансово-економічну самостійність, підтримку та гарантування з боку

держави тощо. Адже, як переконливо демонструє світовий досвід, сильною та стабільною може бути тільки держава, яка спирається на дієву муніципальну владу, що активно вирішує питання повсякденних потреб населення.

Закріплення у Конституції України місцевого самоврядування як права територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста (частина перша ст. 140) стало в цілому висхідним етапом конституційної еволюції суб'єктного складу місцевого самоврядування. Тому абсолютно логічно, що у прийнятому на основі Конституції України та чинному на сьогодні Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. не тільки закріплювалося, що територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр (ст. 1), а визначалося її місце серед інших елементів системи місцевого самоврядування (ст. 5) як первинного суб'єкта місцевого самоврядування, основного носія його функцій і повноважень (ст. 6).

Попри ці позитивні кроки, слід констатувати, що існуюча законодавча база місцевого самоврядування в Україні та проекти, які реалізовувалися в галузі становлення та розвитку територіальних громад, мали фрагментарний характер та були спрямовані лише на вирішення окремих питань конституювання їх статусу. Тому, на думку багатьох експертів з питань конституційного права, актуальним є комплексне вирішення головної проблеми організації та функціонування місцевого самоврядування в сучасній Україні – створення конституційно-правових умов для становлення територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування, основних носіїв його функцій і повноважень.

Унаслідок цього, мабуть закономірно, що у сучасних конституційно-проектних та законодавчих ініціативах, попри діаметрально протилежні доктринальні позиції, спостерігається відповідна тенденція щодо унормування статусу територіальних громад. Більшість офіційних конституційно-проектних пропозицій щодо внесення змін до Конституції України, які розроблялися та ініціювалися парламентськими фракціями, окремими народними

депутатами або Главою держави, останніми роками прямо торкалися інститутів місцевого самоврядування (див., наприклад, проект Закону «Про внесення змін до Конституції України», внесений народними депутатами України С. Гавришем, Р. Богатирьовою, К. Ващук та ін. Реєстр. № 4105 від 04.09. 2003 р.; проект Закону «Про внесення змін до Конституції України», внесений Президентом України Л. Кучмою. Реєстр. № 3207 від 19.06.2003; проект Закону «Про внесення змін та доповнень до Конституції України», внесений народним депутатом України А. Матвієнком. Реєстр. № 3395 від 16.04. 2003 р.; проект Закону «Про внесення змін до Конституції України», внесений Президентом України В. Ющенком. Реєстр. № 4290 від 31.03. 2009 р. та ін.).

Вагомий концептуальний потенціал, як в аспекті осмислення політичного бачення перспективних напрямів розвитку конституційної моделі організації місцевого самоврядування та вітчизняного муніципалізму в цілому, так і розуміння потенційних сценаріїв у розвитку муніципальної реформи, містять і альтернативні конституційно-проектні ініціативи низки політичних партій та громадських організацій (див., наприклад: «Національна Конституція» (проект Всеукраїнського об'єднання «Свобода»), в ред. від 17 квітня 2008 р.; «Конституція України» (нова редакція). Проект, розроблений та запропонований Комуністичною партією України; Проект, запропонований експертами Української Гельсінської спілки з прав людини та Харківської правозахисної групи (Проект Конституції України (2012) із постатейними коментарями) та ін.), хоча й вони не містили оптимальних «рецептів» щодо формування ефективної конституційної моделі місцевого самоврядування. Вагомі напрацювання мала і Конституційна Асамблея, утворена у 2012 році. Попри її ліквідацію Президентом України П. Порошенком 1 грудня 2014 року розроблені нею концептуальні позиції у частині щодо місцевого самоврядування, за всієї їх дискусійності, не втратили своєї актуальності.

Концептуальний аналіз офіційних та інших версій законопроектів про внесення змін до Конституції, розроблених у 2003–2015 роках, дозволяє зробити висновок про наміри (або принаймні їх декларування) їх ініціаторів змінити філософію усієї моделі

врегулювання діяльності місцевого самоврядування. По суті, пропонується перейти від існуючої нині консервативної моделі місцевого самоврядування, за якої місцеве самоврядування здійснюється лише на рівні територіальних громад, а на рівні регіонів – областей і районів має фактично символічний характер, до повноцінної системи місцевого самоврядування на усіх рівнях організації суспільства. Так, надання представницьким органам місцевого самоврядування на регіональному рівні (районним та обласним радам) права на утворення власних виконавчих органів перетворило б ці органи у самодостатні суб'єкти місцевого самоврядування, які змогли б повноцінно представляти спільні інтереси територіальних громад.

Варто зазначити, що у квітні 2014 р. Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України було підготовлено пропозиції щодо змін до Конституції України. Ці пропозиції спрямовувалися на реалізацію «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. Необхідність таких змін зумовлена тим, що саме Конституція визначає основи системи влади, і без відповідних змін провести реформу неможливо. У зазначеному контексті, основні зміни передбачали запровадження трирівневої системи адміністративно-територіального устрою України – область, район, громада з повсюдністю місцевого самоврядування - та передачу функцій виконавчої влади від місцевих адміністрацій виконавчим органам рад відповідного рівня. Виходячи з цього, передбачалося у ст. 140 Конституції закріпити положення, згідно з яким органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси громад району та області, є районні та обласні ради та їх виконавчі органи. Аналогічні за суттю та змістом положення знайшли своє закріплення й у проекті Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» (внесений Президентом України П. Порошенком. Реєстр. № 2217а від 01.07.2015), попередньо схваленому Верховною Радою України, що слід усіляко підтримувати й вітати.

Водночас, у багатьох версіях законопроектів щодо змін до Конституції є певні недоліки, спірні моменти, неузгоджені положення тощо. Насамперед, вони пов'язані із фрагментарною та суперечливою регламентацією правосуб'єктності первинного суб'єкта місцевого самоврядування – територіальної громади. Так, сумнівною з точки зору муніципальної теорії є спроба у низці версій існуючих законопроектів взагалі відмовитися від категорії «територіальна громада», замінивши її термінами «громада» або «жителі громади» (проект, внесений народним депутатом України А. Матвієнком, реєстр. № 3395 від 16.04.2003 р. або президентський проект, реєстр. № 4290 від 31.03.2009 р.), або, по суті, звзунти обсяг її правосуб'єктності до статусу адміністративно-територіальної одиниці (проект Всеукраїнського об'єднання «Свобода»).

Такого роду пропозиції були передбачені й у проекті Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», запропонованому у квітні 2014 р. Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства. Зокрема, частину першу ст. 140 пропонувалося викласти у редакції, згідно з якою «Місьцеве самоврядування є правом і спроможністю *жителів громад* у межах Конституції і законів України самостійно вирішувати питання місцевого значення в інтересах місцевого населення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування». Аналогічні пропозиції містив і внесений 26 червня 2014 р. Президентом України П. Порошенком проект Закону «Про внесення змін до Конституції України» (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування), реєстр. № 4178а.

Частково ці недоліки було подолано у проекті Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», підготовленому і схваленому Конституційною Комісією та переданому Президенту України. У ст. 140 проекту закріплювалося, що *територіальна громада* здійснює місцеве самоврядування як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування шляхом самостійного регулювання суспільних справ місцевого значення та управління ними в межах Конституції і законів України. *Територіальну громаду становлять мешканці поселення чи поселень відповідної громади*. Територіальна громада здійснює місцеве

самоврядування безпосередньо шляхом місцевих референдумів та в інших формах, визначених законом.

Утім, визнаючи в цілому прогресивний характер змін, які запропоновані Президентом України у частині щодо децентралізації публічної влади та розвитку місцевого самоврядування, зазначимо, що запропонована модель конституційно-правового статусу територіальних громад залишається незавершеною, фрагментарною як з точки зору закріплення базових дефініцій, встановлення принципів муніципальної діяльності, так і визначення чіткої моделі регламентації завдань і функцій територіальних громад.

На наш погляд, вразливість та суперечливість сучасних конституційно-проектних робіт у частині щодо місцевого самоврядування значною мірою пов'язана із тим, що фундаментальною проблемою розвитку місцевого самоврядування є відсутність чіткої доктринальної основи цього політико-правового інституту, невизначеність його правової природи та перспективних напрямів розвитку як виду публічної влади – муніципальної влади.

У тексті Конституції доцільно було закріпити принцип, згідно з яким місцеве самоврядування – це самостійний та організаційно відокремлений від органів державної влади вид публічної влади, який здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи та посадових осіб місцевого самоврядування. Такого роду норма створювала б конституційні умови для формування в Україні муніципальної влади як окремого виду публічної влади, її поділу не тільки по горизонталі – на законодавчу, виконавчу та судову, а й вертикалі – державну та муніципальну.

Необхідно було посилити акцент на первинності територіальної громади як основного суб'єкта місцевого самоврядування, при чому із посиланням на те, що *статус територіальної громади регулюється окремим законом*. Також у тексті Конституції необхідно чітко зафіксувати положення, що держава гарантує усі права територіальних громад, при цьому зробити акцент на тому, що вони володіють *усією повнотою прав юридичної особи*.

Не менш важливого значення, як у концептуально-конституційному, так і прикладному аспектах, набуває питання щодо компетенції місцевого самоврядування та його суб'єктів, способів та

обсягів її конституційно-правової регламентації, форм співвідношення власних та делегованих, обов'язкових та факультативних компетенцій, змісті компетенції тощо.

Аналіз вітчизняної моделі місцевого самоврядування свідчить, що в Україні регулювання питань місцевого значення є доволі суперечливим та концептуально неузгодженим із принципом визнання та гарантування місцевого самоврядування як права територіальної громади – первинного суб'єкта муніципальної влади. Це призвело до ряду суперечностей у законодавстві про місцеве самоврядування та негативних наслідків у практичній діяльності територіальних громад.

Насамперед, відсутність законодавчого визначення «питань місцевого значення» як основного об'єкта муніципальної влади призвело до того, що в Україні компетенція місцевого самоврядування закріплена за традиційно-галузевим принципом. Цей підхід спрямований не на територіальну громаду, тобто не на мешканців, як цього вимагає Конституція України, а на сфери місцевого життя, в яких є компетентними органи цих територіальних громад та їх повноваження: виключні, власні (самоврядні), делеговані. Дві останні групи мають галузевий характер і не розмежовуються щодо надання відповідних публічних послуг населенню по різних рівнях системи місцевого самоврядування, зокрема, залежно від кількості мешканців – членів територіальних громад. Так, однакові сфери місцевого життя та відповідні ним повноваження закріплюються за територіальними громадами невеликих сіл та міст-мегаполісів.

Ст. 140 чинної Конституції України визнає право територіальних громад самостійно *вирішувати питання місцевого значення* в межах Конституції та законів України. Визнання на конституційному рівні наявності «питань місцевого значення» безумовно сприяє територіальним громадам, їх органам в активному відстоюванні своїх прав. Саме специфічним змістом питань місцевого значення місцеве самоврядування зобов'язане своїм виникненням та існуванням. А ефективне вирішення питань місцевого значення, створення сприятливих умов для забезпечення повсякденних потреб місцевих жителів – це і є реалізація одного з ключових прав людини і громадянина, яке гарантується демократичною державою – права на гідне життя.

Аналіз вітчизняної моделі місцевого самоврядування свідчить, що в Україні зроблено вибір на користь моделі регулювання питань місцевого значення за схемою «дозволено лише те, що передбачено законом». Адже місцеве самоврядування в Україні може здійснюватися в рамках Конституції та законів України (ст. 140 Конституції України). Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» значною мірою є своєрідним каталогом функцій і повноважень органів та посадових осіб місцевого самоврядування. По суті, це не закон про місцеве самоврядування, не закон про територіальні громади, а закон про органи та посадових осіб місцевого самоврядування, їх функції та повноваження.

Територіальним громадам як «первинним суб'єктам місцевого самоврядування, основним носіям його функцій та повноважень» (ст. 6 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні») уваги фактично не приділяється, принаймні чітко не визначена сфера їх виключної прерогативи, у т. ч. не встановлено, що таке «питання місцевого значення», а тому і виникають проблеми перерозподілу функцій та повноважень місцевого самоврядування «основного їх носія», яким є територіальна громада, на користь інших суб'єктів. Важко розподіляти ті функції та повноваження суб'єкта, про які немає чіткої уяви у законодавця.

Слід зазначити, що у проекті Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», попередньо схваленому 31 серпня 2015 р. Верховною Радою України (реєстр. № 2217а), запропоновано встановити, що територіальна громада здійснює місцеве самоврядування як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування шляхом самостійного регулювання *суспільних справ місцевого значення* та управління ними в межах Конституції і законів України (частина перша ст. 140 проекту). У цьому положенні, як ми бачимо, «зникають» передбачені чинною Конституцією України «питання місцевого значення», а вводяться так звані «суспільні справи місцевого значення», що, в цілому, відповідає наявному на сьогодні офіційному перекладу Європейської хартії місцевого самоврядування, але залишається дискусійним у доктринальному аспекті.

Аналіз муніципального досвіду зарубіжних країн, а також вітчизняної муніципальної практики в аспекті визначення засад компетенції місцевого самоврядування дозволяє нам висловити своє

бачення щодо викладення окремих положень Конституції України. На наше переконання, у Конституції України необхідно було б закріпити положення про те, що місцеве самоврядування є визнаним та гарантованим державою правом та реальною спроможністю територіальної громади самостійно, у власних інтересах та під свою відповідальність або відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення на підставі і в межах Конституції та законів України.

Така конституційна формула значною мірою сприяла б посиленню конституційно-правового статусу територіальних громад та створювала б ґрунтовні підвалини для розвитку компетенції місцевого самоврядування. Адже важливий акцент, який робиться у цій пропозиції – це об'єкти місцевого самоврядування – питання місцевого значення, які мають не абстрактно-декларативний характер, а знаходять своє втілення у конкретних функціях та повноваженнях суб'єктів місцевого самоврядування та, насамперед, правах людини в конкретних сферах муніципального життя.

У цьому контексті у Конституції необхідно чітко закріпити, що головною метою та обов'язком здійснення місцевого самоврядування є утвердження та забезпечення прав людини, економічного, соціального і культурного розвитку територіальної громади в інтересах мешканців громади. При цьому, забезпечення прав людини у процесі здійснення місцевого самоврядування гарантується системою безпосереднього волевиявлення територіальної громади, публічним захистом прав людини, поділом функцій і повноважень між органами і посадовими особами місцевого самоврядування, їх чітким відмежуванням від функцій і повноважень органів державної влади.

Спираючись на положення Європейської хартії місцевого самоврядування, вважаємо за доцільне закріпити положення про те, що з приводу питань місцевого значення територіальна громада, органи та посадові особи місцевого самоврядування повинні мати усі функції та повноваження, за винятком тих, які покладені на органи державної влади цією Конституцією та законами України. Також пропонуємо закріпити норму, згідно з якою перелік окремих функцій і повноважень територіальної громади, її органів та посадових осіб, який встановлюється у законах України, не може тлумачитися як

обмеження їхніх функцій і повноважень та прав мешканців – членів територіальної громади.

На наш погляд, модернізація конституційної моделі місцевого самоврядування на цих принципах сприятиме утвердженню якісно нових підходів до організації та функціонування територіальних громад. Спираючись на відповідні норми, територіальні громади на конституційному рівні відчують себе первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій та повноважень, зможуть безпосередньо реалізовувати свою політичну та економічну правосуб'єктність та вирішувати під свою відповідальність широке коло питань місцевого значення.

Утім, сучасні конституційно-проектні ініціативи, попри деякі недоліки, значною мірою розширюють перспективи розвитку територіальних громад та місцевого самоврядування в цілому (порівняно з чинною конституційною моделлю), залишаючи, водночас, колосальний масив питань, які потребуватимуть врегулювання саме на законодавчому рівні, від стану якого багато у чому й залежатиме остаточний муніципальний прогрес в Україні.

Юлія Нечипоренко

ЗАКОНОДАВЧА ТА УСТАНОВЧА ФУНКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Проаналізовано виконання парламентом України законодавчої та установчої функцій на основі кількісних показників голосування за Прем'єр-міністра, кількості запитів народних депутатів до уряду, статистичних даних щодо прийнятих законів та внесених на розгляд законопроектів. Розглянуто рівень електоральної підтримки парламенту як індикатор функціональності.

Ключові слова: парламент, законодавча та установча функції.

Yulia Nechyporenko. Legislative and constituent functions of the parliament of Ukraine: problem aspects. Performance of legislative and constituent functions by the Ukrainian parliament is analyzed. Conclusions are made on the basis of quantitative indicators of voting for

the prime minister, the number of MPs' requests to the government, statistics on adopted laws and bills submitted for consideration. The level of electoral support of the parliament is considered as an indicator of its functionality.

Key words: *parliament, legislative and constituent functions.*

Діяльність парламенту в умовах демократичних перетворень та політичних криз визначає подальший розвиток країни. Навіть у періоди, коли соціологічні дослідження показують низький рівень довіри до законодавчого органу, парламент продовжує формування «правил гри», які мають безпосередній вплив на усі сфери життя суспільства. Окрім того, Україна повернулася до парламентсько-президентської форми правління після Революції Гідності, тож роль парламенту у процесі ухвалення політичних рішень зросла.

На думку В. Шаповала, визначення Конституцією парламенту «як верховного, або найвищого, представницького органу» є свідченням функціонування субординованої системи вищих органів влади, в якій парламент займає найвищий щабель [1, с. 262–263]. За твердженням А. Саїдова, дослідження національних парламентів світу дають підстави виявити тенденцію щодо посилення ролі законодавчих органів у процесах демократизації та гуманізації [2, с. 10–11].

Важливість дослідження функцій парламентів А. Георгіца пояснює тим, що без наукового і об'єктивного осмислення останніх складно визначити пріоритетні напрями діяльності законодавчих органів. Водночас, аналіз функцій парламенту дає можливість визначити, наскільки цей інститут виконує своє соціальне призначення [3, с. 372–373], а саме – управління суспільством.

Найбільше спільної діяльності з іншими органами державної влади здійснюється під час законодавчого процесу та формування уряду. Норвезький дослідник інститутів парламентської демократії К. Стром виділяє щонайменше три конкретні функції, які виконуються у процесі формування уряду в умовах парламентської демократії: набір кадрів для вищих органів виконавчої влади, формування програми урядової політики та структурування парламенту на більш чи менш згуртовані блоки законодавців, які

приблизно можливо ідентифікувати як уряд проти опозиції [4, с. 24]. Зазначимо, що уряди усіх скликань в українській практиці були коаліційними, жодна політична сила за результатами парламентських виборів не набирала необхідної кількості голосів для формування уряду.

Зупинимося на кількісних показниках голосування за очільника уряду депутатами українського парламенту від першої до восьмої каденції четвертої сесії включно. Джерелом інформації з цього питання є надіслані матеріали у листах Головного організаційного управління Апарату Верховної Ради України № 06/11-40 (222268) від 11. 09. 2013 р. та Управління комп'ютеризованих систем Апарату ВРУ № 19/7-32 (199487) від 18. 08. 2016 р.

Таблиця 1

**Результати голосування ВРУ I–VI скликань
за кандидатів на посаду Прем'єр-міністра України**

№ п/п	П.І.Б.	Дата затвердження	Кількість голосів «за»	Кількість голосів «проти»
1	В. Фокін	14.11.1990	332	44
2	Л. Кучма	13.10.1992	316	-
3	В. Масол	16.06.1994	199	24
4	В.Пустовойтенко	16.07.1997	226	-
5	В. Ющенко	22.12.1999	296	-
6	А. Кінах	29.05.2001	239	-
7	В. Янукович	21.11.2002	234	-
8	Ю. Тимошенко	04.02.2005	373	-
9	Ю. Єхануров	22.09.2005	289	-
10	В. Янукович	04.08.2006	271	-
11	Ю. Тимошенко	18.12.2007	226	0
12	М. Азаров	11.03.2010	242	-
13	М. Азаров	13.12.2012	252	129
14	А. Яценюк	27.02.2014	371	1
15	А. Яценюк	27.11.2014	341	2
16	В. Гройсман	14.04.2016	257	50

Наведені дані систематизовані на основі стенограм пленарних засідань парламенту і, безумовно, що відсутня інформація щодо кількості голосів, поданих «проти» кандидатів на посаду Прем'єр-міністра України, заважає більш повно оцінити політичне структурування парламенту у момент формування уряду. Проте представлені показники виявляють слабку консолідацію парламентської опозиції, яка повинна запропонувати суспільству альтернативний варіант управління у разі негативної роботи діючого уряду. А у такій ситуації неможливий системний контроль за діяльністю вищого органу у системі органів виконавчої влади з боку політичних опонентів.

Також виявлено відсутність взаємозв'язку між рівнем підтримки Прем'єр-міністра парламентом і стабільністю роботи Кабінету, що свідчить про ситуативні домовленості для досягнення конкретних цілей. Необхідно відмітити і короткий термін перебування на чолі виконавчої влади вітчизняних Прем'єр-міністрів.

Щодо поточного парламентського контролю за роботою уряду, то на основі кількості запитів народних депутатів України до Кабінету Міністрів України складно визначити ефективність взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади. Згідно з листами Головного організаційного управління Апарату ВРУ № 06/11-40 (222268) від 11 вересня 2013 р. та відділу контролю Апарату ВРУ № 11/14-143 (196994) від 15.08.2016 р., протягом III скликання подано 1250 запитів, IV скликання – 4523 запити, V скликання – 77 запитів, VI скликання – 2062 запити, VII скликання – 1172 запити; VIII скликання за I–IV сесії (27.11.2014 – 22.07.2016) – 1576 запитів. Зазначимо, що наявність відкритого доступу до текстів депутатських запитів знизить рівень можливої заангажованості та підвищить підзвітність народних обранців перед електоратом.

Для характеристики законодавчої активності вітчизняного парламенту загалом доречно звернутися до показників кількості прийнятих законодавчих актів у період з першого до восьмого скликання четвертої сесії включно. Відповідно до ст. 93 Основного закону України право законодавчої ініціативи у парламенті має Президент, народні депутати та уряд.

Зазначимо, що реєстрацію законопроектів запровадили після 1995 р. на засіданні Президії ВРУ, тому інформація про зареєстро-

вані законопроекти у повному обсязі у наявній електронній базі даних відсутня.

Проаналізувавши листи № 06/11-40 (222268) від 11 вересня 2013 р. та № 06/11-59 (198734) від 17.08.2016 р. Головного організаційного управління Апарату ВРУ на інформаційні запити, отримуємо таку систематизацію.

Спостерігається тенденція до збільшення кількості прийнятих законів з кожним новим скликанням парламенту. Наведені статистичні дані свідчать про неналежний рівень експертизи текстів законопроектів перед їх розглядом у сесійній залі, слабку взаємодію депутатів у визначенні вектора розвитку держави. Таким чином, не враховуються політико-правові та економічні наслідки ухвалених нормативно-правових актів. Механізм внесення на розгляд законопроекту та надання належних висновків щодо його подальшої імплементації потребує суттєвого доопрацювання.

Таблиця 2

**Результати законодавчого процесу
Верховної Ради України I–VIII скликань**

Період	Кількість прийнятих законів	Кількість зареєстрованих законів та кодексів
ВРУ I скликання (1990 – 1994 рр.)	467	Статистичні дані відсутні
ВРУ II скликання (1994 – 1998 рр.)	713	Статистичні дані відсутні
ВРУ III скликання (1998 – 2002 рр.)	1016	3813
ВРУ IV скликання (2002 – 2006 рр.)	1140	5225
ВРУ V скликання (2006 – 2007 рр.)	237	1706
ВРУ VI скликання (2007 – 2012 рр.)	1498	6491
ВРУ VII скликання (2012 – 2014)	371	3899
ВРУ VIII скликання, I–IV сесії (27.11.2014 – 22.07.2016)	506	4237

Унаслідок низької якості змісту запропонованих на розгляд законопроектів згодом доводиться вносити численні зміни. Так, протягом роботи ВРУ I скликання внесено 215 змін, ВРУ II скликання – 300, ВРУ III скликання – 423, ВРУ IV скликання – 638, ВРУ V скликання – 144, ВРУ VI скликання – 1022, ВРУ VII скликання – 266, ВРУ VIII скликання, I–IV сесії (27.11.2014 – 22.07.2016) – 364. Як наслідок, значний ресурс витрачається на перегляд уже існуючих законів, у той час як реальність потребує ухвалення нових законів відповідно до міжнародних стандартів.

Негативну тенденцію розвитку вітчизняного законодавства наочно доповнює і велика кількість зареєстрованих законів та кодексів. Так, значну кількість поправок напрацював нині діючий парламент – 4237, який експертне середовище називає «транзитним».

Індикатором ефективності функціонування парламенту виступає і рівень довіри електорату, який з 2004 р. до 2010 р. вважався вкрай низьким відповідно до результатів національних щорічних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України: 1) зовсім не довіряють парламенту: у 2004 р. – 28,9, у 2005 р. – 10,9, у 2006 р. – 18,7, у 2008 р. – 25,0, у 2010 р. – 22,3; 2) переважно не довіряють парламенту: у 2004 р. – 34,2, у 2005 р. – 17,8, у 2006 р. – 30,9, у 2008 р. – 33,9, у 2010 р. – 28,1; 3) цілком довіряють парламенту: у 2004 р. – 1,2, у 2005 р. – 4,1, у 2006 р. – 1,6, у 2008 р. – 1,2, у 2010 р. – 1,4 [6, с. 513]. Соціологічне опитування «Довіра до влади. Ставлення до виборчої реформи», здійснене на замовлення Лабораторії законодавчих ініціатив компанією TNS в Україні у 2011 р., не виявило поліпшення ситуації. З'ясовано, що парламенту України переважно не довіряють 25,8% населення, повністю не довіряють – 50,8% і неприпустимі показники для парламентської демократії тих, хто повністю довіряє – 2,8% [7]. Наступного року результати всеукраїнського репрезентативного опитування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України відобразили стабільно низький рівень довіри українців до парламенту: 2,2% респондентів цілком довіряють ВРУ, 29,2% скоріше не довіряють і зовсім не довіряють 42,1% [8, с. 5].

Дослідження громадської думки, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, виявили, що найбільше парламенту довіряють одразу після виборів, а далі показники

стрімко падають. Так, за результатами опитувань Верховна Рада у грудні 2014 р. мала баланс довіри-недовіри у -26% , а у липні 2015 р. – 63% [9]. У 2016 році всеукраїнське опитування громадської думки виявило, що позитивно роботу парламенту оцінюють $4,1\%$ респондентів, а негативно – $86,9\%$. Окрім того, 76% опитуваних відповіли, що керівництво країни веде країну «у неправильному напрямі» [10]. Соціологічні дані свідчать, що в Україні функціонування парламенту завжди отримувало низьку оцінку з боку електорату. Це показник того, наскільки вдало реалізується ідея народного представництва у діяльності єдиного органу законодавчої влади.

Зокрема, на думку Г. Зеленько, парламентські вибори 2014 р. на основі старої змішаної виборчої системи та недоліки парламентських процедур можуть призвести до парламентських криз [5, с. 22]. Одним із рішень проблеми політичного відчуження і політичної безвідповідальності могла б стати пропорційна виборча система з відкритими списками та преференційним голосуванням. Варто віднести до недоліків існуючої змішаної виборчої системи – наявність одного загальнонаціонального округу. Адже відсутність персональної політичної відповідальності народного депутата перед виборцями дає можливість парламентарям діяти відповідно до власних інтересів.

Проте у теоретичній площині чинна Конституція створює умови для функціонування та розвитку політичних інститутів, питання стоїть у реалізації положень Основного закону на практиці, створенні контролюючих механізмів. Важлива роль у цьому процесі відводиться громадянському суспільству, яке має виступати конструктивним критиком, маючи при цьому ефективні інструменти впливу.

1. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія / Володимир Миколайович Шаповал. – К. : Юридична фірма «Салком» ; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

2. Саидов А. Х. Национальные парламенты мира: энцикл. справ. / Акмал Холматович Саидов. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 720 с.

3. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики: монографія / Аузел Зіновійович Георгіца. – Чернівці : Рута, 1998. – 484 с.

4. Strom K. Minority Government and Majority Rule / Kaare Strom. – Cambridge : Cambridge University, 1990. – 293 p.

5. Зеленько Г. Особливості інституціоналізації політичних партій в Україні / Галина Зеленько // Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / за ред. Г. Зеленько. – К. : ІПІЕНД, 2014. – С. 9–24.

6. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2010 років // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 481–625.

7. Довіра до влади. Ставлення до виборчої реформи : соціологічне опитування [Електронний ресурс] / Лабораторія законодавчих ініціатив, компанія TNS в Україні. – 2011. – 4 с. – Режим доступу: http://parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=2388&. – Назва з екрана.

8. Україна напередодні виборчої кампанії : довіра та електоральні наміри громадян (Результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 9–17 червня 2012 року) [Електронний ресурс] Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – 50 с. – Режим доступу: <http://isprr.org.ua/files/1344856966.pdf>. – Назва з екрана.

9. Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ..? – загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс] Громадська думка населення України: 2010–2015. Що змінилося? – Режим доступу до інформації : <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/komu-bilshe-doannja.htm&>. – Назва з екрана.

10. Соціально-політичні настрої жителів України та рейтинг підтримки партій і політичних лідерів: травень–червень 2016 року / Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=628&page=2>. – Назва з екрана.

Євген Перегуда

КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІНСТИТУЦІЙНИХ РЕФОРМ: СТРАТЕГІЯ, ПРИНЦИПИ, НАПРЯМИ

Національна консолідація вимірюється не лише етнокультурними параметрами. Вона охоплює економічну та інші сфери суспільства. Інституційні реформи – важлива складова заходів з забезпечення

консолідації. Стратегією інституційного будівництва є забезпечення відкритості суспільства, стимулювання його самоорганізації на усіх рівнях управління. Важливими напрямками реформ є децентралізація, виборча система, розвиток підприємництва, енергоефективність тощо. Реформування ідеологічної сфери має бути спрямоване на досягнення більшої публічності та демократичності політики національної пам'яті.

Ключові слова: консолідація, інституції, реформи, енергетичний баланс, стратегія, відкритість суспільства, самоорганізація, децентралізація, мажоритарна виборча система, політика національної пам'яті, енергоефективність.

Yevgen Pereguda. Consolidation potential of institutional reforms : strategies, principles, directions. *National consolidation is measured not only by ethno-cultural settings. It covers economics and other spheres of society. Institutional reforms are the important measures to ensure the consolidation. Institution building strategy is to ensure the open society, to stimulate its self-organization at all levels of governance. Important areas of reforms are decentralization, electoral system, business development, energy efficiency, etc. Reforming of the ideological sphere should be aimed at achieving more open and democratic politics of national memory.*

Key words : *consolidation, institutions, reforms, energy balance, strategy, open society, self-organization, decentralization, majoritarian electoral system, politics of national memory, energy efficiency.*

Актуальність теми впливає з нинішнього стану України, якому властиві широкий постреволюційний плюралізм політичних акторів та спроби монополізації символічної політики окремими з них при дефіциті механізмів суспільної комунікації. Дестабілізують ситуацію й дії зовнішньополітичних акторів. Такий стан зумовлює неефективність механізмів суспільного управління, які були звичними у попередні роки. Подальше існування системи державного управління в режимі прихованого консенсусу еліт та ігнорування інтересів широких верств суспільства має обмежений часовий ресурс, враховуючи гостроту суперечностей між політичними елітами, дефіцит легітимності та інших ресурсів влади. Усе це зумовило необхідність реформ, які б закріпили досягнення

Революції Гідності. Метою цієї розвідки є спроба вироблення загальних підходів до розробки та реалізації інституційних реформ у контексті забезпечення консолідації суспільства, визначення стратегічних принципів інституційного будівництва, основних його напрямів.

Поняття консолідації суспільства інтенсивно розроблялося в останні десятиліття ХХ ст. та у ХХІ ст. у рамках дослідження демократичних перетворень у колишніх авторитарних, зокрема, посткомуністичних, державах. Консолідацію розглядали, по суті, як кінцевий пункт перетворень. Так, Л. Даймонд вважав, що вона є «процесом досягнення такої широкої та глибокої легітимізації, за якої усі політичні актори – на рівні як еліт, так і мас – вірять, що демократичний режим є кращим для їхнього суспільства, ніж будь-яка інша реалістична альтернатива, яку вони можуть уявити» [3]. Дещо ширше підходив до проблеми Ф. Шміттер, який визначав сутність консолідації суспільства як вибір, що веде до формування набору правил політичної гри, які, в кращому разі, є результатом домовленостей на підставі взаємної згоди [4]. У політології сукупність норм, правил і шаблонів поведінки, які визначають дії індивідів, називають інституціями [11, с. 21–22]. Отже, провідні закордонні вчені пов'язували консолідацію суспільства в процесі перетворень зі зміцненням довіри до демократичних інституцій, фактично ототожнювали консолідацію та інституціоналізацію. Інституції в їх працях є як наслідками, так і майданчиками взаємодії громадян та соціальних груп між собою, а також із органами державної влади, створюють канали зворотного зв'язку. Отже, суть консолідаційного потенціалу суспільно-політичних інституцій у теоретичному контексті полягає в тому, що вони, по-перше, формують норми та правила, обов'язкові для усіх суспільно-політичних акторів, по-друге, здатні сприймати імпульси соціальних груп, доносити ці імпульси до управляючої підсистеми соціальної системи, яка, в свою чергу, приймає рішення, зокрема, щодо вектора руху системи, які ці імпульси враховують та узгоджують між собою.

Але не будь-які суспільно-політичні інституції ведуть до консолідації суспільства. Це пов'язане, зокрема, з тим, що, структуруючи політичні, економічні та соціальні взаємодії, інституції обмежують дії індивідів та соціальних груп [12, с. 97 ; 13].

Стимулюючи політичне представництво, взаємодію соціальних груп між собою та з владою, вони передбачають агрегацію інтересів індивідів та соціальних груп, оскільки влада не має справи з одиничними інтересами. Таким чином, інституції певною мірою обмежують рівень демократичності суспільно-політичного процесу, політичного представництва. Міра та характер цих обмежень визначаються, з одного боку, об'єктивними чинниками, а саме – соціальною диференціацією суспільства, домінуючими у ньому політичними орієнтаціями тощо, з іншого – взаємодією політичних еліт. Ці обмеження завжди будуть більше на користь тих груп, які мають більший політичний вплив, більше наближені до владних ресурсів. Тому встановлення цих обмежень може викликати суспільно-політичні суперечності, а відтак загрожувати процесу консолідації суспільства.

Отже, здатність суспільно-політичних інституцій сприяти суспільній консолідації є лише потенційною. Особливо гостро проблема задіяння цього потенціалу стоїть перед тими поставторитарними країнами, які відзначаються широким етносоціальним плюралізмом. У них, як правило, виникають гострі суперечності між етнокультурними та іншими механізмами консолідації, спокуси використати інституції в інтересах домінуючих груп суспільства. Так, в Україні більшість дослідників вважала, що значний консолідаційний потенціал має концепт політичної нації, але це не заважало багатьом з них розуміти національну консолідацію переважно в річищі етнокультурних конструктів (мова, історія тощо). Відповідні настрої домінують і нині як у політикумі та суспільстві в цілому, так і науковому середовищі.

Водночас, в останні кілька років у наукових дослідженнях з'явилися й нові акценти. Так, М. Розумний, визнаючи, що політика національної ідентичності реалізується переважно в ідеологічній та гуманітарній сферах, все ж звертає увагу на те, що вона є водночас складовою соціально-економічної та інших видів політики [9, с. 4]. Подальший прорив щодо вивчення економічних, соціальних аспектів національної консолідації відбувся під впливом суспільно-політичних подій 2014–2016 рр., зокрема, відторгнення Росією Криму та кривавої війни на Сході України. Прикладом такого прориву є праця колективу провідних учених України під проводом Е. Лібанової щодо інтеграції

українського суспільства в сучасних умовах [8]. У цій праці серед сфер життєдіяльності суспільства, зміни в яких мають бути спрямовані на його інтеграцію, названі економіка, фінанси тощо. Це не означало, що автори під час моделювання національної консолідації ігнорували етнокультурну сферу, але вони нею не обмежувались.

Але у вказаних та інших дослідженнях залишаються й певні суперечності або лакуни. Так, у монографії під проводом Е. Лібанової пропонується будувати в Україні громадянську націю, водночас, не вказується, що концепт громадянської нації має різні моделі. Зокрема, французька нація будується на асиміляційних, уніфікаційних принципах, передбачає ізоляцію етнокультурних особливостей національних меншин. Натомість, бельгійська, а особливо швейцарська модель ґрунтуються зовсім на інших засадах, передбачає задоволення етнокультурних потреб максимально можливого кола етнічних груп, орієнтована на реалізацію консолідаційного потенціалу інституцій через механізм децентралізації управління. Виникає проблема, яку з цих моделей варто застосовувати в Україні або в чому має полягати власна українська модель. Ще одна суперечність стосується ідеологічних засад національної консолідації. Якщо П. Гай-Нижник вважає за необхідне взяти в Україні за основу державного будівництва політичну ідеологію консерватизму, то О. Рудакевич віддає перевагу ідеям соціального лібералізму [10].

Підсумовуючи вищесказане, важливим для нас має стати висновок, згідно з яким консолідація суспільства в умовах етнокультурного плюралізму не обмежується лише символічними конструктами, а передбачає ефективну соціальну взаємодію й в інших сферах, зокрема, економічну інтеграцію суспільства.

Намагаючись теоретично обґрунтувати, якими в контексті необхідності консолідації українського суспільства мають бути інституційні реформи, ми звернулися ще до деяких підходів. Зокрема, ми спробували інтегрувати ті підходи, які розроблялися в річищі синергетики, а також ідею К. Поппера щодо поділу суспільств на відкриті та закриті [7]. Останню класифікацію слід визнати дещо умовною. Хоча сама ідея виокремлення ідеальних типів відкритих та закритих суспільств є плідною, у реальному житті не існує абсолютно

відкритих або абсолютно закритих соціальних систем. У так званих відкритих суспільствах також існують табу, які індивіди не наважуються обходити та за порушення яких призначені покарання. З іншого боку, так звані закриті суспільства теж знаходяться в процесі взаємодії з навколишнім середовищем – іншими суспільствами, державами тощо. Отже, існують різні ступені відкритості та закритості суспільств.

Цінність вказаних підходів при вивченні консолідаційного потенціалу інституційних реформ полягає у тому, що вони дають змогу встановити вимоги до якості інституцій у контексті реалізації цього потенціалу. Зокрема, межу між відносно закритими та відносно відкритими суспільствами можна визначити якраз виходячи з синергетичних підходів, зокрема, за критерієм енергетичного балансу системи. При цьому під енергією ми розуміємо не стільки електричну або теплову енергію, скільки, використовуючи влучний вислів Г. Зеленько, «життєві сили» системи, які включають як речові ресурси, так й інформацію, ідеї, довіру, психологічні ресурси тощо, тобто все те, що здатне рухати індивідами, соціальними групами, що сприяє розвитку суспільства. Джерелом поповнення енергетичного потенціалу системи, а отже, її розвитку, є як взаємодія її складових, так й приплив енергії з оточуючого середовища. Система не лише сприймає енергію ззовні, а й віддає її в оточуюче середовище. Складається певний енергобаланс між припливом та скиданням енергії.

Проблема відносно закритих суспільств полягає не лише у тому, що вони внаслідок дефіциту зовнішнього надходження енергії не отримують стимулів для розвитку [6, с. 542], а й у тому, що природний відтік енергії з такої системи перевищує її надходження ззовні, внаслідок чого система деградує, знижується її адаптаційний потенціал, реалізація якого, за Т. Парсонсом, є ключовою функцією системи. Але загрози існують й для відносно відкритих суспільств. На певному етапі їх розвитку приплив енергії до них може дійти таких масштабів, що система не буде здатна її переробити на засадах самоорганізації. Наслідком стає дестабілізація системи, зростання внутрішніх суперечностей. Система прагне подолати нестабільність, викликану надмірним припливом енергії, шляхом зростання її відтоків до того моменту,

коли енергетичний баланс відновиться. Проте, як уже зазначалось, скидання надмірної енергії призводить до зниження функціональної спроможності системи аж до її розпаду.

Саме з цією загрозою, на нашу думку, зіштовхнулася в останні роки Україна. Євромайдан, Революція Гідності стали наслідками не лише внутрішніх суперечностей між соціальними групами, регіональними спільнотами тощо, які тривалий час гасилися існуючими суспільними інституціями. Але на певний момент це стало неможливим внаслідок зростання конфліктності міжнародних відносин та різкого збільшення припливу конфліктної енергії ззовні, який стимулював загострення внутрішніх суперечностей. У самій Україні не знайшлося міцних структур (інституцій), які були б здатні протистояти негативним зовнішнім впливам, виробляти механізми абсорбування надлишку (конфліктної) енергії та спрямування її у позитивну для суспільства динаміку. Це призвело не лише до революційних подій та зміни політичної влади. Насильницьке відторгнення Криму та сепаратизм на Донбасі стали тим вищевказаним різким зростанням відтоку енергії, яке теоретично мало врівноважити енергобаланс та «заспокоїти» систему. Та й антитерористична операція стала об'єктом скидання енергії громадянського суспільства, збудженого в ході революційних подій.

Але, як свідчать події, цей відтік виявився недостатнім для відновлення енергобалансу системи. Наприклад, відокремлення регіонів, найбільша частка населення яких виступала проти прискорення зближення України з Заходом, хоча й призвело до зростання частки прихильників вступу України до Євросоюзу та НАТО серед громадян України, але, за даними соціологічних опитувань, ця частка не сягнула критичної межі, яка б зробила таку політичну настанову суспільства незворотною. Те саме стосується й якості вітчизняного політикуму. Хоча внаслідок відторгнення Криму та частини східних областей ідеологічно політикум, здавалося б, став більш однорідним, а радикальна опозиція – менш впливовою, тим не менше суперечності в колі промайданівських сил за своєю гостротою нині не поступаються протистоянню між владою та опозицією, яке існувало до листопада 2013 р.

Таким чином, Україна і далі перебуває у турбулентному стані, коли обсяг накопиченої соціальної енергії перевищує можливості її «опрацювання», що робить вірогідною загрозу подальшого зростання

енерговідтоків, а отже, загроза подальшої територіальної дезінтеграції країни залишається високою. Реалізація цього песимістичного сценарію залишається можливою практично за усім периметром державного кордону, за невеликим винятком на межі з Білоруссю. Звичайно, цей сценарій можливий за активного втручання зовнішньополітичних акторів, проте передумовою його є саме турбулентний стан політичної системи самої України.

Але зростання енерговідтоку не обов'язково матиме регіональний вимір. Це може відбуватися, зокрема, у вигляді депопуляції. За даними одного з останніх опитувань, установку на виїзд за кордон демонструють понад третини громадян України, а в середовищі осіб молодого віку – до двох третин. Цим користуються певні держави, які спрямовують зусилля на те, щоб розв'язати внутрішні проблеми дефіциту робочої сили, насамперед висококваліфікованої, але не лише її, за рахунок українських ресурсів [2]. Звичайно, не усі дві третини молодих людей виїдуть з України, але наявність такої настанови симптоматична.

Крім того, відтік з системи може відбуватися й шляхом «внутрішньої еміграції», тобто відчуження громадян від держави, а отже, шляхом подальшого розпаду соціальних структур, що призводитиме до спрощення системи та виникнення вузлів, які не контролюватимуться управлінською підсистемою.

Вищесказане дає змогу зробити висновки щодо стратегічних напрямів необхідних інституційних реформ в Україні. Спробуємо оцінити можливі в існуючих умовах стратегії подолання дестабілізації. Виходячи з попередніх абзаців, однією з можливих стратегій є скидання з системи надлишку соціальної енергії, але, як свідчать події останніх років, ця стратегія не призводить до «заспокоєння» системи та не припиняє її розпад. Ще одна теоретично можлива стратегія полягає у перетворенні суспільства на закриту систему, що призведе до обмеження припливу ззовні енергії, яка її дестабілізує, а відтак й зменшення енергетичних відтоків. Але в Україні ця стратегія не здатна досягти своїх цілей, оскільки в ній накопичено стільки енергії, що вона може розірвати систему навіть за умови перекривання каналів її зовнішнього надходження. Більше того, закритість зменшить інноваційний потенціал системи, а відтак і можливості абсорбування енергії, й система все одно буде змушена

скидати її надлишок. Отже, обидві вищевказані стратегії неефективні в умовах України та не призведуть до консолідації суспільства.

Нарешті, ще одна можлива стратегія передбачає збереження відкритості суспільства і водночас розбудову інституцій як майданчиків взаємодії соціальних груп. Але, оскільки, як уже говорилося вище, інституції мають певні межі опрацювання цінностей та інтересів соціальних груп, важливим засобом спрямування накопиченої соціальної енергії у річище розбудови суспільства має стати сприяння суспільному самоврядуванню. Йдеться не лише про місцеве та регіональне самоврядування, хоча про нього також, а й про самоорганізацію суспільства на усіх рівнях та в усіх сферах його життєдіяльності.

Тобто, механізми функціонування суспільно-політичних інституцій в Україні мають бути достатньо децентралізовані, щоб забезпечити якомога повніше представництво соціальних груп. Звичайно, існує небезпека, що надмірний ступінь децентралізації створюватиме загрози для збереження єдності системи. Тому слід чітко визначити, інституції в яких сферах мають залишитися під національним контролем, а які мають відчувати дію механізмів децентралізації.

Ми не можемо в межах однієї статті проаналізувати доцільні заходи з інституційної розбудови українського суспільства в усіх сферах життя суспільства та за усіма напрямками, але деякі міркування варто висловити.

По-перше, враховуючи вищесказане, важливим напрямом інституційних реформ є децентралізація, сприяння суспільному самоврядуванню. У 2015 році основна увага була сконцентрована на радикальній адміністративній децентралізації та її закріпленні у Конституції. Враховуючи суспільно-політичні дискусії останніх років та існуючі ризики децентралізації для збереження цілісності країни, на нашу думку, до питання про адміністративну децентралізацію треба підходити максимально зважено і не поспішаючи. Натомість, варто сконцентруватися на секторальній децентралізації, тобто децентралізації в окремих секторах суспільного управління, зокрема, й адміністративного (наприклад, об'єднання територіальних громад, управління сферою соціального

забезпечення, шкільною справою, культурним розвитком, сферою енергозбереження тощо). В разі успішної реалізації реформи у цих сферах відкоригуються уявлення про необхідну адміністративну децентралізацію та в яких формах вона мусить бути закріплена в Основному законі.

По-друге, в політичній сфері ми також вважаємо особливо важливою реформу такого інституту, як виборча система (особливо виборів до місцевих рад), яка, на нашу думку, повинна компенсувати вказані у попередньому абзаці структурні обмеження адміністративної децентралізації. Тобто, нова виборча система мусить забезпечити широку демократизацію та, використовуючи формулу П. Панова, політичну децентралізацію. За збереження певний час існуючої вертикалі виконавчої влади, тобто адміністративної централізації, політична децентралізація цілком можлива та, на нашу думку, доцільна, оскільки вона буде тиснути на адміністративну вертикаль, нівелюючи небезпеки функціонування останньої, та з часом зможе вибивати поступки щодо адміністративної децентралізації. Ми вважаємо, що найкращим чином це забезпечить повернення (в першу чергу на локальному та регіональному рівнях) мажоритарної системи або впровадження змішаної зв'язаної системи.

По-третє, враховуючи висновки про те, що консолідації суспільства, формуванню національної ідентичності сприяють, зокрема, інституції економічної та інших видів політики, ми погоджуємося з положеннями вищевказаної монографії під проводом Е. Лібанової, що на інтеграцію суспільства мають бути спрямовані інституційні зміни моделі економічного розвитку на основі стимулювання підприємницької активності, дерегуляції, спрощення дозвільної та ліцензійної системи, захисту прав інвесторів [8, с. 294–303]. Водночас, до пропозицій авторів про реформування фіскальної політики, сфери управління державними фінансами слід підходити обережно. В існуючих умовах війни та з урахуванням можливості її розширення найближчими роками можливості фінансово-бюджетної децентралізації обмежені. Тому будь-яке фінансове сприяння з боку держави (фіскальні пільги, бюджетні асигнування тощо) має бути спрямоване на відносно вузьке коло пріоритетних сфер суспільного розвитку. Такі сфери мають сприяти

інноваційному оновленню української економіки та не включати сировинні галузі та галузі з низькою доданою вартістю. Якраз надання фінансового сприяння останнім має бути децентралізоване.

Навпаки, однією з важливих сфер прикладання фінансових зусиль держави, на нашу думку, має бути політика енергоефективності. Сама етимологія цього терміна означає акцент не на кількісних параметрах (енергозбереження – лише одна зі складових енергоефективності), а на якісному ефективному застосуванні ресурсів. Енергоефективність – сфера соціальної взаємодії, пов'язана з інтересами різних соціальних груп. Вирішення проблеми енергоефективності передбачає не лише технічні рішення, а й розбудову суспільних інституцій, які сприяють цьому. Свідченням цього є й практика надання «теплих кредитів». Вона свідчить, що в той час, як фізичні особи вибирають квоту кредитів навіть з перевищенням асигнованих коштів, залучення кредитів юридичними особами – організаціями співвласників багатоквартирних будинків, керуючими компаніями – відстає від графіків програм [5]. Пов'язане це насамперед з низьким рівнем самоорганізації у житловому секторі. Завданням влади є як ухвалення програм, які б давали сигнал суспільству про політичний курс, стимулювання створення громадського суб'єкта, здатного інвестувати у цю сферу, так і надання відповідних технологій громадянам та їх об'єднанням.

По-четверте, незважаючи на те, що, як вище говорилося, символічними конструктами національна консолідація не обмежується, ми не можемо обійти деякі інституції ідеологічної сфери розвитку суспільства, реформи в якій назріли також. Торкаючись питання про необхідні реформи в Україні з метою реінтеграції частини території Донецької та Луганської областей, Р. Бортник твердить, що «ліберальна та демократична Україна дуже швидко інтегрує Донбас. Вона його проковтне та навіть не помітить» [1]. Погоджуємося з думкою щодо вагомості ролі ліберально-демократичних цінностей при забезпеченні національної консолідації, більше того, ми вважаємо, що єдина Україна може існувати лише як ліберально-демократичне утворення, інакше вона не має перспектив. І все ж складність українського суспільства, його фрагментованість, різний історичний досвід регіонів змушують більш гнучко підходити до питання про ідеологічні принципи консолідації суспільства. Так, якщо в деяких регіонах доцільна саме

ліберальна політика, то в інших більш працездатними можуть виявитися її консервативні або соціальні моделі. Все це змушує розставити акценти не лише на ідеологічних принципах консолідації, а й на її організаційних механізмах.

Найбільш яскравою нині інституцією у сфері ідеологічного розвитку суспільства є політика національної пам'яті. Національна пам'ять – невід'ємний елемент консолідації суспільства. Але якою має бути її якість, не так очевидно, як це впливає з дій Інституту національної пам'яті. Виходячи з попереднього абзацу, ця політика, крім загальнонаціонального компонента, повинна мати регіональну складову, а національна пам'ять – формуватися шляхом взаємодії локальних соціокультурних компонентів. Натомість нинішня політика національної пам'яті України в цілому представляє нав'язування цінностей певних політичних угруповань, територіально та чисельно обмежених, але таких, які мають доступ до влади, іншим соціальним, регіональним спільнотам. Її інструментом є Інститут національної пам'яті, склад та напрями діяльності якого формуються людьми, що представляють вузьке коло політичних ідеологій, віддзеркалює ідеологічні засади лише одного з регіонів.

Як і щодо інших сфер інституційних реформ, ми не ставимо за мету надати у цій статті ґрунтовну концепцію реформування політики національної пам'яті, але висловимо деякі ідеї. Слід зробити публічним процес управління цією політикою, зокрема, через заснування спостереженої ради відповідного Інституту, формувати яку доцільно з представників усіх регіонів. Наприклад, членів ради могли б делегувати обласні ради.

Ще одна пропозиція стосується реалізації політики національної пам'яті, зокрема, перейменувань населених пунктів, інших географічних об'єктів. Досягненню цілей політики сприяє не лише саме перейменування, а й його механізм, який також доцільно зробити більш публічним та представницьким. Так, рішення про перейменування могли б приймати місцеві ради. Якщо ж вони цього не роблять, а уповноважений орган – Інститут національної пам'яті – наполягає на відповідному рішенні, то його могла б ухвалювати Верховна Рада, але при цьому обов'язковим було б винесення такого рішення на місцевий референдум, й воно мало б набувати чинності за умови схвалення мешканцями населеного пункту (регіону).

Підсумовуючи, слід зазначити, що інституційні реформи мають значний потенціал з точки зору забезпечення національної консолідації, але його реалізація можлива за умови вибору відповідних стратегії й тактики, певної якості тих суспільних інституцій, які розбудовуються. За нашими висновками, інституційні реформи мають бути спрямовані на розбудову таких інституцій, які б забезпечили збереження як відкритості суспільства до інших суб'єктів міжнародної політики, так і внутрішню відкритість держави до усіх впливових соціальних груп, а також взаємодію цих груп між собою, стимулювання соціальної творчості шляхом самоорганізації суспільства, самоврядування на усіх рівнях суспільного управління. Останнє не лише не нівелює роль держави у цьому процесі, більше того, вона зберігає ключову роль з точки зору забезпечення процесів самоврядування відповідними технологіями та ресурсами, зокрема, фінансовими. Але сам процес формування та реалізації реформ має стати більш публічним та демократичним, а також не обмежуватися суто символічними конструктами. Вихід за межі останніх здатний запобігти можливим негативним наслідкам маніпулювання суспільною свідомістю.

1. Бортник Р. Украине нужно согласиться на автономность оккупированных территорий [Електронний ресурс] / Р. Бортник. – Режим доступу : <http://uiamp.org.ua/politolog-ukraine-nuzhno-soglasitsya-na-avtonomnost-okkupirovannyh-territoriyu>.

2. В Чехии заработала программа трудоустройства украинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.capital.ua/ru/news/76066-v-chekhii-zarabotala-programma-trudoustroystva-ukraintsev>.

3. Даймонд Л. Направление демократической консолидации / Л. Даймонд // Политическое управление. – Вып. 2. – Ростов/Д., 2002.

4. Демократические переходы : круглый стол журнала «Полис» // Полис. – 1999. – № 3. – С. 30–52.

5. Компенсация по энергоэффективным кредитам в декабре 2015 г. составила 123 млн грн – Госэнергоэффективности // Интерфакс-Украина. Лента «Экономические новости». – 2016. – 14 марта.

6. Місержи С. Пригожин Ілля / С. Місержи // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за ред.

Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – С. 542–543.

7. Открытое общество [Электронный ресурс] // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Институт философии РАН; Национальный общественно-научный фонд; Представитель научно-редакционного совета В.С. Степин. – 2-е изд., испр. и допол. – М. : Мысль, 2010. – Режим доступа : <http://iphras.ru/elib/2220.html>.

8. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / [Е.М. Лібанова, В.П. Горбулін, С.І. Пирожков та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К. : НАН України, 2015. – 363 с.

9. Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації. Наукова доповідь / М. М. Розумний. – К.: Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011. – 23 с.

10. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : монографія / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 292 с.

11. March J. G. Rediscovering Institutions / J. G. March, J. P. Olsen. – New York : Simon and Schuster, 1989. – 227 p.

12. North D. C. Institutions / D. C. North // The Journal of Economic Perspectives. – Vol. 5. – № 1. – P. 97–112.

13. Schedler A. Under- and overinstitutionalization: Some ideal typical propositions concerning new and old party systems / A. Schedler. – Notre Dame : Helen Kellogg Institute for International Studies, 1995. – 25 p.

Фелікс Рудич

СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ. ШЛЯХИ ВИХОДУ ІЗ КРИЗИ

Становлення суспільно-політичного устрою в сучасній Україні – одна із актуальних проблем політичної науки. В Україні цей процес супроводжується численними політичними конфліктами. Питанням стабілізації суспільно-політичного устрою присвячена пропонована стаття.

Ключові слова: державне управління, політична система, влада і опозиція.

Felix Rudych. The Socio-political Order Formation in Modern Ukraine: Political Analysis. The Ways of Exist From the Crisis. *The processes of socio-political and state order formation in modern Ukraine are the most urgent problems in domestic political science. In Ukraine the se processes accompanies by numerous political conflicts. The problems of socio-political stabilization were analyzed in this article.*

Key words: state government, political system, government and opposition.

За роки незалежності Українська держава відбулася за всіма формальними вимірами: незалежність, суверенітет визнані світовим товариством, країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних організацій і об'єднань, зокрема Ради Європи, укладені угоди про співробітництво з провідними міжнародними союзами – ЄС і НАТО, набула без'ядерного статусу, обрала демократичний тип державного суспільного устрою.

Завершився початковий етап перехідного періоду – проголошення незалежності й набуття атрибутів державності – і Україна перейшла до етапу розвитку демократичних процесів, політичного та економічного облаштування. Незалежна Україна, подолавши складний конституційний шлях – від Декларації про Державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), укладання Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою України (8 червня 1995 р.) – до прийняття Конституції України 28 червня 1996 р., прагне набути контурів сучасної повноцінної, цивілізованої держави, довершити політичну та економічну визначеність.

XX сторіччя знаменувало перехід усіх західноєвропейських держав до практичної реалізації ідеї поділу функцій влади відповідно до власних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Поділ функцій влади – провідний механізм дієвості усіх видів політичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування, згідно з якою законодавча, виконавча й судова влада здійснюються різними інститутами. При цьому тільки

узгодження дій усіх трьох гілок влади спроможне забезпечити функціонування та стабільний розвиток держави.

Систему державної влади за Конституцією в Україні становлять: Глава держави – Президент України; орган законодавчої влади – Верховна Рада України; органи виконавчої влади – Кабінет Міністрів, обласні та районні державні адміністрації і органи судової влади.

Згідно з Конституцією Главою держави з правом виступати від її імені є Президент України. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво її зовнішньополітичною діяльністю; очолює Раду національної безпеки та оборони України, є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України; призначає позачергові вибори до Верховної Ради України та припиняє повноваження парламенту.

Президент України здійснює також інші повноваження, які, відповідно до Конституції України, належать до його компетенції.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, конституційний склад якої – чотириста п'ятдесят народних депутатів, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Обирається вона за змішаною системою на 5 років, працює в режимі чергових і позачергових сесій.

Уся організація роботи Верховної Ради здійснюється відповідно до вимог Конституції і прийнятого парламентом Регламенту.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Основою діяльності Кабінету Міністрів є Програма уряду, яку ухвалює Верховна Рада України. Прем'єр-міністр керує роботою Кабміну, спрямовує її на виконання Програми діяльності уряду.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Система судової влади України відповідно до нового Закону «Про судоустрій і статус суддів», прийнятого Верховною Радою 2 червня 2016 р., складається з місцевих суддів, апеляційних суддів і Вищої ради правосуддя. Сергій Головатий: «Конституційними змінами в сфері правосуддя вибудовується нова система юридичної України» [1].

Важливим для України соціальним інститутом є місцеве самоврядування.

Відповідно до законодавства України місцеве самоврядування є правом територіальних громад (мешканців сіл, селищ та міст) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної рад входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень рад становить п'ять років.

Територіально громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права обирають шляхом таємного голосування, відповідно, сільського, селищного, міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад. Держава фінансово підтримує місцеве самоврядування.

Підкреслимо: створення чіткого механізму стримувань і противаг, а головне – неухильне дотримання Конституції України всіма гілками влади – неодмінна умова зміцнення демократичних засад в управлінні державою.

Винятково важливу роль у процесі формування владних структур відіграють політичні партії. За нинішніх умов політичні партії України ще не виконують достатньою мірою системотворчого призначення. Сьогодні можна говорити лише про багатопартійність, яка, відмовляючись від атомізованого розмаїття, з великою кількістю дрібних маловпливових партій поступово стає партійною системою з її класичним розмежуванням на лівих, центр і правих.

Слід зазначити, що на початковому етапі Україна прагнула створити соціально-політичні інституції за європейським зразком. Проте відсутність системного підходу до формування політичних структур призвела до протистояння різних гілок влади, зрештою, до неодноразової кризи влади загалом, втрати авторитету влади у населення.

За оцінкою експертів, *перша масштабна криза* відбулася 2001 – 2002 року [2]. Пов'язана вона з публікацією Олександром Морозом аудіо записів (Плівки Мельниченка), які кидали тінь на Президента, як, можливо, причетного до ряду гучних злочинів, у тому числі зникнення журналіста Георгія Гонгадзе. Касетний скандал послужив початком цілої кампанії протестів проти керівництва країни, яка дістала назву «Україна без Кучми». Головні вимоги: відставка Президента, міністра внутрішніх справ, голови СБУ, Генерального Прокурора. Акції тривали до квітня 2001 року. Президент виконав частково вимоги протестувальників: глави МВС і СБУ були відправлені у відставку.

Акція «Україна без Кучми» стала *фундаментом «помаранчевої революції» – друга криза*. Все почалося 22 листопада 2004 року, коли ЦВК оголосила підсумки другого туру президентських виборів, в якому переміг Віктор Янукович. Дані екзитполів віддавали перевагу Віктору Ющенку, який закликав українців вийти на вулицю. На майдані Незалежності зібрався багатотисячний мітинг. В столицю була введена бронетехніка. Внаслідок переговорів між Януковичем і Ющенком було призначено другий повторний тур. Його виграв Ющенко. На думку експертів, одним із головних результатів «помаранчевої революції» стало внесення змін до Конституції: країна стала парламентською республікою.

Демарш Олександра Зінченка – третя криза. В середині 2005 року глава Секретаріату Президента Віктора Ющенка Олександр Зінченко подав у відставку, мотивуючи своє рішення тим, що «не можливо миритися з неправдою і корупцією в оточенні Президента». Зінченко звинуватив секретаря СНБО Петра Порошенка, першого помічника Президента Олександра Третякова і лідера фракції «Наша Україна» Миколу Мартиненка в корупції і створенні бізнес-клану. Президент звільнив Порошенка і Третякова, відправив у відставку уряд на чолі з Юлією Тимошенко. Всі ці чвари не пройшли даром для «помаранчевої

команди». На виборах у березні 2006 року з результатом 186 мандатів перше місце зайняла Партія регіонів, БЮТ отримав 129 мандатів, «Наша Україна»—84. Янукович очолив Кабінет Міністрів України.

Через рік, 2 квітня 2007 року, Ющенко розпустив Верховну Раду. Причина: «коаліція на чолі з Партією регіонів (в коаліцію входили КПУ і СПУ) прагне узурпувати владу і змінити Конституцію». Вибори відбулися, БЮТ і НУНС здобули більшість. 18 грудня Прем'єр-міністром обрана Ю.Тимошенко. Разом з тим суперечки в «помаранчевій команді» не були подолані. На президентських виборах 2010 року переміг Віктор Янукович.

Події кінця 2013 – початку 2014 року – четверта криза до цього часу в пам'яті українців. Унаслідок масових протестів Янукович і більшість його оточення втекли, влада перейшла до парламентської опозиції.

У 2014 році в Україні сформовані нові владні структури. У практичній діяльності політичні сили, які прийшли до влади, зіткнулися з величезними труднощами, масштаби та серйозність яких, судячи з усього, перед здобуттям важелів державного управління усвідомлювалися не повною мірою. На Сході України триває війна. Анексовано Крим. Дезорганізована економіка, спустошена казна, зубожіння величезної кількості населення роблять усе більш проблематичним у короткий термін змінити на краще становище в країні, життя людей.

25 травня 2014 року Україна обрала Петра Порошенка Президентом у першому турі виборів.

Під час інавгурації Президент виступив з програмною промовою, яка лягла в основу його політичної діяльності. Серед іншого, Президент висунув низку ініціатив для встановлення миру в країні. Окремі його положення перейшли в Мінські домовленості про припинення бойових дій (вересень 2014, лютий 2015р.). Ідеться, зокрема, про децентралізацію влади, амністію для тих, хто не скоїв особливо тяжких злочинів, дострокові місцеві вибори в Донбасі. Верховна Рада за ініціативи Президента ухвалила закони про удосконалення судової реформи.

На думку експертів, за час, що минув, Президент значною мірою зміг заморозити конфлікт у Донбасі, проект реформи децентралізації внесено в парламент, збільшено кількість Збройних сил України до 250 тисяч осіб, більш-менш успішно ведуться переговори з західними партнерами [3].

Очевидно, що об'єктивні труднощі, з якими довелося зіткнутися Петру Порошенку в період свого президентства, дають підстави для деякої поблажливості в оцінці його роботи. Проте час авансів пройшов. Настав час виконувати обіцянки.

Якщо в перший рік президентства головним викликом була війна і, до честі Президента, її удалося призупинити, то зараз основний виклик для Президента – внутрішньополітичні проблеми – піднесення економіки і боротьба з корупцією. Знову загострилася ситуація на Сході України. Більш як дворічне перебування у владі показало, що Петро Порошенко не зміг сформулювати і здійснити зрозумілий, послідовний і ефективний курс, який вивів би країну з кризи [4].

При цьому, Президенту слід більш зважено підходити до вирішення ідеологічних питань. Відмова від Дня захисника Вітчизни 23 лютого і прив'язка Дня захисника України до дати заснування УПА, також як і закон про тотожність комуністичного і нацистського режимів неоднозначно сприйняті в суспільстві [5].

Позачергові вибори у Верховну Раду України VIII скликання за змішаною системою відбулися 26 жовтня 2014 року. У виборах взяли участь понад 60 відсотків українських громадян. П'яти-відсотковий бар'єр подолали «Народний фронт», Блок Петра Порошенка, ВО «Самопоміч», «Опозиційний блок», Радикальна Партія Олега Ляшка і ВО «Батьківщина».

Головою Верховної Ради України обрано Володимира Гройсмана. Сформовано коаліцію, до складу якої ввійшли народні депутати обраних політичних партій, крім «Опозиційного блоку». Прем'єр-міністром Кабінету Міністрів України обрано Арсенія Яценюка. Парламент затвердив склад нового Уряду, до якого ввійшли також три іноземці.

На черговому засіданні парламент обрав першим заступником Голови Верховної Ради Андрія Парубія і заступником Оксану Сироїд. До речі, вона стала першою жінкою в Президії за всю історію незалежної України.

Перед Президентом, парламентом, урядом країни на весь зріст постало завдання подальшого зміцнення незалежності держави, збереження стабільності та міжнаціональної згоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними та національними відзнаками, безвідкладного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики, а головне – досягнення миру в країні.

Однією з найскладніших проблем сучасного державотворення є формування механізму стримувань і противаг у діяльності законодавчої і виконавчої гілок влади. Згідно зі змінами до Конституції України відбувся перерозподіл владних повноважень на користь Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Звучилося коло повноважень Президента і особливо його Адміністрації, на яку покладено аналітичні та прогностичні функції, підготовку документів для Глави держави.

У владних структурах мають працювати дібрані за конкурсом люди за достатнім рівнем професійного досвіду, школи життя, авторитету. Управлінська еліта повинна мати політичну і управлінську культуру, тобто досконало знати закони суспільно-політичного устрою, професійно застосовувати ці знання у своїй сфері, вміло налагоджувати взаємовідносини з колегами й на цій основі дотримуватися політичної коректності. Періодично слід проводити атестацію всього корпусу державних службовців на відповідність посадам, які вони обіймають.

Одна з наболілих проблем – викорінення корумпованості в державному апараті. Для боротьби з корупцією недостатньо, хоча й важливо, щоб найвищі посадові особи держави були порядними людьми. Небезпека таїться в їхньому оточенні. Тут непоодинокими є, як свідчить реальність, випадки хабарництва. Концептуальною основою нормативно-правових засобів боротьби з корупцією має бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які унеможливлювали б корупційні прояви. Американський державний діяч Томас Джефферсон: «Протистояти корупції і тиранії треба до того, як вони заволодіють нами. Краще взагалі не пускати вовка у вівчарню, ніж сподіватися на те, що зумієш видерти йому зуби й кігті після того, як він туди увійде» [6]. Якщо тенденцію хабарництва не подолати, наслідком може стати

становлення такого суспільного устрою, в якому навіть за чітко визначених повноважень різних гілок влади чесність, порядність і професіоналізм перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки, а така країна буде виведена з кола цивілізованих держав.

На сучасному етапі для українського народу сильна демократична влада є нагальною потребою. Нагадаємо, Аврам Лінкольн стверджував, що «демократія – це влада народу, влада, яку здійснює народ, влада в інтересах народу» [7]. Сила демократичної влади (а перспектива лише за такою владою) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, визначальними є дії самої держави, її владних структур, які мають бути етично мотивовані. Йдеться про якісні зміни самої держави й характеру її відносин із громадянами. Держава не є замінником моралі, вона продовжує, доповнює її.

Головним «дефіцитом» української демократії є нехтування законів і непрацююча Конституція. Провідні статті Основного закону порушуються або не виконуються. Судова система залежна від виконавчої влади, політичних інтересів і, як наслідок, – корумпована.

Уразливим місцем демократії є і відсутність важелів впливу на владу, адже опозиція, експерти, органи місцевого самоврядування практично відсторонені від процесу розробки й прийняття владних рішень.

Діяльність громадян на підтримку своєї влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено унікальну спекулятивну й кримінальну буржуазію, метою якої є не економічне зростання країни, а власне збагачення. За кордон вивозяться сировина та матеріали, там-таки розміщується здобутий унаслідок обкрадання народу капітал. Кримінальна й напівкримінальна буржуазія рветься (і не безуспішно) до влади. Володимир Гройсман: «Що у нас відбулося. Адже за всі ці роки ми побудували пострадянську корумповану країну. Тобто, є стійка система, яку треба зламати і

вбудувати нову. І вона буде чинити опір і робити все для того, щоб зберегтися. Але вона вже непридатна для життя» [8].

Чинна на сьогодні політична система – це система транспартиїної корупції, в якій різні партії сваряться на публіці, а в середині – зв'язані бізнес-інтересами, які для них є визначальними. При цьому культивується всемогутність грошей. А це – прямий шлях до корупції. Відповідно до європейських вимірювань демократія – це державний механізм, що ефективно діє на користь країни, а не групи політиків, це чітке розмежування повноважень між гілками влади, це професійно працюючий Уряд, який підтримує стабільна більшість у парламенті, і незалежна судова влада, дієва боротьба з корупцією, це консенсус політичного класу і суспільства щодо стратегічно важливих для країни питань [9].

Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого розмежування владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, наявність офіційної опозиції – невідкладні завдання, які належить вирішити на сучасному етапі політичному класу, Президентові, парламенту й уряду. Йдеться про соціально-правову державу та громадянське суспільство.

Нині в Україні всі зрозуміли, що після розвалу СРСР і здобуття незалежності у нас так і не склався новий порядок, який забезпечував би її успішний розвиток. Країна, яка ще недавно входила до десятка найбільш розвинених держав Європи, після проголошення незалежності опинилася відкинutoю на десятиріччя назад, майже на узбіччя світового прогресу. Це підтверджують і міжнародні незалежні рейтинги [10]. Україна отримала лише 71-ге місце серед 144 країн у рейтингу успішних країн.

Двадцять п'ять років тому в Білорусії, в Біловезькій Пущі, Борис Єльцин (президент РРФСР), Леонід Кравчук (Президент України), Станіслав Шушкевич (голова Верховної Рада Республіки Білорусії) підписали історичну Угоду. Насторожувало, що делегація, яка прибула в Білорусію, розмістилася подалі від сторонніх очей. Нікому не говорилося, для чого їдуть. Проте керівникам КДБ Білорусії стало відомо, що наміри членів делегації – підписати Угоду про ліквідацію

СРСР. Про це було повідомлено в Москву, в тому числі і М.Горбачову. Спецназ КДБ Білорусії оточив ліс у районі резиденції і чекав наказу про арешт ліквідаторів СРСР. Проте відповідна команда із Москви так і не постувила.

8 грудня 1991 року Угода була підписана. В ній говорилося: «Союз СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». І далі: «Високі сторони, що домовляються, створюють Співдружність Незалежних Держав» [11]. Як наслідок, колишні дружні республіки пішли по життю самостійно, маючи свою власну долю.

25 грудня Михайло Горбачов виступив по телебаченню: «Внаслідок ситуації, що склалася з утворенням Співдружності Незалежних Держав, я припиняю свою діяльність на посту Президента СРСР. Приймаю це рішення з принципових міркувань... Я твердо виступав за самостійність, незалежність народів, за суверенітет республік. Але одночасно за збереження союзної держави, цілісності країни. Події пішли по іншому шляху. Переважила лінія на розчленування держави, чим я не можу погодитись» [12].

Союз Радянських Соціалістичних Республік перестав існувати 26 грудня 1991 року.

Як відомо, Радянський Союз уже в кінці 70-х років ХХ століття зіткнувся з серйозними економічними проблемами, які негативно впливали на стан справ у суспільстві. Була легалізована приватна власність і створені валютний і фондовий ринки, філософія зовнішньої політики спрямовувалася на односторонні уступки країнам Заходу. Труднощі, які виникли, скоріше всього можна було подолати. Але для цього потрібно було, щоб на чолі країни з'явився лідер, який би володів стратегічним баченням виходу країни із кризи, мав для цього відповідні культуру і вольові якості. Розпад СРСР і відмова східноєвропейських держав від соціалістичного устрою не привели до зникнення інших соціалістичних країн. До числа найбільш впливових держав увійшов Китай, де поряд зі збереженням основних соціалістичних цінностей вдалося об'єднати принципи соціалістичного планування виробництва з ринковою економікою. На сьогодні Китай – одна з потужних країн у світовому масштабі [13].

Політичний клас, правляча еліта, які зосередили в своїх руках реальну владу в головних (політичній, ідеологічній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави, покликані визначити та запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, проект його національного розвитку, адекватний викликам сучасності та геополітичному виміру країни. Йдеться про утвердження власної унікальної цивілізації, в якій ринкова економіка має поєднуватися з державним регулюванням розвитку її провідних галузей.

Підкреслимо: становлення політичної системи в сучасній Україні відбувається складно, суперечливо. Валентин Симоненко: «Аналіз практичної діяльності влади свідчить насамперед про її некомпетентність, безвідповідальність і повну управлінську імпотентність, що поглиблює соціально-економічну кризу, робить її вибухонебезпечною» [14]. Політична криза, яка охопила Україну весною минулого року і призвела до зміни уряду і обрання нового Прем'єр-міністра, це переконливо підтвердила. Остаточний вихід із глибокої політичної та економічної кризи, в якій і досі перебуває країна, можливий лише на шляху поглиблення демократії, активного використання матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ, як суверен, від якого виходить уся влада в державі, повинен мати організаційні структури для реалізації своєї владної волі. Роль і місце органів місцевого самоврядування мають бути значно підвищені.

Відповіді на виклики, які постали перед сучасною владою, і є необхідними передумовами виходу України із кризи.

Нагальною потребою на сучасному етапі, як уже говорилося, є сильна демократична влада. Вона має ґрунтуватися на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд із багатьма іншими передумовами, вирішальними є етично вмотивовані дії владних структур, лідерів держави, політичної еліти.

Вихід бачиться в децентралізації державного управління, наданні регіонам достатньої адміністративної і фінансової самостійності з одночасним піднесенням відповідальності за стан справ. Держава зберігає унітарний характер.

Український парламент проголосував у першому читанні законопроект про внесення змін до Конституції України стосовно

децентралізації влади [15]. Йдеться про створення сприятливих умов для децентралізації і розвитку місцевого самоврядування з метою наближення влади до людей.

У країні діятиме трирівнева система адміністративно-територіального устрою: область, район і громада, в яку зможуть увійти один або кілька населених пунктів. Органом місцевого самоврядування буде вважатися голова, рада громади та її виконавчий орган.

Жителі громади будуть самі вибирати сільського, селищного або міського голову, який очолюватиме виконавчий орган відповідної ради, і депутатів місцевих рад на п'ять років.

Нова Конституція дозволить людям на місцях самим обирати собі ту владу, яку вони хочуть, а не отримувати її з Києва. В областях і районах будуть обрані ради, які створять свої виконкоми і заберуть на себе повноваження управляти територією. Зміни до Конституції передбачають європейські стандарти децентралізації влади, оскільки надають регіонам більше можливостей контролювати своє майбутнє, дають більше повноважень у бюджетному процесі. Значна частина загальнонаціональних і місцевих зборів буде залишатися в органах місцевого самоврядування, які будуть самі вирішувати, на що витратити гроші.

За зразок в Україні бореться досвід Польщі [16]. Зараз в Україні 24 області, 490 районів 10279 сільських рад. Залишиться 27 регіонів, 150-200 районів та 1500-2000 громад. Головне в децентралізації – право самостійно розпоряджатися фінансами. Польські гміни залишають 90 відсотків зібраних податків, українські сільські ради мають 20 відсотків, а після децентралізації матимуть 50-60 відсотків.

Передача влади на місця в Україні в самому розпалі. Віцепрем'єр Геннадій Зубко: «До кінця 2016 року в Україні буде 368 об'єднань громадян: 205 сільських, 113 селищних, 50 міських. Це 25 відсотків від запланованої кількості об'єднань територіальних громад. Завершити децентралізацію планується в 2018 році» [17].

Виповнилося два роки з часу проведення позачергових парламентських виборів. За цей період депутати зареєстрували близько восьми тисяч законопроектів. Парламент прийняв «безвізовий» пакет євроінтеграційних законів, реформу судової системи. Поряд з цим, відправив у відставку Уряд, замінив двох

Генеральних Прокурорів, створив декілька антикорупційних органів, антикорупційну прокуратуру. За оцінкою експертів, законодавчий орган працює злагоджено, хоча із труднощами [18]. Вихід на початку 2016 року із коаліції «Радикальної партії», «Батьківщини», «Самопоміч» ставить під загрозу виконання коаліційної угоди, а зрештою, і існування самого парламенту.

До кінця 2016 року парламент має завершити ряд завдань [19]. Це затвердження бюджету-2017. Бюджет країни на 2017 рік Верховна Рада України затвердила 24 грудня. «За» проголосували 274 депутати при необхідних 226. За документ не голосували в повному складі депутати «Батьківщини» і «Опозиційного блоку». Серед пріоритетів: зростання обороноздатності країни, піднесення економіки і соціальні стандарти, добитися остаточного рішення щодо безвізового режиму для громадян України, завершити ратифікацію Угоди про асоціацію з ЄС.

Нинішня конфігурація влади не стала закінченням політичної кризи. Вадим Новинський, народний депутат України: «Завдання реформ – не пофарбувати фасад, а перебудувати систему. Країні потрібна «революція зверху» – добре управляючий контрольований процес зміни системи. Для цього потрібна нова Конституція. Опозиційний блок презентував свій проект нової Конституції, який передбачає максимальну демократизацію, передачу владних повноважень і бюджетів у регіони, скорочення кількості народних депутатів і введення двопалатного парламенту» [20].

Формування політичної нації, консолідаційної ідеології. Нація – одна зі складних категорій у політичній науці. Останнім часом актуалізується науковий інтерес до дослідження цієї категорії. До істотних ознак нації, як правило, відносять спільність території, мови, культури, економічних зв'язків, психологічних особливостей, самоідентифікаційних характеристик тощо. Зрештою, політична теорія визначає націю як політичну спільноту, яка об'єднує всіх громадян держави незалежно від їх етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення – «політична нація», «нація – держава» [21].

Виходимо з того, що в Україні суб'єктом права на самовизначення проголошена не нація, яка дала назву країні, а народ у цілому, тобто не етнічна спільність, а поліетнічне громадянське суспільство.

Більш високою фазою розвитку нації є нація політична, тобто згуртування у спільних інтересах в одній державі різноетнічних громад на основі рівності громадянських прав і взаємоповаги [22].

До політичної нації належать українці, росіяни, білоруси, євреї, угорці, кримські татари та інші етнонаціональні групи. Підкреслимо при цьому, що українці як етнічна нація дають назву країні. Українська мова є державною. Становлення української політичної нації можливе лише на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства, тоді коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю. Лише їй під силу вивести з кризи економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, гарантувати вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин, стимулювати прагнення вивчати іноземні мови, передусім європейських країн.

Останнім часом в українському суспільстві розгорнулася гостра дискусія – про від'єднання частини східних і південних регіонів від західних земель України. Суть дискусії: нехай проросійсько налаштовані області відійдуть і не висять баластом, заважаючи іншій частині країни розвиватися. Процес від'єднання може призвести до розпаду країни.

Небезпека ця посилюється тим, що в умовах російської агресії на Сході України різко погіршилися відносини не тільки між політичними режимами України і Росії, а, що більш небезпечно, між громадянами України – українцями і росіянами.

Владні структури не мають права не враховувати, що останнім часом націонал-екстремістські сили помітно зміцнили свої позиції в західних регіонах і столиці України, ведуть масову пропаганду щодо «героїзації» ОУН – УПА та їх лідерів.

Дії влади з відпору проявам націоналізму практично відсутні.

«Світова історія свідчить, що успіхів досягають саме ті, хто об'єднував націю в тяжкі часи, хто забував про особисті інтереси, хто знаходив і в нас поетів і музикантів, які писали натхненні гімни і

переможні марші. Висот досягав той, для кого державні інтереси ставали справою свого життя.

Тільки так можна спасти Україну» (23).

Отже, без формування політичної нації подолання факторів, які не сприяють цьому процесу, становлення й утвердження сильної держави принципово неможливе.

Утвердження інноваційно-технологічної моделі сучасної економіки. У процесі трансформації політичної та економічної системи в Україні йде пошук моделі ефективного розвитку економіки.

Як вважають експерти, в своєму економічному розвитку Україна повинна перейти від доктрини «навздогінного розвитку» до стратегії «випереджаючого розвитку», в основі якої інноваційно-технологічна модель змішаної економіки, де державне і приватне так чи інакше переплітаються. У зв'язку з цим економіка України вимагає істотних структурних змін, а це неможливо без формування механізму відновлення цілісної національної, а не корпоративної економіки (за роки незалежності так і не вдалося його сформувати). Тому необхідна концепція економічних реформ, що передбачає перерозподіл приватних накопичень, спрямованих не на подальше збагачення їх власників (ідеться насамперед про олігархів), а на утвердження інноваційних технологій. Ідеться про те, щоб держава насправді стала на інноваційний шлях розвитку, активно втрутилася в сфері створення і впровадження інновацій, реальне проведення модернізації. Як це робили ті самі «кляті більшовики», які прийняли Росію в лаптях, із сохою і перетворили її на космічну державу.

Аналітик «Простобанк консалтинг» І.Нікітченко: «Не варто продавати прибуткові державні підприємства, адже вони підвищують економічну безпеку країни, наприклад, в Україні частка державного сектору в економіці 12 відсотків, а в Китаї понад 60 відсотків» [24]. На такий підхід має бути спрямований Державний бюджет на 2017 рік.

У цьому разі була б забезпечена значно більша ефективність (а головне – в інтересах усієї країни) використання результатів діяльності цих галузей, ніж тоді, коли цим займається і керує наш «ефективний» власник. Держава також ефективно гарантувала б безпеку праці та розвиток соціальної сфери підприємств.

Урахування інтересів усіх регіонів, зміцнення економіки, перемога над безробіттям, підвищення соціальних стандартів сприятимуть тому, що на тлі поліпшення добробуту всі суперечності, які роз'єднують громадян країни на Схід і Захід, будуть забуті або втратять свою гостроту. І мають бути здійснені назрілі соціально-економічні реформи, здатні змінити ситуацію в житті людей, а отже, і об'єднати їх у почутті патріотизму і гордості за те, що вони живуть у цій країні [25].

Стратегія зовнішньополітичної діяльності. Насамперед стратегія зовнішньої політики повинна бути адекватною міжнародним і внутрішньополітичним реаліям.

На міжнародній арені Україна, зважаючи на її геополітичні характеристики, є помітним суб'єктом у світовій розстановці сил. За площею (603,7 тис. км².) Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. За кількістю населення (46,6 млн. осіб) – шосте місце в Європі після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції.

Україна є членом і спостерігачем у 28 міжнародних організаціях, зокрема, однією із держав-засновників Організації Об'єднаних Націй.

В Україні, зокрема у Карпатах, розташований географічний центр Європи.

З позиції класичної геополітики українську геостратегію характеризують дві головні парадигми: євроатлантична та євразійська, що зумовлено специфікою геополітичних координат України, її належністю водночас до двох регіонів – Європи та Євразії і, до того ж, її периферійним розташуванням. За логікою речей, на початку ХХІ століття Україна виступає об'єктом інтересів провідних геополітичних гравців, у першу чергу – Європейського Союзу, Росії, США.

Європейський вибір України, намір стати членом Європейського Союзу був визначений на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави. Україна, усвідомлюючи себе невід'ємною частиною європейського простору, задекларувала намір стати повноцінним членом ЄС. Європейська інтеграція залишається стратегічним напрямом української зовнішньої політики.

До останнього часу Європейський Союз – один із потужних лідерів ХХІ століття, унікальне міждержавне співтовариство, своєрідний дороговказ для інших країн, що становлять людську цивілізацію. 28 країн-членів Європейського Союзу об'єднують близько 490 млн людей, його ВВП становить близько 10 трлн євро.

За всіх проблем Європейського Союзу, які виявила остання світова фінансово-економічна криза (економічна криза в Греції та ряді інших країн), поряд з Україною просто не було іншого політичного угруповання, яке могло б служити зразком для державного розвитку.

Тривалий час, особливо в останні роки, міжнародна політика України проходила під знаком утвердження євроінтеграційного курсу. Президент провів десятки закордонних візитів, приймав зарубіжних діячів у себе. Все йшло до того, що Україна стане асоційованим членом Євросоюзу. 21 листопада 2013 року за сім днів до Вільнюського саміту, де передбачалося підписати Угоду про асоціацію Україна – ЄС, Кабінет Міністрів України прийняв постанову, відповідно до якої підготовка цього важливого документа призупинялася.

Постанова уряду викликала надзвичайну напругу в засобах масової інформації, в політичному житті країни, в Європейському Союзі і призвела, як показали подальші події, до глибокої політичної та економічної кризи міжнародного масштабу. Образно кажучи, Україна вдарилася головою в лобове скло і влада мала дати аргументовану відповідь на запитання, чому так сталося і як вийти з такого становища.

Ескалація конфлікту між владою і опозицією в Україні під постійним контролем за рубежем: у США, Європейському Союзі, Росії.

США. Держпарламент США не тільки спостерігає, як відбуваються події в Україні, а постійно підтримує зв'язок з лідерами опозиції, з владними структурами через Посольство США в Україні і безпосередньою участю державних чиновників у цих подіях. 12 – 13 квітня 2014 року Київ відвідав директор Центрального розвідувального управління США Джон Беннан. Після цього візиту в.о. Президента України О. Турчинов оголосив про початок

широкомасштабної антитерористичної операції на Сході країни з використанням збройних сил.

За великим рахунком Вашингтону вигідно, щоб військовий конфлікт в Україні продовжувався [26]. З одного боку, це дає США змогу вести геополітичні ігри проти Росії на чужій території. З іншого – для США дуже важливо, щоб Європейський Союз, втягнутий у цей конфлікт, якомога довше залишався в рецесії і не міг розвиватися.

Вибори в США президента Дональда Трампа, заяви нового президента говорять про те, що Україні доведеться поборотися за доброзичливе ставлення нової адміністрації до нашої країни [27]. Йдеться насамперед про те, що Україна повинна продемонструвати нову якість політики всередині країни, тоді і новому президенту наша країна стане більш цікавою.

Європейський Союз. У ЄС ситуацію в Україні обговорюють постійно. Україну орієнтують на виключно мирний спосіб розв'язання внутрішнього конфлікту.

Німеччина, яка практично очолює ЄС, протягом останніх 15 років перетворилася в могутнього гравця Європи, а після США і Китаю – в третю за розміром експорту країну [28]. За сприяння США Німеччина вимушена очолити коаліцію проти Росії і об'єднати Захід навколо цього питання. При цьому, відстоюючи непорушність кордонів і засуджуючи незаконну анексію Криму, Берлін категорично виключає постачання зброї і, тим більше, відправку військ, що роздратовує і розчаровує Україну.

Слід зазначити, що дії окремих представників урядів країн Європи і послів деяких держав свідчать про безпосереднє втручання у внутрішні справи України, як правило, у власних інтересах.

Що стосується підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Угоду про асоціацію з ЄС, її політичну частину 21 березня 2014 року підписали Прем'єр-міністр Арсеній Яценюк, керівник ЄС і лідери 27 країн-членів ЄС (за винятком Нідерландів), а 27 червня в цьому самому складі економічну частину Угоди підписав обраний на той час Президент України Петро Порошенко. 16 вересня Угода ратифікована Верховною Радою України та Європарламентом. Угода про асоціацію з ЄС визначає євроінтеграційний курс зовнішньополітичного вибору країни. Підписання Угоди про асоціацію відкриває для України шлях до

безвізового режиму. При цьому слід мати на увазі, що Угода про асоціацію, якою Європейський Союз заманює Україну, – скоріше спроба нав'язати відповідну політичну і фінансову політику, яка відповідала б його інтересам, ніж крок до побудови партнерських відносин [29].

Нідерланди (єдина країна, що утрималася від ратифікації).

П'ять доповнень до тексту Угоди (запропонованих урядом Нідерландів) Європейський Союз прийняв на брюссельському саміті в грудні 2016 року [30].

1. Не надавати Україні права претендувати на членство в співдружності. 2. Ненадавати гарантій безпеки. 3. Не надавати додаткової військової допомоги. 4. Не надавати фінансової допомоги. 5. Не надавати ніяких привілеїв на європейському ринку праці.

Експерти «згодні, що для Угоди вимоги песимістичні, але заспокоюють – сама Угода від цього навряд чи постраждає». В тексті Угоди цих доповнень немає.

Костянтин Бондаренко: «Формально Україна стала ближче до Європи. Але на практиці Європа дистанціюється від нас. У ЄС спостерігається на ділі деяка роздратованість Україною. Європейці втомилися вимагати від нас реформ і не бачити їх реалізацію. Їм не подобається, що Україна просить допомогу, а сама нічого не робить для свого процвітання, не спроможна самостійно розв'язувати свої проблеми» [31].

Росія. 17 грудня 2013 року відбулася зустріч президентів України і Росії, на якій розглядалися стратегічні проблеми з українсько-російських взаємовідносин. Питання про вступ України в Митний союз, як і інтеграція, не обговорювалися.

Було досягнуто домовленості, що Росія знизить ціну газу для України до 268,5 дол. за тисячу кубометрів. Керівники «Газпрому» і «Нафтогазу» підписали доповнення до контракту на поставку і транзит голубого палива. Доповнення мало діяти з січня 2014 року до закінчення контракту у 2019 році.

Передбачалося, що Росія розмістить у цінних паперах українського уряду частину своїх резервів із Фонду національного добробуту в обсязі 15 млрд доларів з метою підтримки бюджету України.

Україна і Росія підписали «Дорожню карту» щодо поступової відміни всіх обмежень при взаємній торгівлі, про спільні дії зі спорудження переходу через Керченську протоку, активізацію роботи з відновлення серійного виробництва літаків типу АН-134, а за підсумками випробування військово-транспортного літака АН-70 – прийняти рішення про початок його серійного виробництва.

Прийняті стратегічні рішення президентами України і Росії втратили силу в зв'язку з підписанням Україною Угоди про асоціації з ЄС, а також через анексію РФ Криму.

У форматі ЄС – Росія – Україна 5 вересня був підписаний Мінський протокол, а 20-го – Меморандум про його реалізацію.

11–12 лютого 2015 року відбулася чергова зустріч «Мінськ-2» за участю президентів РФ, Франції, канцлера Німеччини, Президента України. Обговорювався процес реалізації попередніх домовленостей.

Володимир Хандогій: «Я не виступаю за відмову від мінського формату, але чи є впевненість у тому, що він досягне своєї мети – відновлення територіальної цілісності України? Через це треба шукати й інші шляхи» [32].

Володимир Огрізко: «Коли говорять, що немає військового розв'язання проблеми, то також, на великий жаль, немає дипломатичного розв'язання. Через те тут повинне бути поєднання як дипломатичних, так і військових заходів» [33].

Українська політична еліта повинна усвідомити, що Росія і далі буде здійснювати військову агресію, а також економічний тиск, використовуючи як основний інструмент свої збройні сили та енергетичні ресурси, а Брюссель і Берлін будуть нарощувати політичні вимоги, прагнучи зі сторони вибрати для себе конфігурацію української влади.

23 червня 2016 р. відбувся референдум у Великобританії про вихід країни з Європейського Союзу. За вихід проголосувало 52 відсотки громадян із тих, хто взяв участь у референдумі. Вихід Великобританії із Європейського Союзу послабить євронадії України. Європейський Союз вимушений буде займатися вирішенням внутрішніх питань [34].

Через 23 роки після створення Європейський Союз опинився перед реальною загрозою розпаду [35].

Одним з ключових моментів створення ЄС була політика мультикультуралізму. Вважалося, що всі емігранти, які приїжджали в Європу, повинні асимілюватися в європейські цінності. Життя показало повний провал цих очікувань. Після початку сирійської кризи в Європу нахлинули мільйони людей з країн, охоплених війнами і кризою. А європейські країни виявились абсолютно неготовими до цього. Місцева влада не володіє ситуацією. Францію і Німеччину потряс ряд терористичних актів.

Як уже говорилося, громадяни Великобританії уже висловилися за вихід із Євросоюзу. В ряді країн набирає рух так званих євроскептиків, які також ратують за вихід із Європейського Союзу. Одним словом, в Євросоюзі виникли центробіжні процеси, які загрожують самому його існуванню. Його збереження буде залежати від того, як європейські лідери зможуть адекватно визначити політику ЄС стосовно виниклих криз.

Директор Українського інституту аналізу та менеджменту політики Руслан Бортнік: «Для України це буде означати, що питання євроінтеграції, яке і так сьогодні дуже далеко від нас, буде відкладене ще далі, якщо взагалі стане можливим. Негативно відіб'ється це і на переговорах щодо Донбасу. ЄС буде концентруватися на внутрішніх проблемах, через що роль Євросоюзу на мінському урегулюванні також може ослабнути» [35].

Слід погодитися з китайською газетою «Бейцзін цінник бао»: «До тих пір, поки Україна вважає Америку і Європу своїми союзниками, в країні продовжується кровопролиття. Ані США, ані Європа не збираються ризикувати заради України. Навпаки, вона для них не більше, ніж інструмент для здійснення своїх цілей. Для того, щоб подолати кризу, необхідно все ж спиратися на свої власні сили. Тільки так можна переломити ситуацію в Україні» [36].

Не так давно Президент України (1994 – 2005 рр.) Леонід Кучма згадував, що в 1990-ті роки глава російської держави Борис Єльцин «не втручався і не давав втручатися всім іншим росіянам» у внутрішні справи Києва. Ситуація змінилася з приходом до влади

Володимира Путіна. Восени 2003 року Росія раптом почала насипати в Керченській протоці дамбу до українського острова Тузла, щоб приєднати його до свого Таманського півострова. Це була перша після розпаду СРСР суперечка між нашими державами, яка ледь не переросла в бойові дії. Захід тоді промовчав. Тільки Пекін чітко заявив, що, чис б то не було, посягання на територіальну цілісність України недопустиме. «Ось тоді я закарбував собі на носі наступне: нікому у світі Україна не потрібна. Розраховувати ми можемо тільки на себе. Тільки сильна і дієздатна держава спроможна захистити територіальну цілісність і суверенітет країни» [37].

Володимир Гройсман визначив п'ять основних напрямів роботи Кабінету Міністрів України до 2020 року [38]. Перший – зростання економіки, створення нових робочих місць, підвищення зарплат. По-перше, будівництва нових шляхів. Другий – впорядкувати електронне державне управління, що зменшить корупцію, посилить децентралізацію влади. Третій – реформа охорони здоров'я і освіти. Четвертий – до 2020 року повинна запрацювати справедлива судова система. П'ятий – продовження зміцнення обороноздатності країни.

Вадим Карасьов: «Ми не будемо такі, як Іран, Росія, Китай. Але статус середньої регіональної держави можемо собі забезпечити, не слід чекати, що нас кудись запросять, ще й стільці підставлять. Ми на порозі великих змін, це може спровокувати й інші внутрішні зміни в бік посилення державності. Нарешті-то, можливо, головною метою для нашої влади стане не збагачення і прикриття цього збагачення брехливими мішенями, а чітке розуміння – або в Європейський, або в Митний союз, третього не дано» [39].

Вихід один: Україна зобов'язана стати самостійним геополітичним гравцем, заклавши тим самим основу для успішного національного розвитку і зробивши надзвичайно важливий крок щодо створення системи регіональної безпеки [40]. Для цього слід мати ефективну систему влади, модернізовану економіку і сучасну армію. Саме на це спрямовані кардинальні реформи до 2020 року, презентовані Президентом держави.

1. Цит. за: Зеленюк Кристина. Судебная реформа: что изменилось, за и против / Кристина Зеленюк, Илья Требор // События недели: итоги и факты. – 2016. – 7 июня.
2. Скворцов Д. Топ-5 кризисов в украинской политике/Д. Скворцов, А. Гор // События недели: итоги и факты. – 2016. – 1 марта.
3. Див.: Захарова А. Порошенко: Год с булавой / А.Захарова, И.Солод // Сегодня. – 2015. – 22 мая.
4. Бурлаченко С. А. Имитация. Украина становится территорией? / С. Бурлаченко, А. Прохоров. // 2000.–2016. – 22–28 апреля.
5. Див.: Захарова А. Рада запретила гимн СССР и коммунизм/ А.Захарова // Сегодня. – 2015. – 11 апреля.
6. Джефферсон Т. Заметки о штате Виргиния / Т. Джефферсон // Антология мировой политической мысли. В 5 т. – Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М., 1997. – С. 535.
7. Лінкольн А. Геттисберзька промова / А. Лінкольн // Невичерпність демократії. – К., 1994. – С. 80.
8. Дубовик-Рахова А. Владимир Гройсман: Мы парламентско-президентская республика и это не поддается ревизии/ А. Дубовик-Рахова // День. – 2015. – 17–18 апреля.
9. Див.: Силина Т. Украина в трех соснах: НАТО – Россия – ЕС / Т. Силина // Зеркало недели. – 2008. – 27 сентября.
10. Береза А. Знай своє місце: Україна в рейтингах / А. Береза // Ітоги тижня. – 2013. – 9–15 січня
11. Цит. за: Маскаева Е. Как узаконили распад: 25 лет Беловежским соглашениям / Е. Маскаева // События недели: итоги и факты. – 2016. – 6 декабря.
12. Цит. за: Салтыкова А. «Надо было до конца идти» и «25 лет назад Михаил Горбачев покинул пост Президента СССР» // События недели: итоги и факты. – 2017. – 3 января.
13. Див.: Редакция «2000». Честный взгляд в наше общее прошлое // 2000. – 2013. – 28 декабря – 3 января.
14. Симоненко В. Замкнутый круг коллективной безответственности В. Симоненко // 2000.–2016. – 8 апреля.
15. Див.: Тимофеев Виктор. 5 простых вопросов о децентрализации// Комсомольская правда в Украине. – 2015. – 27 августа –3 сентября.
16. Див.: Зеленюк К. Раздача власти: опыт Европы / Виктор Тимофеев / К. Зеленюк // Сегодня.–2015. – 15 октября.
17. Цит. за: Панченко А. Итоги реформы / А.Панченко // Сегодня. – 2016.– 19 декабря.
18. Див.: Крикуненко Я. Грехи Рады за два года: лион, коалиция и прогулы / Я. Крикуненко // Сегодня. – 2016. – 27 октября.

19. Див.: Коновалова Х. Задачи к Новому году: казна и безвиз/ Х. Коновалов // Сегодня. – 2016. – 4 ноября.
20. Новинский В. В ожидании политической осени / В.Новинский // Сегодня. – 2016. – 18 августа.
21. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю.С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 396.
22. Див.: Заруба О. Нація чи інтеграція? Про пошук національної ідеї в контексті євроатлантичної інтеграції / О. Заруба // Україна в європейському контексті. Гражданское общество и средства массовой информации. Пиар-деятельность в СМИ. – Луганск : Национальный пед. ун-т им. Т.Шевченко, 2004. – С.128.
23. Цит.за: Спаси страну: план для власти// Сегодня.–2016.–12 мая.
24. Ульяновский А. Якорь спасения или соломинка для утопающего? К воссозданию Минпромполитики / А. Ульяновский // 2000. – 2013. – 8 – 14 марта.
25. Монтень де М. Как объединить Украину / Мишель де Монтень // Столичные новости. – 2010. – 16 – 22 января.
26. Див.: Охрименко А. Кто выиграл от нерешенных проблем / А. Охрименко // События недели. Итоги и факты. – 2014. – 9 сентября.
27. Див.: Галаджий Е. Что ждать Украине от нового президента США/ Е.Галаджий // КП в Украине. – 2016. – 10–17 ноября.
28. Див.: Пелкин Т.М. Смена парадигм. О новой роли Берлина в мире / Т.М. Пелкин // День. – 2015. – 19–20 июня.
29. Див.: Дубенко Л. Эрик Боке: «Украину пытаются силой затянуть в ЕС» / Л. Дубенко // 2000. – 2014. – 27 июня.
30. Див.: Требор И. Путь Украины в Европу: Голландия уже не против / И. Требор // Сегодня. – 2016. –19 декабря.
31. Цит. за: Рябоконь А. Новое государство нам теперь строить с нуля / А. Рябоконь, Е. Гараджский // Комсомольская правда.–2014.–21 ноября.
32. Владимир Хандогий: «Без ООН наша планета была бы гораздо более опаснее для жизни» // 2000. – 2015. – 18–24 сентября.
33. Цит.за: Володимир Огрязко экс-министр иностранных дел Украины // День. – 2015. – 13–14 марта.
34. Цит.за: Ковальчук И. Туманный референдум: «За» и «Против» выхода / И. Ковальчук, И. Требор // Сегодня. – 2016. – 24 июня.
35. Див.: Тимофеев В. Будущее Евросоюза у опасной черты / В. Тимофеев // КП в Украине. – 2016. – 1 ноября.
36. Цит. за: Люзунько С. Порошенко больше других заинтересован в прекращении войны / С. Люзунько // 2000. – 2014. – 5 сентября.
37. Цит. за: Галух А. // Факты. – 2015. – 8 августа.

38. Див.: Панченко А. Стратегия Кабмина года / А.Панченко // Сегодня.– 2017. – 18 января.

39. Денисенко Л. Прогноз от Карасева: вторая половина года будет бурной / Л.Денисенко // 2000. – 2016. – 23 декабря.

40. Див.: Таракчи Н. Статья самостоятельным политическим игроком – иного не дано / Н. Таракчи // 2000. – 2012. – 23 ноября.

Тетяна Ляшенко

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ УКРАЇНИ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ

Досліджується стан сучасного профспілкового руху в Україні на прикладі двох найбільших профспілкових організацій країни. Проаналізовано причини низької довіри до цього інституту, такі як: надмірна заполітизованість, корупція та тіньова економіка. Розглядається загальний стан профспілкових організацій у країнах Заходу та на пострадянському просторі.

Ключові слова: профспілки, Федерація профспілок України, Конфедерація вільних профспілок України, наймані працівники, політичні партії, корупція, масові протести, тіньова економіка.

Tetiana Liaschenko. Ukraine trade unions as a political institution.
A modern trade union movement in Ukraine is studied on the examples of the two largest trade union organizations of the country. The reasons of low confidence in trade unions, such as an excessive politicization, corruption and the shadow economy, are analysed. A general situation of trade unions in Western countries and in the post-Soviet area is considered.

Key words: trade unions, Federation of Trade Unions of Ukraine, Confederation of Free Trade Unions of Ukraine, employees, political parties, corruption, mass protests, shadow economy.

Метою цієї статті є визначення особливостей профспілок як складової політичної системи українського суспільства, ролі професійних організацій у сфері представництва інтересів найманих працівників.

Для досягнення мети визначено такі завдання:

- встановити основні функції профспілок у політичній системі сучасного суспільства;
- проаналізувати вплив політичних партій України та державних структур на діяльність профспілок;
- визначити комунікаційні засоби впливу профспілок на масову політичну свідомість електорату.

Серед сучасних вітчизняних робіт, що розглядають теоретико-методологічні та практичні аспекти функціонування профспілок політичного інституту, виділяються дослідження В. Цвиха, М. Обушного, А. Сіленко, Г. Щедрової, О. Тупиці та ін.

Сучасний профспілковий рух в Україні було започатковано у жовтні 1990 р., коли на I з'їзді профспілок було утворено Федерацію профспілок України, яка стала правонаступницею Української республіканської ради профспілок. Декларацію про заснування Федерації підписали 25 республіканських галузевих профспілок та 24 регіональних профоб'єднань.

Федерація профспілок України (ФПУ), яка наразі домінує на просторі організованої робочої сили, спираючись на свій радянський досвід, підтримує тісні зв'язки з роботодавцями. Це створює серйозні труднощі для організації та діяльності незалежних профспілок. Наприклад, у 2009 р. ФПУ намагалася провести закон, хоча і безуспішно, який би серйозно обмежив повноваження Конфедерації вільних профспілок України – найбільшої незалежної організації працівників, що представляють сферу медицини, освіти, видобування корисних копалин, транспорту тощо.

КВПУ була створена 23 грудня 1998 р. 3 листопада 2003 р. – член Міжнародної конфедерації профспілок. 26 квітня 2012 р. Національна служба посередництва і примирення своїм рішенням №015/12-00-П визнала Конфедерацію вільних профспілок України репрезентативною. Проте, незважаючи на найбільшу динаміку зростання кількості членів, ця організація все ще є відносно невеликою.

Профспілки як політичний інститут сучасного суспільства уособлюють в собі риси основних політичних інститутів: партій,

громадських організацій і груп інтересів. «Модель політичного статусу профспілок ґрунтується на впливі двох груп чинників: це загальний стан політичної системи українського суспільства, який все ще має перехідний характер, а також сукупність вимог до політичного статусу профспілок у демократичному суспільстві. Стан внутрішньополітичної системи зумовлює нестійкість основних параметрів моделі оптимального політичного статусу, плинність та динамізм відносин між основними політичними акторами» [1, с.262].

Тобто, профспілки розуміються як громадська організація, покликана захищати права та інтереси найманих працівників, використовуючи всі форми та методи діяльності, включаючи і політичну функцію.

У більшості країн Західної Європи профспілки підтримують контакти з соціал-демократичними та соціалістичними партіями, і внаслідок перемоги останніх на виборах вдається закріпити в законодавстві багато важливих соціальних надбань. Тож, лобювання інтересів своїх членів в органах державної влади є звичайною світовою практикою. Проте зв'язок профспілок з великим бізнесом завжди розцінюється як прояв корупції.

На сьогодні в Україні політичні уподобання стають на заваді реалізації природних функцій профспілок. Політична заангажованість викликає сумніви щодо того, чиї саме інтереси обстоюють профспілки – найманих працівників чи представників великого бізнесу.

Найчисленніша профспілкова організація України, Федерація профспілок України (ФПУ), є прямим нащадком радянської монополістичної профспілки. Очільниками ФПУ фактично завжди були або члени Партії регіонів, або близькі до неї (В. Хара, О. Стоян). Теперішній голова ФПУ Григорій Осовий також неодноразово звинувачувався у лобюванні великого бізнесу. Показовим є те, що висвітленням діяльності ФПУ, зокрема представленням сюжетів про хід інформаційних пікетів Федерації профспілок України біля Парламенту і Уряду в жовтні 2016 р. та інтерв'ю Голови ФПУ Григорія Осового опікуються такі телеканали, як «ІНТЕР», NewsOne та «112-й».

Г. Осовий наголошує, що, на відміну від інших профспілок, Федерація тричі за історію незалежності України була в конфлікті з Кабінетом Міністрів, у тому числі і через періодичні підвищення ціни на газ. Але в цій ситуації відбувається фактичне прикриті лобіювання інтересів олігархів, яким вигідно тримати низькі ціни на газ для збільшення своїх прибутків.

Після розпаду Радянського Союзу Федерація профспілок України стала власником великої кількості майна. Так, в Україні залишилося 327 санаторіїв та профілакторіїв на суму 3,5-4 млрд дол. На сьогодні їх є 127 (на 200 мільйонів доларів) [2]. Така активна «фінансова діяльність» профспілок не сприяє зміцненню їхнього авторитету, а отже, під час ухвалення найбільш резонансних законопроектів до їхнього слова практично не дослухаються, а профспілки, в свою чергу, не здатні створити їм конструктивний опір.

Найбільша та найвпливовіша незалежна профспілкова організація, що виникла на противагу офіційним профспілкам, це – Конфедерація вільних профспілок України. Проте і в її діях прослідковується конкретна політична складова. Голова КВПУ Михайло Волинець тричі обирався до Верховної Ради України від БЮТу.

Заступник голови фракції «Батьківщина» Сергій Соболев заявив, що Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» буде повністю підтримувати виступи профспілок, які плануються в регіонах протягом осені 2016 р. «Те, що зараз відбувається з профспілковим рухом, те, що зараз відбувається з аграрним рухом, далі що буде відбуватися, як тільки почнеться опалювальний сезон, з мільйонами наших громадян, які на собі відчують, що таке реформи без фактичних реформ – ось це все разом забезпечує той стан напруги, який зараз є», – пояснив Соболев [3]. Колега Соболева по фракції Сергій Євтушок також наголосив, що профспілкові виступи будуть і далі проходити по всій країні. На його думку, уряд, незважаючи на невдоволення населення, і далі вживає заходів, які призведуть до масових протестів.

При цьому голова КВПУ М. Волинець стверджує, що протести профспілок поки не пов'язані з жодною політичною силою. Однак

він зазначив, що люди доведені до відчаю і «хто покличе, за тим і підуть». Глава КВПУ також додав, що сьогодні в ряді регіонів спостерігається зростання протестних настроїв. Зокрема, за його словами, наростає невдоволення населення в прифронтовій зоні, де не працює жодне підприємство. Також є ознаки того, що люди готові протестувати і на Заході України, зокрема, на Волині люди хочуть перекрити всі прикордонні переходи з Польщею. М. Волинець також нагадав, що зусилля профспілок та організовані ними акції цілком здатні вплинути на дострокову зміну влади. «Давайте згадаємо 1993 рік, коли незалежні профспілки почали страйк, пікетування Верховної Ради і Адміністрації Президента. Чим завершилося? Достроковими парламентськими і президентськими виборами. Кравчук тоді програв», – сказав голова Конфедерації вільних профспілок України [4].

Серед аналітиків існує переконання, що дії і ФПУ і КВПУ цілком корелюються з бажанням конкретних партій (в даному разі «Опозиційного блоку» та Блоку Юлії Тимошенко) оголосити в Україні дочасні парламентські, а потім і президентські вибори. Проте ставка цих партій на «тарифний», а фактично – профспілковий майдан не зіграє. По-перше, негативна реакція населення на підвищення тарифів буде гаситися субсидіями. У січні – червні 2016 року було призначено субсидії: для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг – 3093,7 тис. домогосподарств на суму 2479,1 млн грн; готівкою на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива – 348,5 тис. домогосподарств на суму 612,2 млн грн [5].

По-друге, виключно економічні вимоги ніколи не приводили в Україні до якихось глобальних наслідків. Як зазначив директор соціологічної служби Центру Разумкова Андрій Биченко, «масові акції протесту проти підвищення тарифів будуть. Але якщо вони залишатимуться акціями проти тарифів або за підвищення зарплати, то єдиним їхнім результатом стане лише посилення нервозності у суспільстві» [6].

Наочно демонструють вплив профспілкових організацій на населення результати соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова в різні роки [7]:

*Динаміка довіри до профспілок 2006–2013 рр. та 2016 р.**

Рік	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти
2016	26,6	31,1	19,5	2,7	20,2
2013 березень	20,8	25,7	24,9	5,9	22,8
2012 вересень	23,6	22,3	25,4	5,9	22,9
2011 квітень	17,5	29,7	27,3	6,3	19,3
2009 березень	31,2	32	17,6	2,6	16,6
2009 жовтень	21,5	28,1	27,7	5,1	17,6
2008 грудень	5,3	27,1	24	2,5	20,9
березень	14,3	29,4	26,9	5,8	23,5
2007 березень	23,3	29,5	20,2	4,4	22,6
2006 вересень	24,2	27,6	21,6	5,1	21,6
2005 жовтень	24,4	25	21,9	4,5	24,2

*Таблицю укладено за: Чи довіряєте Ви профспілкам? (динаміка, 2000–2013): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=84; Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1463122497_file.pdf

Середня частка тих, хто не визначився («Важко відповісти») становить 21,1 % громадян. Наприклад, у 2016 р. більший показник мала лише новостворена патрульна служба (23,2 %). Тобто, незважаючи на те, що майже кожен громадянин від початку трудової діяльності є членом профспілкової організації, а саме –об'єднання робітників в Україні має понад півторасотрічну історію, українці мають доволі нечітке уявлення щодо органу, покликаного захищати їхні права.

Привертають увагу дані за 2008 та 2009 рр. Економічна криза в цей період негативно вплинула на стан соціально-трудоових відносин у колективах підприємств, і кількість акцій соціального протесту суттєво зросла. Наприклад, 17 жовтня 2009 р. Федерація профспілок України провела в Києві Всеукраїнську акцію протесту проти бідності в Україні з нагоди Міжнародного дня боротьби з бідністю. Кількість учасників акції протесту – близько 3,5 тис. чоловік. Гасла мітингуючих: «Кожному – робоче місце!», «За

роботу – гідну зарплату!», «Скажемо бідності – Ні!», «Ветеранам – гідну пенсію!»

Як видно з таблиці, відсоток повної довіри до профспілок в жовтні 2009 р. зріс вдвічі, порівняно з березнем того ж року (5,1 % проти 2,6 %). Тобто, громадяни звертають увагу на профспілки лише в разі проведення ними гучних масових акцій.

Ставлення громадян до професійних спілок формується не лише об'єктивними факторами, зумовленими загальноосвітними тенденціями, але і суто внутрішньоукраїнськими проблемами. Так, Центр Разумкова у 2013 році провів опитування «Якою мірою поширена корупція в кожній з наведених сфер?». Думки респондентів щодо профспілок розподілилися таким чином: усе охоплено корупцією – 18,7 %, корупція досить поширена – 26,5 %, трапляються окремі випадки корупції – 18,4 %, корупції практично немає – 9,7 %, важко відповісти – 26,8 % [8].

Інший важливий фактор – тінізація економіки. Державна служба статистики України останніми роками визначає обсяги тіньової економіки у середньому від 15 % до 18 % ВВП. На думку міністра економіки Олександра Данилюка, рівень тіньової економіки в Україні становить близько 30%. Проте і ці дані значно відрізняються від даних науковців та міжнародних організацій. Директор економічних програм Центру Разумкова Василь Юрчишин зазначає: «Я думаю, що 30% – це такий рівень, до якого Україна, можливо, підійде, якщо у нас хоч якийсь час протримається більш-менш стабільна ситуація. Я думаю, що зараз офіційна тіньова економіка десь на рівні 50 на 50» [9]. Відповідно до досліджень Ю. Харазішвілі, проведених з використанням функцій сукупного попиту й пропозиції, рівень тінізації економіки України коливається у діапазоні від 30 % до 40 % ВВП. Відповідно до розрахунків австрійського економіста Ф. Шнайдера рівень тіньової економіки в Україні становить 52,8% від офіційного ВВП. Саме цей показник широко використовується у міжнародних порівняннях [10].

За оцінками Міжнародної організації праці (МОП) рівень тіньової зайнятості в Україні становить близько 9%. За даними Інституту економіки і прогнозування у 2012 р. частка працюючих в тіні становить 16,61% від усіх працюючих. За оцінками Конфедерації роботодавців України «в тіні» працюють близько 5–7 млн українців. За січень–жовтень 2013 року співробітники Міністерства доходів і зборів України

виявили понад 80 тис. найманих працівників, які працювали без укладання трудових угод з працедавцями.

Разом з тим, специфікою тінізації ринку праці в Україні є наявність комбінованих форм оплати праці, які передбачають часткову виплату заробітної плати «у конвертах». За підрахунками профспілок, обсяг тіншової зарплати в Україні становить орієнтовано 200 млрд грн, а за оцінками податківців – 170 млрд грн щорічно [10].

Залучення найманих працівників у сферу тіншової економіки ускладнює захист їх соціально-економічних прав, унеможлиблює розв'язання соціальних проблем у майбутньому. До того ж, тіншова економіка призводить до такого явища, як «легальне ухилення від сплати соціальних внесків» [10], що завдає шкоди як економіці України в цілому, так у подальшому і безпосередньо найманим працівникам. Детінізація економіки може позитивно вплинути на збільшення і зміцнення профспілкових рядів, а це, в свою чергу, дозволить профспілкам захищати трудові права більш широкого кола людей, поліпшити якість їх захисту, рівень їхніх соціальних гарантій.

На суто суб'єктивний фактор, що впливає на невисоку популярність профспілок серед українських громадян, вказує О. Тупиця: «Етноментальний вимір політичної ідентифікації українського населення також певним чином детермінує перспективи політичного впливу профспілок та підвищення їх статусу в політичній системі. Тяжіння українців до родинних кланових зв'язків та територіальної колективної ідентичності істотно стримує солідарність та підтримку профспілок з боку широких верств трудящих» [1, с. 266].

Тобто, наразі йдеться про сталу тенденцію до зменшення кількості первинних профспілкових організацій та профспілкового членства.

Ситуація зі скороченням чисельності профспілок характерна не лише для України. Відігравши чималу і визначальну роль у розвитку цивілізованого ринку робочої сили, профспілки в розвинених країнах світу в міру становлення соціальної економіки поступово втрачають свою визначну роль. Життя довело, що чим багатша країна, чим вищого рівня добробуту вона досягла, тим спокійніші в ній відносини

на ринку праці, тим менш гострою стає боротьба праці й капіталу, не такими частими й коротшими страйки.

Так, за даними Організації економічного співробітництва та розвитку кількість членів профспілок від загальної кількості найманих працівників у різних країнах становить [11]:

Показники кількості членів профспілок у різних країнах світу*

Країна	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Австрія	34,9	33,9	31,6	30,5	29,7	29,4	29,0	28,4	28,0	27,8	-
Велика Британія	29,0	28,6	28,2	28,1	27,3	27,3	26,6	25,8	26,0	25,8	25,1
Естонія	11,0	9,7	8,4	7,6	6,2	7,6	8,2	7,0	6,1	5,7	-
Німеччина	22,2	21,7	20,7	19,9	19,1	18,9	18,6	18,5	18,3	18,1	-
Польща	19,0	18,1	16,3	15,6	15,1	14,6	14,6	13,6	12,7	-	-
Словаччина	23,6	22,8	20,6	18,8	17,2	16,0	15,2	14,1	13,6	13,3	-
США	12,0	12,0	11,5	11,6	11,9	11,8	11,4	11,3	10,8	10,8	10,7
Угорщина	17,9	17,5	16,1	15,1	14,6	13,9	12,9	11,8	10,7	10,5	-
Франція	7,7	7,7	7,6	7,5	7,6	7,7	7,7	7,7	7,7	7,7	-
Чехія	21,0	19,7	18,7	17,9	17,4	17,2	16,6	15,8	14,3	12,7	-
Швеція	78,1	76,5	75,1	70,8	68,3	68,4	68,2	67,5	67,5	67,7	67,3

*Таблицю укладено за: Organisation for Economic Co-operation and Development. Trade Union Density [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=UN_DEN

Як видно з таблиці, майже всі представлені країни, незважаючи на тип трудових відносин у кожній, мають стійку тенденцію до зниження кількості членів профспілок. Навіть у Франції – країні з найбільш усталеними профспілковими традиціями – спостерігається фактичний спад активності. Причина такої кризи – в зміні традиційної структури економіки, що викликана динамічним розвитком галузі ІТ та переходом до нової постіндустріальної моделі розвитку. В таких умовах змінюється і статус працюючого персоналу, який вже не є традиційним. До речі, в деяких країнах, таких як

Об'єднані Арабські Емірати і Саудівська Аравія, взагалі відсутні профспілкові організації.

Незважаючи на суттєві проблеми та важливі завдання, які стоять перед професійними спілками в Україні, на міжнародній арені вони мають досить презентабельний вигляд не лише кількісно, але і якісно.

У 2010 р. Freedom House опублікував доповідь «Ситуація з правами робітників у світі: свобода праці у недружньому оточенні», в якій було викладено класифікацію країн у сфері дотримання прав найманих працівників, за якою держави визначались як «вільні», «переважно вільні», «частково вільні», «репресивні» та «дуже репресивні».

Відповідно до цієї класифікації, серед 12 пострадянських країн, не враховуючи країн Балтії, лише Україна отримала достатньо високий бал як «переважно вільна» країна, в той час, коли інші визнано «репресивними» або «дуже репресивними» [12].

Країни колишнього Радянського Союзу і Центральної та Східної Європи*

Дуже репресивні	Репресивні	Частково вільні	Переважаю вільні	Вільні
Білорусь	Азербайджан	Албанія	Болгарія	Хорватія
Туркменістан	Казахстан	Вірменія	Литва	Чехія
Узбекистан	Таджикистан	Боснія і Герцеговина	Чорногорія	Естонія
		Грузія	Румунія	Угорщина
		Косово	Сербія	Латвія
		Киргизстан	Україна	Польща
		Македонія		Словаччина
		Молдова		Словенія
		Росія		

* Таблицю укладено за: The Global State of Workers' Rights: Free Labor In a Hostile World [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/Guest/Documents/WorkerRightsFULLBooklet-FINAL%202009.pdf

У цілому, з 14 країн світу, які за критерієм дотримання прав працівників визнано «дуже репресивними», три пострадянські

держави – Білорусь, Туркменістан та Узбекистан; чотири азійські – Бірма, Лаос, Північна Корея, В'єтнам; три близькосхідних – Лівія, Саудівська Аравія і Сирія; три країни Магрибу – Екваторіальна Гвінея, Еритрея і Судан; і одна країна західної півкулі – Куба. До «репресивних» держав віднесено Китай, Єгипет, Іран, Таджикистан, Казахстан, Азербайджан, Сінгапур, Венесуела та Зімбабве. За регіональною ознакою найгірший результат у країнах Близького Сходу, також погані показники в Азії в цілому. На противагу їм, серед країн європейського континенту, які не входили до соціалістичного блоку, тільки одна держава – Туреччина не змогла потрапити до переліку «вільних».

Таким чином, на тлі світового процесу рецесії профспілкового руху українські організації, які ще остаточно не відійшли від свого радянського минулого, мають подвійне завдання. Не лише утримати існуючі позиції, але й вперше стати справжніми представниками і захисниками найманих працівників.

До того ж, в Україні з'являються перші паростки незалежних профспілкових рухів, які не мають негативного радянського досвіду. Ці новітні профспілкові рухи обирають інші цілі та інші способи впливу. До таких, насамперед, належать галузеві та студентські профспілки.

Але поки що ці новостворені рухи є нечисленними, а старі профспілки залишають Україну на узбіччі справжнього робітничого руху. Лише коли профспілки позбавляться політичної та фінансової залежності і почнуть по-справжньому опікуватися проблемами найманих працівників, вони зможуть на рівних виступати поряд з європейським профспілковим рухом, а не лише обмінюватися досвідом з аналогічними застарілими організаціями пострадянського простору.

1. Тупиця О. Л. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування : монографія /О.Л. Тупиця. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 352 с.

2. Профспілки і профспілкові олігархи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/403936-profspilki-i-profspilkovi-oligarhi.html>

3. Сергій Соболев: страйк профспілок – реакція на руйнівну політику влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nk.org.ua/politika/sergiy-sobolev-strayk-profspilok-reaktsiya-na-ruynivnu-politiku-vladi-video-73531>

4. Детінізація української економіки вимагає прозорих і зрозумілих правил гри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=6203].

5. Державна служба зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=30543

6. Протести виключно з економічних причин в Україні ніколи не були успішними //Дзеркало тижня. – 2016. – 19 липня.

7. Чи довіряєте Ви профспілкам? (динаміка, 2000–2013) [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=84; Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1463122497_file.pdf]

8. Якою мірою поширена корупція в кожній з наведених сфер? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=903].

9. Детінізація української економіки вимагає прозорих і зрозумілих правил гри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=6203].

10. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf].

11. Organisation for EconomicCo-operation and Development.Trade Union Density [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=UN_DEN]:

12. The Global State of Workers’ Rights: Free Labor In a Hostile World [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Users/Guest/Documents/WorkerRightsFULLBooklet-FINAL%202009.pdf>.

Сергій Янішевський

ТЕОРІЯ МІСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ: ЗАСАДИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЩОДО ВІТЧИЗНЯНИХ ЛОКАЛЬНИХ ПОЛІТІЙ

Розглядаються засади теорії міських політичних режимів, запропонованої американським політологом Кларенсом Стоуном. Аналізується зміст основних положень цієї теорії, запропоновані в її рамках методичні підходи, обмеження щодо її використання для

дослідження політичних процесів на локальному рівні, зокрема щодо вітчизняних локальних політій.

Ключові слова: міський політичний режим, міська політія, правляча коаліція, неформальні домовленості, бізнес-середовище.

Serhii Yanishevskiy. Urban regime theory: foundations and possibilities of application to Ukrainian local political units. *The aim of this article is to examine the foundations of the urban regime theory developed by American political scientist Clarence Stone. We analyze the content of basic concepts of this theory and its methodic approaches, limitations on use of this theory for local politics researches, especially for researches of Ukrainian local political units.*

Key words: urban political legime, urban political unit, ruling coalition informal agreements, business environment.

Однією зі специфічних рис вітчизняної політичної науки є її сконцентрованість на загальнонаціональному рівні політичної системи України. Про це свідчить бодай побіжний аналіз тематики монографій і дисертацій, створених українськими політологами. Кількість робіт, присвячених політіям субнаціональних рівнів системи адміністративно-територіального устрою України (регіонів, міст, районів, територій), є досить невеликою. Певна увага приділяється хіба що інституту місцевого самоврядування, який, утім, переважно розглядається як складова системи державного управління. Політико-режимний підхід до вивчення політичних процесів на місцевих рівнях практично не застосовувався, спроби пошуку відповіді на класичне питання Роберта Даля «Хто управляє?»* щодо локальних політій в Україні є доволі нечисленними. Це зазвичай поясняється «молодістю» української політики як такої, тривалою відсутністю (у радянські часи) політичних практик зразка розвинутих демократичних країн на

* Робота відомого американського політолога Роберта Даля «Хто управляє: демократія і влада в американському місті» (*Dahl, R. A. Who Governs?: Democracy and Power in an American City / Robert A. Dahl. – New Haven, Conn. : Yale University Press, 1961. – Р. XII 355.*) вважається однією з канонічних праць, зокрема, у сфері дослідження міських політій.

місцевому рівні зокрема. На субнаціональних рівнях політичної системи України така неполітичність виявлялася і виявляється насамперед у несформованості місцевих громад (локальних соціумів) та їх окремих складових як суб'єктів політичного процесу, політичних акторів. Тому нині вітчизняні дослідження локальних політій зосереджені переважно на осмисленні відповідного спадку світової політичної думки та можливостей його застосування до вивчення політичних процесів в українських політіях субнаціональних рівнів.

Однією з найвідоміших, найцитованіших і найчастіше використовуваних праць з дослідження локальних політій є робота американського вченого Кларенса Стоуна «Режимна політика: правління в Атланті, 1946–1988», в якій сформульовано теорію міських політичних режимів. Вона досить часто згадується і у вітчизняних роботах щодо місцевих політичних процесів, однак досі у вітчизняній політичній науці бракує детального викладу основних положень цієї теорії, оцінки можливостей її застосування в дослідженнях субнаціональних рівнів політичної системи України.

З огляду на це, метою статті є окреслення основних рис теорії міських політичних режимів та з'ясування можливості її застосування для вивчення, передусім, міських політій України. Для досягнення цієї мети планується вирішити такі завдання:

- з'ясувати основні положення теорії міських політичних режимів;
- оцінити ступінь універсальності цієї теорії;
- проаналізувати рецепцію проблематики міських політичних режимів у вітчизняній політичній думці;
- оцінити можливість застосування теорії К. Стоуна для вивчення локальних політій України.

Засади теорії міських політичних режимів.

Теорія міських політичних режимів була розроблена американським ученим Кларенсом Стоуном і викладена в його книзі «Режимна політика: правління в Атланті, 1946–1988». Ця книга містила дослідження політичного життя міста Атланта (США) протягом періоду, зазначеного в заголовку. У роботі з'ясовувалося, яким чином ухвалювалися та реалізовувалися ті чи інші важливі для міста Атланта рішення місцевої влади. Як

результат цього дослідження, було запропоноване поняття «міського політичного режиму» як «неформальних домовленостей, за допомогою яких структури влади та приватні групи інтересів взаємодіють, щоби формувати та реалізовувати владні рішення» [1, р. 6]. Або, як уточнює автор щодо об'єкту свого розгляду – міста Атланти: «Предметом уваги в цій книзі є політичний режим Атланти – діяльність різних складових громади міста Атланта у їх взаємодії, боротьбі та щодо зміни неформальних домовленостей, за допомогою яких Атланта управляється» [1 р. IX].

Відповідно до обраної політико-режимної парадигми одним із ключових положень теорії Стоуна є теза про неможливість з'ясування особливостей управління містом лише через аналіз діяльності офіційних інститутів міської влади: «Опис картини управління в Атланті вимагає широкої канви. Опису структур місцевих органів влади недостатньо. Місцевий уряд має справу з впливовим бізнес-сектором і значними обмеженнями своєї власної влади. Відповідно, міські урядовці повинні зважати на приватні інтереси, особливо бізнес-інтереси. Цей процес є осердям того, що я називаю міським режимом» [1, р. IX]. Тобто управління містом, на думку Стоуна, здійснюється через взаємодію офіційних структур міської влади та бізнес-середовища на основі певних неформальних домовленостей. Для того, щоб мати уявлення про конкретні міські політичні режими, їх, так би мовити, «наповнення» – склад учасників, Стоун використовує термін «правляча коаліції» [1, р. 5]. Пояснює він його таким чином: «Термін «правляча коаліція» – це спосіб дати уявлення про конкретні різновиди політичних режимів (міських. – С. Я.). Цей термін ставить нас перед фактом, що підтримання неформальних домовленостей забезпечується ядровою групою – зазвичай групою інсайдерів – які об'єднуються на постійній основі, щоб ухвалювати важливі рішення... Слово «коаліція» я використовую, щоб наголосити, що режим передбачає зближення різних груп міської громади, які мають контроль над різноманітними інституціональними ресурсами. Використавши слово «правляча» в терміні «правляча коаліція», я підкреслюю, що мова не йде про управління шляхом формальних наказів. Правління через неформальні домовленості, які є різними формами координації зусиль, превалює над іншими способами управління» [1, р. 5].

Ще детальніше пояснив суть своєї теорії К. Стоун у статті «Міські політичні режими й управлінські можливості. Політекономічний підхід», надрукованій через чотири роки після виходу його найвідомішої книги: «Теорія режимів починалася з припущення, що управлінські можливості не є чимось, що просто здобувається через виборчий процес. Управлінські можливості створюються і підтримуються шляхом об'єднання коаліційних партнерів, як із міського уряду, так і неурядових, разом із відповідними ресурсами. Якщо правляча коаліція є успішною, це повинно дати їй змогу мобілізувати ресурси, яких вимагає її основний політичний порядок денний. Я використовую ці міркування як основу для порівняння режимів за особливостями та складністю завдань, за які міський уряд узявся, та за обсягом і типом ресурсів, які потрібні для цих завдань» [2, р. 1].

Стоун виділяє «чотири типи режимів, які відрізняються за складністю урядових завдань, яких вимагають їхні політичні порядки денні» [2, р. 4]. А саме: режими підтримування (maintenance regime) – відсутність серйозних спроб запровадити істотні зміни; режими розвитку (development regimes) – стосуються переважно змін у землекористуванні, щоб сприяти зростанню або протидіяти спаду; прогресивні режими середнього класу (middle class progressive regimes) – зосереджуються на таких заходах, як захист довкілля, збереження історичних пам'яток, будівництво доступного житла, якість містопланування, позитивна дискримінація та спрямування коштів на різні соціальні цілі; режими, зосереджені на розширенні сприятливих можливостей для незаможних прошарків (regimes devoted to lower class opportunity expansion) [2, р. 4–6].

Безперечний інтерес становить і методичний доробок Стоуна, зокрема, дослідження міської політики методом «потoku подій», використаний у роботі «Хто управляє: демократія і влада в американському місті». Тобто, вивчалися певні важливі для життя міста події, з'ясовувалися пов'язані з ними рішення міської влади, особливості формування та ухвалення цих рішень, узагальнювалися особливості діяльності міської влади в той чи інший період часу і на підставі цього робилися висновки щодо типу міського політичного режиму.

Звертаючись до евристичного потенціалу теорії міських політичних режимів, зазначимо, що обмеженість застосування теорії

«міських політичних режимів», зокрема, і для українських реалій, впливає з концептуальних засад теорії, сформованих самим Стоуном. Так, Стоун у згаданій вище статті «Міські політичні режими й управлінські можливості. Політекономічний підхід» вказував, пояснюючи своє визначення міського політичного режиму, що «комбінації учасників (міських політичних режимів. – С. Я.) різні в різних містах, але набір цих комбінацій обмежено двома базовими інституціональними принципами американської політичної економії: (1) суспільний контроль за системою державного управління і (2) принципом приватного підприємництва» [2, р. 6]. Обидва принципи наразі не можна вважати укоріненими у житті українського суспільства, що одразу порушує питання про можливість застосування цієї теорії.

Слід вказати й на інші обмеження щодо використання теорії К. Стоуна. Важливою особливістю атлантської політії була належність міської влади та ключових бізнес-гравців до різних соціальних груп, які до того ж мали тривалу історію антагоністичних відносин. Міську владу формували представники афроамериканської громади, які становили в місті електоральну більшість, у той час як провідні позиції в економіці міста посідали представники білих американців. Наявність такої поляризації всередині міського соціуму, природно, робила важливим діалог і формування неформальних домовленостей між міською владою та бізнес-середовищем. Наскільки коректне протиставлення (або наскільки можливе чітке розмежування) міської влади та бізнес-середовища і як працює концепт міського політичного режиму за умови відсутності такої поляризації, є цікавою методологічною проблемою.

На ці та деякі інші обмеження теорії К. Стоуна свого часу вказував один із рецензентів «Режимної політики...» Йон П'єр: «Певна річ, Атланта є аномальним випадком з багатьох поглядів. По-перше, раса тривалий час залишалася ключовим соціальним та політичним розмежуванням... Найбільш важливою соціальною зміною протягом останніх 45 років (після Другої світової війни. – С. Я.) стало постання негритянського середнього класу, чий інтереси стикалися з расовими соціально-економічними розмежуваннями. По-друге, Атланта відрізняється від багатьох інших міст Американського Півдня значною мірою тим, що була надзвичайно успішним

фінансовим центром увесь післявоєнний період... що приваблювало інвесторів (переважно білих) у місто й регіон. Нарешті, протягом гарячих 1960-х і 1970-х Атланта стала вітриною антисегрегаційної політики Кеннеді й Джонсона. Федеральні програми сприяли біло-чорній інтеграції. Наприклад, об'єднані школи для білих і для чорних були початково запроваджені в Атланті як приклад для решти країни. Таким чином, у багатьох відношеннях випадок Атланти є репрезентативним лише для неї самої – значущість расових суперечностей робить цей випадок аномальним для більшості західноєвропейських міст, а стрімке економічне зростання Атланти відрізняє її від багатьох інших міст Американського Півдня» [3, р. 93]. Але, як у підсумку зазначає Й. П'єр: «Утім, попри ці теоретичні та методологічні проблеми «Режимна політика...» містить захопливий аналіз міської політики та міських владних структур» [3, р. 96].

Таким чином, найбільш важливою новацією теорії Стоуна можна визнати розширення рамок дослідження міської політики шляхом вивчення не лише діяльності офіційних інститутів міської влади, а й інших інститутів, які впливають на міську політику, з'ясування особливостей взаємодії цих двох різновидів міських політичних акторів. Водночас, істотні методологічні обмеження для широкого використання цієї теорії створюють базові інституціональні принципи американської політичної економії, на яких вона ґрунтується, та суспільно-політичної й соціально-економічної специфіки атлантичної міської політиї.

Теорія міських політичних режимів у розвідках вітчизняних учених.

Теорія «міських політичних режимів» після її появи набула значного поширення не лише в Сполучених Штатах Америки, де традиції дослідження міських політиї нараховують уже багато десятиліть, а й за їхніми межами, зокрема, в Європі. Природно, що така популярна теорія потрапила і в поле зору вітчизняних науковців. Водночас, поки що концепт «міських політичних режимів» присутній у вітчизняних політологічних розвідках більше на описовому рівні (хоча й є деякі винятки).

Так, теорія К. Стоуна загадується в дисертаційних дослідженнях Валентини Романової «Трансформація політичного режиму в Україні на регіональному та субрегіональному рівні» і Оксани Мазур –

«Концептуалізація політичного режиму в умовах демократичної трансформації в Україні», монографії Мирослави Лендбел «Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи» [4; 5; 6, с. 34–37]. Досить детальний розбір основних положень теорії К. Стоуна містить стаття Ярослава Балановського «Теоретико-методологічний потенціал концепції міських політичних коаліцій (режимів)» [7]. На увагу заслуговує стаття Павла Левчука «Теоретико-методологічні аспекти теорії машин зростання у політологічному дискурсі», у якій теорія К. Стоуна порівнюється з іншою відомою теорією досліджень міських політичних процесів – теорією «машин зростання» Харві Молотча [8; 9].

З-поміж дисертаційних робіт заслуговує на увагу робота В. Романової. Визначення політичного режиму в ній досить близьке визначенню Стоуна, політичний режим визначається як «багаторівнева система способів і методів взаємодії держави та суспільства, що є результатом конфігурації політичних акторів, їх ресурсів та впроваджуваних ними стратегій у рамках певного набору формальних і неформальних інститутів» [4, с. 7]. Однак сама робота переважно розглядає офіційні політичні інститути, тому, на наш погляд, виконана вона скоріше в політико-системній, а не політико-режимній парадигмі, до того ж у ній переважно розглядаються місцеві політії обласного та районного рівня, а не міського.

Варто також звернути увагу на захищену в 2005 р. дисертацію Руслана Молибоги «Політико-правові засади становлення міської влади в столиці України в умовах сучасного державотворення» [10]. Робота містить елементи політико-режимного підходу до вивчення київської міської політії, визначає процес розвитку системи міської влади у Києві у 1990-х і на початку 2000-х рр. як «бюрократичну консолідацію», пропонує авторську періодизацію розвитку системи політичного (адміністративно-політичного) управління в Києві в пострадянську добу. У дисертації Р. Молибоги евристично корисним, з погляду досліджень міських політичних режимів, є поставлене завдання з'ясування «зв'язку між організаційним становленням адміністративно-політичного управління столицею України, з одного боку, та житлово-будівельною політикою міської влади – з іншого», чому присвячений окремий розділ дисертації [10, с. 6, 11].

Детальний огляд вітчизняних публікацій, які стосуються теорії «міських політичних режимів», здійснено Віктором Пащенко у його статті «Особливості дослідження структури влади в міських спільнотах в Україні» [11]. Можна цілком погодитися з автором у тому, що «дослідження муніципального чи місцевого рівня влади в Україні переважно зосереджуються на вивченні формальних структур управління, таких як ради місцевих депутатів, міські голови, виконкоми тощо... розкривають деякі важливі аспекти формування місцевої політики. Фактично вони описують інституційний дизайн, у рамках якого формується місцева політика, проте він не завжди відповідає конфігурації владних акторів, що склалася в кожному окремому місті і не дає вичерпної відповіді на питання про структуру розподілу влади в міській спільноті» [11, с. 241–242]. В. Пащенко слушно вказує на те, що однією з сильних сторін теорії К. Стоуна є використання поняття «політичний режим», що дозволяє розширити рамки аналізу міських політій.

На наш погляд, точним є визначення Пащенко поточного стану вивчення теорії «міських режимів» в Україні як етапу популяризації й адаптації [11, с. 243]. Також стаття містить майже вичерпний перелік публікацій українських учених з питань теорії міських режимів.

Достоїнством роботи В. Пащенка є спроба застосування теорії міських режимів для дослідження політичного життя м. Дніпропетровська у 2006–2010 рр. Автор вважає, що, «...аналізуючи структуру влади в містах, слід брати до уваги не тільки органи влади, але й основні групи інтересів, фінансово-промислові групи тощо. Як показує практика, мінімальним рівнем аналізу неформальних взаємодій має бути дослідження регіональної партійної системи» [11, с. 245]. Водночас, визначення автором регіональної партійної системи як евристично перспективного феномену з точки зору теорії міських режимів не є, на наш погляд, достатньо обґрунтованим. Насамперед потребує з'ясування, наскільки політично суб'єктні місцеві осередки політичних партій як такі, чи не є вони лише декоративною інституційною надбудовою

над фінансово-промисловими групами*. Також становлять інтерес спроби В. Пашенка оцінити роль політиків загальноукраїнського рівня як суб'єктів міського політичного режиму м. Дніпропетровська, а також класифікувати міські політичні режими у Дніпропетровську кінця 1990-х – 2000-х рр. Зокрема, міський політичний режим Дніпропетровська часів мера Івана Куліченка (2000 – 2014 рр.) він визначає як «режим сервісу». Водночас, на наш погляд, суперечливим є такий висновок автора: «Головними особливостями дослідження цього рівня (міського рівня. – С. Я.) влади в Україні слід назвати необхідність врахування для описання місцевих політичних режимів посад голів місцевих партійних організацій та голів фракцій» [11, с. 251]. Значення голів місцевих партійних організацій, партійних фракцій у місцевих представницьких органах видається дещо перебільшеним.

Висновки

Теорія міських політичних режимів Кларенса Стоуна є досить вдалим застосуванням політико-режимної парадигми до вивчення міських політич. Основна перевага цього підходу – розширення кола досліджуваних суб'єктів владних відносин, залучення до розгляду, окрім легальних політичних інститутів і позаінституційних (щодо політичної системи) акторів.

Присутність проблематики міських політичних режимів у вітчизняних політологічних розвідках поки що є незначною, можна погодитися з даним Віктором Пашенком визначенням поточного стану вивчення теорії «міських режимів» в Україні як етапу популяризації й адаптації. Останнє є природним на тлі загалом не дуже великого інтересу вітчизняної політологічної спільноти до вивчення політичних процесів на субнаціональних рівнях. Причому ступінь наукового інтересу зменшується зі зниженням рівня

* У цьому зв'язку перспективним видається дослідження поняття «партійного субституту», введеного у вітчизняний науковий обіг політологами Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (див., наприклад: Работягова І. В. Сутність політичних партій у рамках політичного ринку України / І.В. Работягова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 912: сер. «Питання політології», вип. 17. – С. 107 – 113).

адміністративно-територіального устрою: найбільший інтерес з-поміж субнаціональних рівнів політичної системи викликає регіон, а політичні процеси на рівні міста, району, територіальної громади за великим рахунком обділені увагою вітчизняних науковців.

Поясненням такому стану речей є насамперед тривала традиція централізації системи державного управління, унаслідок чого субнаціональні рівні політичної системи сприймалися просто як виокремлені з адміністративною метою ланки загальнонаціональної політичної системи. А представницькі органи влади субнаціональних рівнів розглядалися як своєрідні колеги для вирішення дрібних господарчих питань. З цим-таки пов'язана і досить поширена теза щодо неприпустимості т. зв. «політизації місцевого самоврядування», штучне протиставлення «політичних» і «господарчих» питань у діяльності місцевих органів влади з акцентом на необхідність обмеження сфери їх відповідальності саме «господарчими» питаннями (у цьому ж зв'язку можна згадати про поширене протиставлення «мера-господарника» «меру-політику»^{*}).

На наш погляд, таке протиставлення є штучним: автор вважає, що діяльність органу влади будь-якого рівня є політичною і, відповідно, будь-яке рішення органу влади, що стосується сфери його відповідальності, є рішенням політичним. Такий підхід дозволяє розглядати діяльність органу влади будь-якого рівня як політичну діяльність, використовуючи методологічний і методичний арсенал саме політичної науки, а не, наприклад, державного управління.

Основною методологічною проблемою застосування власне теорії К. Стоуна для дослідження вітчизняних міських політич. є суттєві відмінності політичного процесу в США та Україні, зокрема, недостатнє укорінення у вітчизняній політиці двох «базових інституціональних принципів американської політичної економії» – суспільного контролю за системою державного управління та

^{*} Див., наприклад, дискусію кількарічної давнини щодо того, яким має бути мер Києва: «Політик или хозяйственник: каким должен быть мэр Киева?», <http://glavcom.ua/publications/116705-politik-ili-hozhajstvennik-kakim-dolzhen-byt-mer-kieva.html>; «Мером Києва не має бути політик чи казкар – Баранов», http://gazeta.ua/articles/politics/_merom-kiyeva-ne-maye-buti-politik-chi-kazkar-baranov/493462?mobile=true; Кто станет мэром Киева?, http://lb.ua/news/2013/02/25/190061_stanet_merom_kieva.html

принципу приватного підприємництва. Серед інших методологічних проблем слід згадати складність розрізнення місцевої влади та локального бізнес-середовища як автономних політичних акторів та суб'єктів взаємодії для вироблення владних рішень. На наш погляд, на відміну від міських політій США, вітчизняні органи місцевого самоврядування часто-густо не є автономними щодо бізнес-середовища суб'єктами, що ускладнює застосування цієї теорії для вивчення локальної політики в Україні. А для окреслення можливостей застосування провідного дослідницького методу К. Стоуна – згаданого вище методу «поточку подій» – потребує визначення зміст власне місцевої політики, що, у свою чергу, вимагає розрізнення місцевого політичного порядку денного і локальних проявів загальнонаціонального порядку денного.

Також зазначимо, що локальні політії України ставатимуть дедалі цікавішим об'єктом дослідження внаслідок децентралізаційної реформи системи влади в Україні, ресурсного зміцнення територіальних громад і, як наслідок, зростання політичної ваги органів місцевого самоврядування.

1. Stone, Clarence N. (Clarence Nathan). Regime politics : governing Atlanta. 1946-1988 / Clarence N. Stone. – Lawrence. : University Press of Kansas, 1989. – 305 + XII p.

2. Stone, Clarence N. Urban Regimes and the Capacity to Govern : A Political Economy Approach / Clarence N. Stone. – Journal of Urban Affairs. – 1993. – Volume 15, Number 1. – P. 1–28.

3. Pierre J. Clarence N. Stone: Regime Politics: Governing Atlanta, 1946–1988 / Jon Pierre // Scandinavian Political Studies. – 1991. – Vol. 14, Iss. 1. – P. 93–96. – https://tidsskrift.dk/index.php/scandinavian_political_studies/article/view/13145/25051

4. Романова В. В. Трансформація політичного режиму в Україні на регіональному та субрегіональному рівні : дис. ... к. політ. н.: 23.00.02 / Валентина Вікторівна Романова, Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.». – Київ, 2008. – 209 с.

5. Мазур О. Г. Концептуалізація політичного режиму в умовах демократичної трансформації в Україні : дис. ... д. політ. н. : 23.00.02 / Оксана Геннадіївна Мазур, Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Сєверодонецьк, 2015. – 434 с.

6. Лендьял М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : монографія / Мирослава Лендьял. – Ужгород: Мистецька лінія, 2011. – 687 с.
7. Балановський Я. М. Теоретико-методологічний потенціал концепції міських політичних коаліцій (режимів) // Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2009. – № 19. С. 268–274.
8. Левчук П. М. Теоретико-методологічні аспекти теорії машин зростання у політологічному дискурсі / П.М. Левчук // Гілея. – 2011. – Вип. 51 (9). – С. 492. – 496.
9. Molotch H. The City as Growth Machine: Toward a Political Economy of Place / Harvey Molotch // American Journal of Sociology. – 1976. – Vol. 82. № 2 (Sep. 1976). – P. 309–332.
10. Молибога Р. М. Політико-правові засади становлення міської влади в столиці України в умовах сучасного державотворення : автореф. дис. ... к. політ. н.: 23.00.02 / Р. М. Молибога ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 19 с.
11. Пашенко В. Особливості дослідження структури влади в міських спільнотах в Україні / Віктор Пашенко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – № 2 (76). – С. 241–252.

Олександр Лозовицький

«РОЗУМНА МОГУТНІСТЬ» – СТРАТЕГІЧНА ОСНОВА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ТА ОБОРОННОЇ СКЛАДОВИХ ДІЄВОГО РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті теоретично обґрунтовано актуальні напрями розвитку законів і закономірностей сучасної системи політики реформ як досвіду для реалізації в Україні. Автором систематизовано досвід розвитку «розумної могутності» як стратегічної основи зовнішньополітичної та оборонної складових дієвого реформування держави в умовах глобалізації. Це наукове завдання вирішується на основі комплексного аналізу результатів останніх досліджень і публікацій, присвячених характеристикам формування

життєво важливих механізмів розвитку держави та умов їх реалізації у міжнародному середовищі, зокрема, в контексті невизначеностей та суперечностей глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, безпека, оборона, «розумна могутність», зовнішня політика, міжнародні відносини.

Oleksandr Lozovytskyi. «The smart power» – strategic basis of foreign policy and defense components of effective reform State under Globalization. *The article theoretically grounded current directions of laws and the laws of the modern system reform policies as experience for implementation in Ukraine. The author systematized experience of «the smart power» as the strategic framework of foreign policy and defense components of an effective reform of the state in the context of globalization. This scientific problem is solved on the basis of a comprehensive analysis of the results of recent research and publications devoted to the characteristics of the formation of the vital mechanisms of the state and conditions of their realization in the international environment, particularly in the context of uncertainties and contradictions of globalization.*

Key words: globalization, security, defense, «the smart power», foreign policy, international relations.

Постановка проблеми. Сучасні міжнародні відносини характеризуються загостренням боротьби різних центрів сили, блоків, союзів, тимчасових альянсів за сфери впливу. «Розумна могутність» є головною рушійною силою зовнішньої політики і тому осмислення змісту, визначення специфіки, прояснення їх ролі й характеристик лежать в основі проблематики дієвості та ефективності політики реформ, постійно перебуваючи в центрі уваги провідних держав. Але особливої актуальності розв'язання згаданої проблеми набуло саме в сучасній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новий рівень організації сучасного світу проявляється на тлі зростання рівня взаємодії й взаємозалежності суб'єктів міжнародних відносин, а також стійкої тенденції до інтегрування структур, що виконують функції безпеки. З одного боку – це формування просторів, транскордонних за сутністю, а з іншого – збільшення кількості акторів на міжнародній арені та зміна їх характеру перемістило світ

на новий рівень організації. Саме тому ця проблематика постала в політичній науці лише в ХХІ ст. Незважаючи на велику кількість досліджень глобальних тенденцій сучасного світу, зазначене питання майже не вивчене, а лише науково визначене. Тема розробляється або в більш широкому контексті, або як аспект інших процесів. Серед наукових публікацій, доступних широкому загалу дослідників, насамперед, привертають увагу роботи: Дж. Блонделя, Р. О'Брайсна, П.-М. Галлуа, Ч. Голдфіндера, Д. Девайна, Г. Кіссінджера, Ю. Лассвела, Д. Лівінгстона, Г. Моргентау, Р. Мулгана, В. Оуена, Б. Рассетта, А. Саміра, Г. Старра, Дж. О'Тоала, С. Гантінгтона, Ф. Шумана.

Монографії та статті, використані в дослідженні, виявили можливість введення основних понять і визначень. Проте всі вони лише побіжно торкаються зазначеної проблеми, і тому це дослідження має значну зацікавленість і є корисним за нинішніх складних умов перехідного періоду розбудови української державності. Насамперед, концептуальні ідеї «розумної могутності» розвитку сучасної держави в рамках становлення світової системи відображені в роботах дослідників: Дж. Донахью, Р. Кеохейна, Р. Клайна, К. Кнорра, Дж. Ная.

Необхідність подальшого дослідження цієї проблеми зумовлюється змінами ролі держав у міжнародних процесах. І якщо тема силових чинників у політичних науках є достатньо розробленою як у вітчизняних, так і в зарубіжних дослідженнях, то аналіз «розумної могутності» у світовій політиці практично відсутній. Аналіз наукової розробки теми дослідження показує, що в сучасному вітчизняному науковому співтоваристві точки зору на зазначену проблематику лише починають формуватись, і тому ця проблема має потребу в поглибленому дослідженні.

Мета статті – визначення специфіки «розумної могутності» як стратегічної основи дієвого реформування держави в умовах глобалізації.

Основні результати дослідження. Сучасна світова система переживає дуже складний період: глобалізація, підвищення ролі загальнолюдських завдань і одночасно кульмінація розвитку національних держав і початок подолання планетарності цього типу, національна самоідентифікація народів. Перенапряга, мобілізація

ресурсів, послаблення внутрішнього лідерства, ризиковані авантюри на міжнародній арені, врешті-решт, повернуть світ до багатополосної моделі. На думку автора, наближається один з геополітичних сценаріїв майбутнього, варіант, близький до класичного типу балансу сил, під час якого політична структура багатополосного або поліцентричного світу буде складатися з автономних центрів, що мають власний арсенал ядерної й космічної зброї, володіють власними сферами впливу.

Усе це вимагає науково обґрунтованої, зваженої зовнішньої політики, цілі та завдання якої, так само як форми і методи, в різних державах можуть не збігатися й варіюються в досить широких межах. Із упевненістю можна констатувати, що особливу актуальність набувають здатність держав оперативно реагувати на зовнішні виклики [1]. Розв'язання цієї проблеми визначає скоріше політична ідеологія, що панує в той або інший період часу, аніж наукові дослідження та головні законодавчі норми, які повинні доповнюватися більше докладними робочими директивами.

Найважливіше завдання політики реформування сучасної держави полягає у зміцненні її позицій та авторитету на міжнародній арені, створенні сприятливих зовнішньополітичних умов для довгострокового розвитку. В сучасному світі лідерство в політиці все більше визначається здатністю держави «спрямовано розвивати» свого сусіда чи конкурента [2, с. 128]. Крім того, в умовах перехідного стану політичних систем загострилася боротьба за право визначати ціннісну, нормативну складову світового порядку. Конкуренція цінностей і моделей державно-політичного та соціально-економічного розвитку – один з головних трендів нового тисячоліття.

Справді, політика реалізується в середовищі, де держава володіє монополією на політичну владу тільки в межах власних національних кордонів. Поза ними вона – лише один з багатьох формально рівноправних та політично незалежних суб'єктів. В ідеалі, кожна держава є суверенною, вона панує над власними територією та населенням і будь-якої іншої влади над собою не визнає. Всі держави дбають лише про свої національні інтереси, але різниця в тому, наскільки широко або вузько вони визначаються, а також у тому, які ресурси використовуються для їх досягнення. Політику, засновану на всеосяжних і перспективних цілях, легше

зробити привабливою для інших, аніж ту, що має вузький і короткотерміновий характер. Політика з більшою ймовірністю буде привабливою, якщо вона базується на цінностях, що беззастережно поділяються іншими суб'єктами міжнародних відносин.

У міжнародних відносинах категорія сили – одна з найдавніших і є межею відліку більшості концепцій відповідного політичного мислення [3]. Тим часом, хоча сутність поняття сили протягом століть залишалася майже незмінною, її застосування на практиці несло на собі відбиток часу. Зміни відбувалися відповідно до розвитку людини, суспільства, держави та міжнародного середовища. Причому, тривалий час у системі міжнародних відносин закон сили завжди був вище ніж сила закону.

Протягом світової історії сила держави ототожнювалася, головним чином, з військовою могутністю. І якщо поняття військової сили диференціювалося, то лише в тому плані, що включало два основні компоненти – реальні збройні сили та військовий потенціал. Основні зміни на міжнародній арені сьогодні пов'язані не із застосуванням військової сили, а використанням невійськових інструментів впливу. Це не означає, що військова сила взагалі не затребувана нині, – а лише те, що зведення сили лише до військової її складової не відповідає дійсності. Військова могутність – один з можливих варіантів існування і використання сили як у середині країни, так і в зовнішньому середовищі [4].

Водночас, це викликає різні тлумачення, і для Г. Моргентая сила – «є влада над умами і діями людей» [5, с. 97], а Г. Кіссінджер дає ще більш коротке її визначення, вважаючи, що «сила є вплив» [6, с. 57]. Р. Клайн, тим часом, стверджує, що «сила на міжнародній арені може бути визначеною просто як здатність уряду однієї країни змусити керівництво іншої вжити те, що це останнє ніколи не зробило б за своєю волі, причому це може бути здійснено за рахунок переконання, примусу або відвертого застосування військ» [7, с. 18]. Близьке до цього визначення можна знайти у Р. Кохейна і Дж. Ная. На їхню думку, «силу можна уявити як здатність суб'єкта змусити інших зробити дещо, що вони інакше робити б не стали» [8, с. 11].

Але найбільш розгорнуте тлумачення поняття термінології сили в зовнішньому світі дає відомий американський військовий теоретик, професор Принстонського університету Клаус Кнорр: «Сила в зовнішньому світі може розглядатися як володіння

здібностями, які дозволяють суб'єкту виступати із достовірними погрозами. Але вона може трактуватися і як фактична реалізація впливу на поведінку сторони, якій загрожують. У першому випадку сила – це якість, якою володіють сильні держави і яке можна акумулювати; тут сила – це можливість. У другому випадку сила – це результат, це вже наданий вплив. Вона виявляється у взаємодії, у зіткненні. При першому підході сила – це щось таке, що держава може сподіватися використовувати в різноманітних майбутніх ситуаціях. У другому випадку вона виникає і формується тільки в умовах конкретної ситуації. Сьогодні більшість теоретиків розуміє під силою реалізований вплив, у той час як нефахівці зводять її до можливостей, які дозволяють погрожувати» [9, с. 18].

Інший американський теоретик – Ф. Шуман трактує поняття сили, особливо виокремлюючи ідею взаємодії. На його думку, реальний сенс поняття сили виявляється лише під час взаємин з іншими державами. Вона «стає такою тільки в порівнянні з силою інших країн», відчуття сили або безсилля виникає із взаємодії, суперництва або конфлікту держав [10, с. 56].

У всіх цих різновекторних визначень є спільне: сила – це вплив на поведінку іншої держави в бажаному для себе напрямі, здатність встановлювати різні форми залежності однієї держави від іншої, насамперед, прями, непрямі, опосередковані, за допомогою насильства, переконання, обіцянки вигод, позбавлення наявних переваг, створення умов, за яких залишається лише одна альтернатива. Вплив може досягатися різними засобами, а не тільки шляхом використання військ, загрози або війни.

В умовах біполярного світу панівною тенденцією було нарощування державами, насамперед, «жорсткої сили» – військово-стратегічної могутності. Але нині під впливом процесів глобалізації та в умовах формування нової міжнародної поліцентричної системи як головних чинників впливу держав на світову політику поряд з військово-політичною вагою та економічними ресурсами виступають чинники «м'якої сили»: досягнення у сфері культури і мистецтва, науки, технологій, освіти тощо.

У спеціалізованій літературі та наукових дослідженнях уже давно існує відмінність між «жорсткою силою» («hard power») та

«м'якою силою» («soft power»). Термін «жорстка сила» має на увазі форму влади, що пов'язана і використовується із застосуванням військово-політичного або економічного примусу для корекції поведінки та інтересів інших сил. Згідно з назвою, вона є агресивною і найефективнішою, коли суб'єкт влади має меншу військову або політико-економічну силу. Перша використовує примусову дипломатію, війну або загрозу, залякування і захист власних стратегічних інтересів, а друга передбачає надання допомоги, хабарі, санкції та інтервенції.

«Жорстка сила» може також використовуватися для визначення переговорного процесу, в якому застосовуються тиск і загрози як дієвого важеля. Вона зазвичай протиставляється терміну «м'яка сила», яка має на увазі добровільне підпорядкування суб'єкта влади і ґрунтується на культурних і політичних цінностях. Зазначений термін почав широко використовуватися після того, як Джозеф Най ввів до широкого обігу термін «м'яка сила», у значенні форми влади суверенної держави в міжнародній політиці, яка полягає в тому, що, дбаючи про свої інтереси, країни найчастіше досягають більшого за допомогою переконання, а не примусу. Водночас, якщо знаряддями «жорсткої сили» є військова та економічна могутність, то «м'яка сила» впливає через культуру та ідеологію [11].

Під «м'якою силою» розуміється «здатність держав або їх коаліцій досягти бажаних результатів через переконання, а не придушення шляхом примусу, що характерно для «жорсткої сили». «М'яка сила» діє, спонукаючи інших відповідати певним нормам поведінки та інститутам на міжнародній арені, що і приводить її до досягнення бажаного результату фактично без примусу» [12, с. 21]. Хоча в такій ситуації, звичайно, може бути певна вимушеність поведінки, зумовлена відсутністю альтернативи. «М'яка сила» може ґрунтуватися і на закликах дослухатися до розуму, дотримуватися логіки, обставляючи розв'язання спірних проблем так, аби це було прийнятним для інших сторін і не виглядало як їх поразка. Її роль неухильно зростає, як здатність держав залучати на свій бік, домагаючись підтримки шляхом демонстрації привабливості своїх цінностей, ладу та інституційної ефективності. Зазначена стратегія включає в себе такі інструменти позиціонування держави на міжнародній арені, як експорт освіти, мови та поширення

національних культурних цінностей. «М'яка сила» змушує уряди діяти в таких сферах, де їх влада аж ніяк не абсолютна. У кращому разі вона є обмеженою, а зазвичай її характеризують як «певний ступінь впливу» [13, с. 114].

Цей метод вагоміший, аніж традиційна військова сила. «Жорстка сила», як і раніше, ефективна для короткострокових завдань, але вона не витримує випробування часом. На відміну від військової потужності, «м'яка сила» є прийнятною для кожної країни [14, с. 86–91]. І тому виникає «м'яка могутність», коли країна приваблює своєю культурою, ідеалами і політичними програмами, виступаючи здатністю домагатися бажаного на основі добровільної участі союзників, а не за допомогою примусу або преференцій, адже спокуса завжди ефективніша. Саме «жорстка сила», або «жорстка могутність», виступає здатністю до примусу, зумовленого військовою, політичною та економічною потужністю держави. «Жорстка сила» не втрачає головного значення в світі, де держави прагнуть захистити свою незалежність, а латентні структури вдаються до насильства. Однак реальна та ефективна «м'яка сила» є проекцією «жорсткої сили». Ніякої «м'якої сили» за відсутності «жорсткої сили» бути не може, а може бути лише безсилля. Суб'єкти володіють різними можливостями і здатністю проектувати «м'яку силу». Тут важливо бачити різницю між «м'якою силою» і позитивним іміджем. Один і той самий суб'єкт може володіти позитивним іміджем як партнер, союзник або інгредієнт.

В умовах глобалізації найбільш активно використовується економічна сила держави. Держави активно реалізують свою економічну могутність, зовнішню торгівлю, інвестиції за кордоном, присутність в інших країнах для створення певної, хоча зазвичай і неформальної прив'язки до себе, впливу в своїх інтересах на їх внутрішню і зовнішню політику. Диференціюючи поняття економічної сили, можна говорити про фінансову силу (Велика Британія, Сінгапур, США, Швейцарія), що визначає рівень розвитку промисловості, аграрного сектору, інфраструктури, сфери послуг [15]. У свою чергу, можна говорити і про комерційну силу (США, Японія та ЄС). Зовнішня торгівля вважається традиційним індикатором економічної сили, але в сучасних умовах її показником є не тільки обсяг торгівлі, а й ефективність її структури [16].

Держави, що не володіють значною військово-політичною могутністю, зацікавлені в тому, щоб не військова, а комерційна сила стала в сучасному світі основним джерелом впливу.

У сучасних умовах можна говорити і про використання науково-технічної та інформаційно-комунікаційної сили. Саме наука, освіта, охорона здоров'я формують основу, яка створює економіку, що базується на знаннях, яка визначає реальну могутність держави, її здатність забезпечувати національні інтереси по всьому їх спектру. Пріоритет високих технологій має довгостроковий характер. Сучасне виробництво, життя ґрунтуються на досягненнях науки і техніки, які використовуються для підвищення могутності. І саме та держава, яка на цьому напрямі виривається вперед, володіє додатковим впливом. Використання інформаційної сили цілком закономірне, тому що людство вступило в епоху комунікаційних систем. Інформація сама по собі є вкрай вигідним капіталом у найширшому розумінні, бо вона найчастіше служить основою прийняття рішень на будь-якому рівні, більше того – вироблення політичної лінії [17, с. 103].

Ідеологічна сила припускає використання як «білої», так і «чорної» пропаганди для впливу на інші держави, тобто застосування як законних, так і незаконних засобів впливу. Вона включає в себе можливість надання інтенсивного психологічного тиску. Сьогодні використання ідеологічної сили зумовлене дієвою доставкою її до споживача. Наявність Інтернету та супутникового телебачення здатне ефективно вирішувати це завдання. Відбувається те, що С. Гантінгтон назвав «кока-колонізацією» [18, с. 41].

В умовах глобалізації, коли основним «двигуном розвитку» стають наука і людський фактор, професійний рівень нації може розглядатися як перспективний різновид сили політичної і, як стверджує Г. Моргентау, – «це психологічні стосунки між тими, хто нею володіє, і тими, щодо кого вона застосовується. Це дає першим можливість контролювати дії останніх за допомогою того впливу, який вони чинять на їх уми. Цей вплив виникає з трьох джерел: очікування вигоди, боязнь програшу, повагу чи схильність до людей та інститутів суспільства. Політична сила може реалізовуватися наказами, загрозою, переконанням, харизмою людини чи інституту або сполученням будь-яких цих факторів. Міжнародна політика, як і

будь-яка політика, – це боротьба за силу або вплив» [19, с. 25]. Вона справляє вплив шляхом використання політичних засобів, створюється безпосередньо нарощуванням власних можливостей, послабленням суперника і, нарешті, використовуючи в своїх інтересах міждержавне суперництво за принципом «розподіляй та володарюй» [19, с. 96].

Функціонує також і соціальна сила, яка впливає своїм прикладом та поведінкою соціуму, але акумуляція її можливостей не завжди і не обов'язково приводить до очікуваного результату. Процес глобалізації, розмиваючи основну силову структуру сучасного світу – державу, об'єктивно підриває основи насильства. Тому може йтися не про «вилучення» сили, а про «привчання» її до законослухняної поведінки як «розумної сили», або, вірніше, – «розумної могутності», що в останні роки має поширення в науково-експертних та політико-дипломатичних колах і виступає «парасольковим» поняттям для різних змістів, зумовлюючи його зростаючу популярність. По суті, це є синонімом дієвої та ефективної політики, тобто стратегії впливу, яка передбачає застосування сили «з розумом», як зважене поєднання «жорсткої» і «м'якої». Він був покладений в основу концепції Дж. Ная, в якій є зв'язок терміна «розумна сила» з «контекстуальним інтелектом», здатним залишатися «на гребені хвилі, вивчати і відчувати політичну ситуацію» [20, с. 83].

«Розумна сила» є дієвою формою в здатності поєднувати «жорстку» і «м'яку» сили для формування переможної політичної стратегії. Вона включає стратегічне використання дипломатії, переконання, проекцію влади і впливу ефективними засобами, які мають політичну легітимність, розумне застосування сили, а також усіх форм дипломатії. Існуюча ситуація – важлива умова реалізації розумної сили, а будь-яка сила адекватно оцінюється лише у співвідношенні з іншими у встановленні «розумного світового ладу» [21, с. 221].

Для більшості країн, яких не можна віднести до категорії світових держав, «розумна сила» є синонімом ефективності як оптимального співвідношення обмежених ресурсів впливу та дипломатичного успіху,

а також інноваційності, екологічності, енергоефективності – у розумінні «талановитої» політики. Привертає увагу, що в останньому випадку не йдеться про силу, а, скоріше, про стратегію державної політики в контексті глобалізації.

Висновки і перспективи подальших досліджень полягають у тому, що «розумна могутність» – комплексна модель сучасного світового лідерства, яка поєднує багатосторонність та інформаційно-інтелектуальний вплив, здатність ефективно розв'язувати проблеми і керувати розвитком. Вона є якістю обробки інформації, комунікативною мобільністю, здатністю вести інформаційну війну і політичні кампанії. Універсальне значення концепту – креативний потенціал, передбачувана здатність держави генерувати нові ідеї, технології та інститути. Вона є властивістю ефективно мобілізувати доступні ресурси і оптимально ними розпоряджатися.

Силою на міжнародній арені можуть володіти не тільки держави, що мають велику територію, значне населення, потужну економічну базу, а й країни середнього розміру. За необхідності та затребуваності їх позиції і відбувається їхня політична сила, що дозволяє їм впливати як на поведінку окремих країн, так і на становище міжнародної системи в цілому. Сила, по суті, не має соціальної забарвленості та ідеологічного змісту. Держава може володіти декількома видами сили, від чого її вплив посилюється. Водночас країна, що володіє лише будь-яким одним видом сили, більш вразлива в умовах непередбачених змін у міжнародній системі. В останнє десятиліття поява терміна визначила зазначений аналітичними центрами, фабриками думок, інтелектуальними спільнотами тренд підвищення ролі «інформаційно-інтелектуального управління рефлексією» у світовій політиці [22, с. 111].

-
1. Livingstone D. The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise / D. Livingstone. – Oxford : University Press, 2002. – 285 p.
 2. Blondel J. World leaders / J. Blondel. – London : University Press, 1990. – 332 p.

3. Gallois P. - M. Geopolitique; les voles de la puissance / P. - M. Gallois. – Paris. Fondations pour les etudes de defence nationale: Plon, 2000. – 246 p.
4. O’Tuathail G. Critical Geopolitics / G. O’Tuathail. – New York : Saddle River, 2002. – 416 p.
5. Morgenthau H. Politics among Nations : The Struggle for Power and Peace / H. Morgenthau. – New York : McGraw-Hill Humanities, 1992. – 597 p.
6. Kissinger H. American Foreign Policy / H. Kissinger. – New York : Basic Books, 1997. – 338 p.
7. Cline R. S. World Power Assessment. A Calculus of Strategic Drift / R. S. Cline. – Washington : University Press, 1995. – 446 p.
8. Keohane R., Nye J. Power and Interdependence. World Politics in Transition / R. Keohane, J. Nye. – Boston : Little Brown and Company, 1997. – 278 p.
9. Knorr K. The Power of Nations / K. Knorr. – New York : McGraw-Hill Humanities, 1995. – 174 p.
10. Lasswell U. D. The structure and function of political system / U. D. Lasswell – New York : Harpev, 1990. – 472 p.
11. Nye J. Soft Power : The Means to Success in World Politics / J. Nye. – New York: Public Affairs, 2004. – 240 p.
12. Nye J., Owen W. America’s Information Edge / J. Nye, W. Owen // Foreign Affairs. – 1996. – P. 12–25.
13. Nye J. Bound to Lead : The Changing Nature of American Power / J. Nye. – New York : Basic Books, 1990. – 307 p.
14. Donahue J., Nye J. Governance in a Globalizing World / J. Donahue, J. Nye. – Washington, D. C. : Brookings Institution Press, 2000. – 368 p.
15. O’Brien R. Global Financial Integration : The End of Geography / R. O’Brien. – Londres, Royal Institute of International Affairs : Pinter, 2002. – 332 p.
16. Goldfinder Ch. La Geofinance. Pour comprendre la mutation finaoiere / Ch. Goldfinder. – Paris: Odyssee, 2006. – 218 p.
17. Devine D. The Political Culture of the United States / D. Devine. – Boston, 1992. – 118 p.
18. Huntington S. The Erosion of American National Interests / S. Huntington // Foreign Affairs. – 1997. – P. 35–47.
19. Mulgan R. Aristotele’s political theory : An introduction for students of polit. theory / R. Mulgan. – Oxford : University Press, 1997. – 311 p.
20. Nye J. The Powers to Lead / J. Nye. – Oxford : University Press, 2008. – 248 p.
21. Rasset B., Starr H. World Politics : The Menu for Choice / B. Rasset, H. Starr. – San-Francisco : Freeman, 2001. – 596 p.
22. Samir A. Capitalism in the Age of Globalization : The Management of Contemporary Society / A. Samir. – London : Zed Books, 2001. – 244 p.

ІІ. Влада та суспільство в сучасній Україні

Валентин Бушанський

ДЕСТРУКЦІЯ В ЕСТЕТИЦІ ТА ФІЛОСОФІЇ МОДЕРНУ

У статті досліджуються особливості культури Модерну – афористичність філософського дискурсу, а також естетика деструкції в живописі та кінематографі. Показано взаємопов'язаність відзначених культурних проявів. Акцентовано увагу на властивому масовій свідомості деструктивному ставленні до культури.

Ключові слова: *Модерн, естетика, дискурс, фрагментарність, девіація.*

Valentyn Bushanskyu. The destruction of aesthetics and philosophy Modern. *The article deals with the culture of modern – aphoristic philosophical discourse and aesthetics of destruction in painting and film. Showing interconnectedness marked cultural manifestations. The attention is focused on mass consciousness inherent destructive attitude to culture.*

Key words: *Modern, aesthetics, discourse, fragmentation, deviation.*

Літературознавці так досі й не з'ясували, хто є автором приголомшливого афоризму «Коли я чую слово "культура" – моя рука тягнеться до револьвера». Зазвичай, цю фразу приписують Йозефу Геббельсу. Однак, вірогідніше, цей афоризм є парафразом до слів із п'єси нацистського письменника Ганса Йоста: «Коли я чую про культуру, то знімаю із запобіжника свій браунінг». Незалежно від того, хто автор цих слів і в якому контексті вони були промовлені, ці слова цікаві як денотат; будь-який афоризм цінний своєю безіменністю та формальною завершеністю, котра робить його легкою банальністю, або ж – елегантною дрібничкою, надаючи мовленню позірної осмисленості: афоризми для того і промовляються, аби нічого не промовляти. Афоризм – псевдонім пустоти.

У кінці ХІХ ст. у філософії набув популярності оригінальний жанр – книга афоризмів. Напевно, найвідоміші із них – це

«Афоризми та життєві мудрощі» Артура Шопенгауера й «Апофеоз безгрунтовності» Льва Шестова. Утім, гадаю, найвидатнішим майстром афоризмів був Фрідріх Ніцше. У книзі «Сутінки ідолів, або Як філософствувати молотом» є окремий розділ «Висловлювання та стріли». Ось характерний приклад висловлювання, афоризм № 44: «Формула мого щастя: Так, Ні, пряма лінія, *ціль...*». Ці слова Ніцше дуже вже нагадують мені пафос Голохвастова: «И тогда я говорю: да! Но всё же – нет».

Пояснюючи свою симпатію до афористичного письма, Ніцше формулює афоризм № 26: «Я не довіряю всім систематикам і сторонюся їх. Воля до системи є браком чесності» [1, с. 560]. Показово, що суголосне «обґрунтування безгрунтовності» висловлює й Лев Шестов: «відповідно до того, як зростає недовіра до послідовності та сумнів у придатності найрізноманітніших загальних ідей, чи не має з'явитись у людини й відразу до тієї форми викладу, яка відповідає цьому пережиткові?» [2, с. 319].

Кінець XIX – початок XX ст. є добою розквіту афористичного письма. До цієї манери висловлювання, прикметою якої є чеканність і водночас парадоксальність фрази, тяжіли, окрім згаданих авторів, також Сьорен К'єркегор, Микола Бердяєв, Василій Розанов. Така форма письма, безперечно, викликає читацький інтерес, хоча й ускладнює сприйняття авторських ідей. Згадані мною літератори, включаючи Ніцше, розібрані на цитати, які живуть своїм життям, перетікаючи з тексту в текст, але погляди їхні, чи пак концепції, завжди потребують спеціальних тлумачень, мов ієрогліфи забутих мов.

Прикметним, напевно, є й те, що цей-таки період став своєрідною «цезурою» у французькій філософії: головні ідеї висловлювалися не філософською, а соціологічною мовою; це була сутінь перед світанком екзистенціалізму. «Воля до систематики» спостерігалася тільки в німецьких феноменологів. Але «феномен феноменології» навряд чи можна назвати, власне, «волею до систематики»; це, радше, був рефлекс, а не воля. Утім, навіть в академічних течіях німецької філософії – вже згаданій феноменології, неогегельянстві, неокантіанстві – поряд із позірною систематикою, спостерігалася гнітюча руйнація мови. Ненастанні уточнення понять і введення нових понять-символів перетворили нову німецьку філософію на абсолютно неперетравне чтиво. «Воля

до систематики» перетворилася на «волю до езотерики». І справжнім майстром учення для втаємничених став Мартін Гайдеггер, який протестував проти перекладу мови філософії мовою загальнозрозумілою. Читаючи тексти Іммануїла Канта, дивуєшся і несхибності його логіки, і прозорості письма. Але це ті характеристики, які навряд чи можна використати, кажучи про тексти феноменологів. І річ не в складності питань, до яких вони зверталися: питання філософії, од дня її виникнення, – одні й ті самі. Річ, переконаний, в умисній езотеричності, яку американські критики саркастично називали «гайдеггерівською пліснявою». Уже згаданий Сьорен К'єркегор писав: у наш час панує суцільний редуccionізм, однак я ставлю собі за мету не спрощувати проблеми, а навпаки – максимально їх ускладнювати. Однак, попри таку установку на складність міркувань, навіть попри спробу гри у складність, тексти К'єркегора вирізняються вартою подиву експресією й елегантністю. Це був автор, котрому можна, за великого бажання, закинути які завгодно докори (хоча я на таке не зважив би ся), які завгодно, окрім продукування «плісняви».

Тож, на вході до ХХ ст. ми бачимо анігіляцію філософії як системного дискурсу, покликаного описувати та витлумачувати дійсність, зокрема, й розкривати фактичні чи уявлені, лише ймовірні чи належні тенденції розгортання буття. Умовна «філософія життя» відкинула системність у принципі, проголосила її штучною чи, власне, мертвою. На противагу запереченому дискурсу, автори, які прийняли літературні спроби К'єркегора, Шопенгауера та Ніцше, створили нову філософську традицію, риси якої – спонтанність оцінювання, безпосередність рефлексії, акцент на вірі у волю особистості або ж волю надособисту. Відтак, цілком очевидно, що найприйнятнішою формою висловлювання за такого світосприйняття стає афористичне судження чи потік свідомості. Поряд із цим, ми спостерігаємо й протилежну крайність – самозамикання «академічної філософії», її трансформацію в нову схоластику. Але прикметним є й те, що академічна філософія має предметом міркувань ті самі питання, до яких звертається й «філософія життя», – рефлексія, межі пізнання, рамкові можливості філософських методів, воля до буття чи воля до не-буття. Фактично, подібним є й відношення до мови: якщо «філософія життя» розшеплює дискурс,

перетворюючи його на сукупність самодостатніх, а іноді й довільних афоризмів, то «академічна філософія» обертає його на пустелю – величну, безмежну і випалену. У першому випадку ми натрапляємо на мінливу мозаїку («Апофеоз безгрунтовності» Шестова чи «Опале листя» Розанова можна розгортати на будь-якій сторінці); у другому – на зашифровану алегорію, шифр шифрує шифр і так до нескінченності. Й обидві ці крайнощі трансформації дискурсу свідчать про його присутнє відчуження від соціальної реальності, або ж – про відчуження суспільства від філософії, або ж, що найвірогідніше, – про злам усієї попередньої культури й постання культури нової, для якої вже була неактуальною суто філософська систематика.

Важливим є те, що тенденції, які ми відзначили у філософії, простежуються й у тогочасній культурі загалом. На зміну барвистості імпресіонізму прийшов крикливий експресіонізм. Пабло Пікассо розщепив річ. У низці перших картин він лише змінює фільтри та лінзи, дивлячись через які, пише свої полотна. Але далі він пише не площину, до якої годен торкнутись, а глибину, якої дістається своїм олівцем; лінія – це вже лінія розтину, живопис – анатомічний театр, художник – патологоанатомом. Сальвадор Далі, змішуючи фарби, змішує простір і час. Простір вторгається в річ, здебільшого в тіло людське, найчастіше – скалками, гаками та вогнем. Людське тіло, якщо воно викликає в Далі інтерес, може зберегти свою незайманість, але це – незайманість комахи в бурштиновій краплі. Гала на полотнах Далі є живою рівно тією мірою, в якій вічно живою є мумія Леніна в електричних променях мавзолею. Пікассо написав смерть людського тіла; Далі – посмертні муки.

Дивно було б, якби наразі я не згадав і геніальний фільм Луїса Бунюеля та Сальвадора Далі «Андалузський пес» (1929 рік). Критики акцентують увагу на його фрагментарності. Одначе фільм, оскільки в ньому є послідовність епізодів, мусить мати свою логіку. Критики називають її не логікою розповіді, а логікою сновидіння, відповідно, кажуть про актуальність не суто естетичної чи культурологічної, а насамперед психоаналітичної інтерпретації кінокартини. Утім, попри те, що я не вважаю за можливе повністю погодитися з такими оцінками, все ж звернімо увагу: фільм

сприймається як фрагментарний! Тобто і критики, і глядачі відмовляються бачити в ньому зв'язну розповідь. Відповідно, ерація припустити, що розщепленість, яку ми відзначили у філософських текстах, вкорінена не тільки в авторській стилістиці, а й у «стилістиці» сприйняття. Розщепленість породжується не браком цілісності, а браком здатності побачити цілісність. А оскільки синтетичні судження, як вважав Кант, мають апіорну природу, то впливають не з досвіду, а із задалегідного когнітивного образу, то акцент на розщепленості – це лише відображення браку адекватного апіорного образу в колективній свідомості.

Звернімо увагу, вся філософія доби Просвітництва являла собою неухильне розгортання умовиводу. Скажімо, вчення Жан-Жака Руссо до снаги вивести з його твердження: «Всі люди народжуються вільними». І немає значення, що судження це є хибним, бо справа в тім, що люди народжуються якраз навпаки – невільними, і все життя людини є нічим іншим, як трагічною боротьбою за визволення чи огидною спробою пристосуватися до рабства за садомазохічним сценарієм. Та суть не в цьому. Суть-бо в тім, що філософія Руссо впливає з процитованих слів і редукується до процитованих слів. Але чи можлива така редукція у філософії кінця XIX – початку XX ст.? Звісно, можлива. Однак це буде редукція до нігілізму, а з ніщо жоден умовивід неможливий. Так само як «Андалузького пса» неможливо вивести з його прологу: лезо хмарини розтинає повню, бритва розтинає жіноче око.

Справжня іронія в тім, що попри загальне твердження – «Андалузького пса» до снаги інтерпретувати лише психоаналітично – мені особисто невідомі такі спроби аналізу. Це, напевно, не означає, що їх нема. Мабуть, є. Але, гадаю, вони відомі тільки спеціалістам-кінознавцям, хоча «Андалузький пес» – один із ключових артефактів культури Модерну. І ця ситуація викликає подив. Утім, навіщо дивуватися? Психоаналітична інтерпретація також логоцентрична (Жан Бодрійяр не дарма звинувачував Зігмунда Фрейда в етико-репресивних конотаціях). Дійсно, в основі психоаналізу є своя центральна ідея, з якої й виводиться монологічний дискурс. А в ситуації «волі до розщепленості» такий дискурсивний монолог неминуче ігнорується: запановує воля до сліпоти. Цікаво, чому персонаж фільму, якого грає сам Луїс Бунюель, палить і править бритву? Біла цівка тютюнового

диму, білий клапоть хмари на нічному небі. Бунюель пробує гострість леза на своєму нігті: він задоволений. І, переживаючи емоційне піднесення, простує до жінки, розгортає їй повіки й робить один точний рух бритвою.

Цей епізод має виразну й очевидну естетичну структуру, розбирати яку – лише марнувати час. З психоаналітичного ж погляду, цей символічний епізод ширший, аніж подальший наратив. Та звернімося до тих епізодів, яким до снаги дати чітке трактування, взявши за основу метод, використаний Славоєм Жижеком у фільмі-дослідженні «Гід кінозбоченця»*.

Центральна лінія «Андалузького пса» – це історія чоловіка, якого сценаристи, Бунюель і Далі, називають нейтральним словом «персонаж». *Епізод перший*: ми бачимо персонажа в невиразному костюмі, облямованому білими шлярочками; він їде на велосипеді, й камера, і на цьому акцентують увагу сценаристи, вихоплює смугасту шкатулку, яка висить на його шиї. Згідно із задумом сценаристів, ця велопоїздка міською вулицею мала б відбуватися під дощем, однак у фільмі немає дощу (напевно, технічні можливості завадили реалізувати цей задум). На одній із вулиць персонаж падає в брудну канаву (в кадрі ми бачимо падіння, але без брудного потоку). Якщо ми візьмемо за основу тезу про сновидну природу наративу, то сукупність символів,

* У своєму фільмі-дослідженні Славою Жижек використав методи, які я умовно позначив би як «вертикальний» і «горизонтальний». «Вертикальний аналіз» – це опосередкування Жижеком трискладової структури свідомості, котра була обґрунтована Зігмундом Фройдом: Ід – Его – Супер-Его. Виразним прикладом застосування фрейдистської теорії є здійснений Жижеком аналіз фільму «Психо» Альфреда Гічкока. Одне із місць дії цього фільму – триповерховий придорожній готель; переміщення персонажів із поверху на поверх відображає домінування певних складників свідомості. Елементи фрейдистської теорії можна бачити й у фільмі Девіда Фінчера «Бійцівський клуб», де, знову ж таки, структура свідомості представлена у вигляді структури будинку.

«Горизонтальний аналіз» – це використання Жижеком концепту «бажання», розробленого Жаном Лаканом. Жижек розкриває естетичні прийоми символізації бажань, роблячи акцент на домінуванні частин тіла, або ж інших феноменів. Приклади такої символізації – це той-таки фільм Фінчера «Бійцівський клуб» і фільм Гічкока «Птахи».

У цій статті, аналізуючи фільм «Андалузький пес», я звертатиму увагу на символізацію елементів, ґрунтуючись на методології того-таки фрейдизму, а також розгляну соціально-психологічні алюзії, до яких відсилають глядачів Бунюель і Далі.

які нам представляють Бунюель і Далі, – велосипед, біла облямівка одягу, шкатулка, в котрій, як згодом з'ясовується, захована смугаста краватка, – однозначно вказують на інфантильність персонажа. І його падіння під вікном квартири, в якій мешкає жінка, – це брудне падіння в жіночих очах; інфантильність і є брудним падінням.

Епізод другий: чоловік і жінка. Вона сидить біля його ліжка – саме так, зазвичай, сидять біля хворого. Вона турботлива, вона цінує чоловіка, фалічний символ якого відокремлений од тіла і схований до шкатулки.

Епізод третій: уже згадані персонажі біля вікна. Вони бачать на вулиці жінку, котра в оточенні юрби штурхає палицею відрізану кисть руки (судячи з розміру, це – чоловіча рука). Сценаристи пишуть, що в цій епізоді акторка має «підбирати палицею» кисть руки. Цілком зрозуміло, що передбачена сценарієм маніпуляція неможлива. Отже, сцена, яку ми бачимо на екрані, спонукає думати, що жінка, торкаючись палицею відрізаної частини тіла, радше бавиться нею, аніж намагається її підібрати; до того ж, завважмо, – це гра в оточенні юрби, тобто – публічна гра. Вартий уваги й представлений на екрані образ жінки, хоча він і не деталізується в сценарії. Її волосся коротко стрижене й гладко зачесане назад, вона вбрана в костюм чоловічого крою, в руках її палиця – фалічний символ. Це не жінка, це – андрогін! Підходить полісмен, підймає відрізану кисть і віддає жінці, й та ховає її до тієї-таки смугастої шкатулки. Полісмен салютує: він виконав свій обов'язок. Жінка й далі стоїть посеред вулиці, її збиває автомобіль.

У цих епізодах використано один і той самий естетичний прийом: відокремлення частин тіла й представлення їх як домінуючих і самодостатніх ознак-символів. З погляду психоаналізу, цілком прозорим є й образ полісмена – уособлення влади. Владою, наданою йому законом, він передає чоловічу руку у власність жінки, яка, у свою чергу, замикає її в шкатулці інфантильності. Жінка та полісмен – це тандем. Полісмен є не самодостатньою фігурою, а функцією, за допомогою якої жінка, хоча вона й наділена символом фалічної сили, здійснює своє бажання – отримує владу над чоловіком; адже полісмен, цілком відповідно до правил сновидіння, являється тільки тоді, коли її попередні публічно-ігрові спроби реалізувати своє бажання не увінчалися успіхом. А далі: дорога – час – катастрофа. Андрогінна жінка стоїть

на дорозі, маючи при собі чоловічу руку (десь, у кишені, мабуть, заховане і серце, вирізане кривим ножем), проносяться автомобілі – образи маскулінної агресії, – але вона не сходить з дороги, вона чекає, вона жадає зустрічі зі стальним монстром – протилежністю привласненої інфантильної руки. Удар! Жінка лежить на бруківці. Можливо, це і є гепі-енд?

Можливо... *Епізод четвертий*: спостережена з вікна картина спонукає персонажа до сексуальної агресії. Однак персонаж не годен подолати ті кілька метрів, які відділяють його од жінки: він тягне за собою мотузками два «величних роялі» (в котрих лежать два дохлі віслюки) і, на додачу, – двох ченців. (Той, хто пробував зрушити з місця бодай один «величний рояль», здогадується, що персонаж має справу з непростим завданням.) Це – кульмінація «Андалузького пса», котра розгортається під звуки танго. Бунюель і Далі, не більше й не менше, а пояснюють причини інфантильності: роялі – уособлення класичного мистецтва; віслюки – символи скромності, працелюбності й невибагливості; ченці – християнська аскеза. (Тож і недивно, що жінка, чоловік якої наділений усіма згаданими чеснотами, опиняється горілиць на бруківці.)

Епізод п'ятий: персонаж знов убраний у свої білі дівчачі шлярочки, він у ліжку, він, вочевидь, хворий. Однак біля ліжка вже немає турботливої жінки. Натомість, поряд він бачить себе-колишнього – молодшого, енергійнішого, рішучішого. Він-колишній зриває з нього дівчачі атрибути й виштовхує персонажа із ліжка. Посеред кімнати з'являється шкільна парта з учнівським начинням, яке, зазначається в сценарії, має символізувати «аморальність», проте ця асоціація не читається у фільмі. Він-колишній бере з парти дві книжки й силоміць вкладає їх у долоні персонажа. Книжки перетворюються на револьвери. Персонаж стріляє, він-колишній падає, але не в кімнаті, а в парку, повільно осідає на траву, на мить торкаючись рукою оголеної жіночої спини. Бунюель і Далі розповідають історію символічного самогубства. Він-колишній помер у парку, але повернувся, і знову отримав кулі, відділиті з літер.

Епізод шостий: сцени-символи. Чоловік і жінка в кімнаті. Персонаж прикриває долонею рот, відіймає долоню, і ми бачимо, що в нього немає рота (цю мізансцену брати Вачовські відтворили у фільмі «Матриця»). Вражена німотою персонажа, жінка фарбує губи.

Персонаж знов прикладає долоню до нижньої частини обличчя, але на тому місці, де мав би бути рот, з'являється жмуток волосся, яке зникло з-під пахви жінки. Це – блюзнірство! Обурена жінка йде з кімнати.

Епізод сьомий: ми зустрічаємо її на березі моря, вона горнеться до іншого чоловіка (в цій ролі – Сальвадор Далі). Вони йдуть узбережжям і натрапляють на мотлох у лінії прибою – шворки, мотузки, білі шлярочки, смугасту шкатулку, велосипед. Ця бридота викликає в них сміх. Вони щасливі.

Епілог: пустеля, поміж камінням кружляють віхоли піску. Дві постаті – чоловіча й жіноча; вони – трухляві опудала, підперті дрючками. (Це перше явлення образу, варіанти якого ми згодом побачимо на багатьох полотнах Далі.) Автори кажуть нам, що велике кохання породжує велику пустелю. Утім, завершення картини залишає простір для різночитань.

Але я повернувся б до початку кінокартини – прологу в стилі маркіза де Сада. Чи є садистичний акт альтернативою інфантильності? Вочевидь, що так. Але чи є ця альтернатива конструктивною? Вочевидь, що ні. І тому пролог картини, заперечуючи інфантильність, усе ж не спричиняє естетичний і психологічний дисонанс. Поготів, він є контрастом, який, однак, лежить з інфантильністю в одній площині девіацій. Бунюель і Далі з таким самим успіхом могли б зняти фільм про садизм, залишивши вже згаданий фінал – пустелю й трухляві тіла персонажів.

«Андалузський пес», попри його, як прийнято казати, сновидну манеру, пропонує нам тлумачення соціальних причин інфантильності. Але наразі потрібно наголосити: це тлумачення релевантне культурі початку ХХ ст. Та ж таки культура породила й афоризм, зі згадки якого розпочато цю статтю: «Коли я чую слово "культура", моя рука тягнеться до револьвера». Саме так і вчинив персонаж «Андалузського пса»: щойно він-колишній дав йому книжки, персонаж вирішив за ліпше мати револьвери для самогубства. За сигналом – «Культура!» – персонаж ХХ століття стріляє: у величний рояль, віслюків і безстатевих ченців. Він заперечує репресивні прояви культури, хоча мав би заперечити, насамперед, власні репресивні установки. Кумедність ситуації в тім, що персонаж ХХ століття діє за настановленнями Жан-Жака Руссо:

знімаючи нашарування репресій, дістається свого первородного вільного ества, котре, одначе, як свідчить те ж таки ХХ століття, виявилося не вельми привабливим.

Утім, Бунюель і Далі кажуть нам не лише про причини, а й про наслідки інфантильності для ХХ ст. – чоловіче мовчання та жіночу сліпоту. «Андалузький пес» розповідає нам про чоловічу інфантильність. Одначе, звернімо увагу: в чоловічій німоті є свідомо чи хвороблива воля до німоти. Свідомо чи несвідомо персонаж переборює своє жадання. Прозорий образ – зранена чоловіча рука, з якої виповзають мурахи. Це – чітка відсилка до стигматів Ісуса. Що хочуть сказати автори? Не більше й не менше, а лише те, що хресні муки еквівалентні мукам жадання. Цей образ з'являється перед кульмінаційною сценою з «величними ролями» й одразу після неї; це сув'язні антитези. Чоловіча інфантильність – це девіація, але вона реалізується за посередництва волі, щодо природи та зв'язку якої зі свободою – можна сперечатися. Однак, попри все, поведінка, котру ми означуємо як інфантильність, це, з погляду культури та структури особистості, – поведінка цілісна. Утім, незаперечний також її руйнівний характер. У ній проявляється мазохічна воля до саморуйнування, що реалізується шляхом убивства жадання. Але не тільки. Вочевидь, це також убивство садистичних інтенцій. По суті, Бунюель і Далі показують нам дві альтернативи – або садистичний акт щодо жінки, або ж – мазохічний акт щодо власного ества. Але вибір того чи того варіанта Бунюель і Далі залишають за чоловіком. Жінка в «Андалузькому пси» – це лише об'єкт жадання. Її роль зводиться тільки до провокації й очікування проявів чоловічого жадання. І в цьому сенсі «Андалузький пес» є суто маскулінним твором.

Промовисті й акторські спроби авторів. Бунюель осліплює свою героїню, Далі – заводить її до пустелі. Ти не повинна бачити мій фільм! – каже Бунюель. – Ти не повинна дивитися на мене! Чому він бажає її сліпоті? Невже боїться впасти з велосипеда під її вікном? Ти прийшла до мене, каже Далі, подай мені руку і я відведу тебе туди, де ми станемо піщинками вічності – ти і я.

Бунюель і Далі маніфестують власний садизм. Але за гуркотом їхньої естетики перебільшення чути найтихішу ноту страху – страху перед болем, якого вони годні завдати самі собі. Тиха й безкінечна нота, яка завжди, від першого до останнього такту, звучить у творах Ріхарда Вагнера. Прикметно, що саме танго та музика Вагнера – приголомшливе поєднання! – лунали з грамофона підчас прем'єри «Андалузського пса». Вагнер – найкінематографічніший композитор ХХ і ХХІ століть. Вагнер – кумир, а згодом – посудина, до якої Ніцше спльовував жовч. Ніцше розібраний на цитати, Вагнер – на саудтреки: от ми, нарешті, й примирилася з культурою.

1. Ницше Ф. Сочинения в 2-х т. Т. 2. / Ф. Ницше; [перевод с нем.; составитель, ред. и автор примечаний К. А. Свасьян]. – М. : Мысль, 1990. – 829 с.

2. Шестов Л. Философия трагедии / Л. Шестов. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Харьков : «Фолио», 2001. – 480 с.

Віктор Войналович, Сергій Білошицький

КОНЦЕПТ СУСПІЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ПОСТМАЙДАННОЇ УКРАЇНИ: АКСІОЛОГІЧНІ, СТРАТИФІКАЦІЙНІ, СОЦІАЛЬНО- ДЕМОГРАФІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

Українському суспільству притаманний свій набір соціокультурних і політичних цінностей, установок, пріоритетів, очікувань, поведінкових моделей і традицій, які не тільки визначають ставлення до минулого історичного досвіду, але й формують сучасну суспільно-політичну практику, а також програмують «образ майбутнього».

Значний вплив на характер трансформації цих соціальних феноменів справили масштабні протестні акції кінця 2013 – початку 2014 років, які отримали назву «Євромайдан» або

«Революція Гідності». Еклектичний та суперечний механізм формування політичних вимог Євромайдану, завищені очікування українців від темпів євроінтеграції, ідеалізація суспільством частини суспільно-політичних революційних рухів на тлі поглиблення соціально-економічної кризи та порушення Росією національного суверенітету України створили умови для переусвідомлення та «перезавантаження» соціальних настанов українців.

Як наслідок, постмайданне суспільство відчуває значні труднощі з усвідомленням власних інтересів та виробленням стратегії щодо їх захисту. Складна соціальна структура українського соціуму передбачає, що завдання вироблення концепту суспільного інтересу має враховувати аксіологічні, стратифікаційні, соціально-демографічні та регіональні аспекти соціокультурного життя України.

Для усвідомлення соціокультурного, суспільно-політичного та соціально-економічного потенціалу українського соціуму вкрай важливо отримати інформацію про: ієрархії суспільних інтересів; найбільш поширені уявлення про добробут і щастя; вибір між матеріальними і духовними цінностями; рівень інтернальності та екстернальності суспільства; взаємну довіру і недовіру суспільних груп одна до одної та уявлення про соціальні групи, спроможні забезпечити гідні соціальні стандарти.

Ключові слова: *суспільний інтерес, соціальна структура суспільства, Революція Гідності, постмайданна Україна.*

V. Voynalovych, S. Biloshitskiy. The concept of public interest of post-Maidan Ukraine: axiological, stratificational, sociodemographic and regional aspects.

The Ukrainian society has its own set of socio-cultural and political values, attitudes, priorities, expectations, behavioral patterns and traditions that determine its attitude to the past historical experience, form the present-day social and political practice and program the 'image of the future'.

The transformation of these social phenomena underwent a significant impact by the mass protests in late 2013 – early 2014 that were called Euromaidan or Revolution of Dignity. The eclectic and contradictory mechanism of formation of political demands of Euromaidan, Ukrainians' high expectations as for the tempo of European

integration, idealizing by the society a part of the socio-political revolutionary movements against the background of deepening social and economic crisis and the violation of the national sovereignty of Ukraine by Russia created the conditions for revising and 'resetting' Ukrainians' social attitudes.

Consequently, the post-Maidan society has significant difficulties in realizing its own interests and developing strategies for their protection. The complex social structure of the Ukrainian society presupposes that development of the public interest concept should take into account axiological, stratificational, socio-demographic and regional aspects of socio-cultural life of Ukraine.

In order to understand the socio-cultural, socio-political and socio-economic potential of the Ukrainian society it is critical to get information about: the hierarchies of the public interests; the most common idea of the welfare and happiness; the choice between material and spiritual values; the level of internality and externality of the society; the mutual trust and mistrust of social groups to each other, and the idea of the social groups that are able to provide high social standards.

Key words: *public interest, the social structure of society, Revolution of Dignity, post-Maidan Ukraine.*

Вітчизняне суспільство за роки незалежності пройшло шляхом складних і суперечливих суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій, які певною мірою прагнули реалізувати очікування українців щодо кращого життя. Одночасно з цим відбувалася еволюція політичної й правової культури населення, яка знайшла своє відображення у революційних подіях 2004 та 2014 років та шукає нові ідейно-організаційні форми в умовах воєнно-політичного конфлікту з Росією, процесів децентралізації та радикального реформування державно-владних відносин.

Суспільне життя українців, як і кожної політичної нації, має яскраво виражений аксіологічний аспект, у якому відбиваються узагальнені емоційно-почуттєві реакції, оцінки, думки та настрої населення країни в цілому та його окремих груп щодо різноманітних суспільних явищ, процесів та інститутів. Сучасній Україні притаманний свій набір соціокультурних і політичних цінностей, установок, пріоритетів, очікувань, поведінкових моделей і традицій,

які не тільки визначають ставлення до минулого історичного досвіду, але й формують сучасну суспільно-політичну практику, а також програмують «образ майбутнього».

Процес усвідомлення суспільних інтересів українського суспільства відбувається в умовах соціокультурного розмаїття буття різних соціальних спільнот, які відрізняються між собою регіональними, історично-ментальними, національно-культурними та конфесійними традиціями і, відповідно, цінностями.

Таким чином, соціальне функціонування України не може мати характер механічного об'єднання територій, а має передбачати механізми консолідації українського суспільства на засадах, прийнятних для усіх її основних соціальних груп. Розв'язання цього завдання можливе за умов постійного моніторингу факторів соціокультурної гетерогенності українського суспільства та вироблення механізмів соборизації населення країни з урахуванням базових цінностей та інтересів усіх громадян.

Проблеми формування концептів суспільного інтересу в соціально і національно неоднорідних суспільствах досліджувалися в різні часи такими інтелектуалами, як М. Вебер, О. Конт, Г. Спенсер, Х. Арендт, Ю. Хабермас, Р. Даль, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма, Ф. Закарія та ін. Серед сучасних українських науковців різним аспектам еволюції змісту концепту суспільного інтересу свої праці присвячували І. Курас, Ю. Левенець, В. Полохало, Є. Головаха, М. Михальченко, О. Майборода, М. Панчук, М. Кармазіна, С. Кульчицький, А. Гальчинський, яким вдалося, з одного боку, узагальнити світовий досвід функціонування демократичних західних суспільств, а з іншого – дослідити вітчизняні традиції самоусвідомлення та цілепокладання українського соціуму та його основних соціальних груп.

Водночас для наукового та експертного середовищ залишається актуальним розгляд ультрасучасних тенденцій та найближчих перспектив Української держави в умовах постмайданних трансформацій українського суспільства.

Для усвідомлення соціокультурного, суспільно-політичного та соціально-економічного потенціалу українського соціуму вкрай важливо отримати інформацію про: ієрархії суспільних інтересів; найбільш поширені уявлення про добробут і щастя; вибір між матеріальними і духовними цінностями; рівень інтернальності та екстернальності суспільства; взаємну довіру і недовіру суспільних груп одна до одної та уявлення про соціальні групи, спроможні забезпечити соціальні стандарти.

Кожна людина, соціальна група або суспільство загалом є носієм певної ієрархії інтересів, які сприяють виробленню відповідних переконань, установок, принципів та ідеалів життєдіяльності, доміант у різноманітних діях, формують симпатії чи антипатії, любов чи ненависть, схильність чи неприязнь, вольові зусилля, рішучість боротися за позитивні для цього суб'єкта цілі.

Суспільні інтереси мають різні ступені усвідомленості, різну часову тривалість; одні зникають або послаблюються, інші – посилюються. Залежно від обставин суспільного життя ієрархія інтересів може змінюватися, іноді кардинально, що потребує їх постійного моніторингу з боку світу політики й суспільної науки.

В академічному розумінні суспільний інтерес – це інтерес спільноти або усередненого («репрезентативного») представника цієї спільноти, що пов'язаний із гарантуванням її благополуччя, стабільності, безпеки та сталого розвитку.

Термін має значне поширення в контексті протиставлення суспільних та особистих інтересів. При цьому, як правило, передбачається, що громадські інтереси не можуть бути зведені до інтересів окремих індивідів. Інтереси суспільства формуються на підставі схожості, односпрямованості, спорідненості тих чи інших зацікавленостей. Держава та її партійно-політична система є тими органами, які функціонують у суспільстві для формулювання та захисту громадських інтересів. Інститути громадянського суспільства, своєю чергою, здійснюють артикуляцію інтересів суспільства в цілому та його окремих соціальних груп, чинять тиск на органи влади і контролюють їх у питаннях прозорості та ефективності державної політики у цій сфері.

Ієрархія соціальних інтересів встановлюється інструментарієм соціологічних та соціально-психологічних досліджень. З цієї точки зору, корисним буде проаналізувати деякі результати досліджень стану громадської думки, проведених останніми роками фаховими установами.

Так, різноманітні соціологічні дослідження демонструють, що в структурі інтересів українського суспільства стабільно домінують мотиви матеріального характеру.

В історичний момент відновлення української державності в 1991 р. дослідники виявили, що, голосуючи на референдумі 1 грудня, громадяни вбачали такі пріоритети національно-державного будівництва: 61,6% опитаних найголовнішим пріоритетом вважали підвищення матеріального добробуту українського народу; 39% – захист економічних інтересів громадян України; 38% – зміцнення міжнародного престижу України, інтенсифікацію зовнішнього співробітництва; 30,8% – збереження економічного середовища; 13,2% – створення міцної української армії; 12,9% – відродження української нації; 12% – забезпечення територіальної цілісності, недоторканності кордонів України; 9% (лише) – створення сильної й ефективної законодавчої, виконавчої і судової влади [1, с. 464].

З того часу неодноразово проводилися інші дослідження, які постійно засвідчували, що в ієрархії інтересів наших співгромадян певний «матеріалізм» світогляду залишається константною величиною.

Зокрема, в рамках дослідження «Український характер» (проведеного Центром соціальних досліджень «Софія» в березні 2011 р.) респондентам запропонували вказати, що свідчить про життєвий успіх людини. (Респонденти могли вибрати кілька варіантів відповіді із запропонованого переліку або дати свій варіант). Понад третина опитаних як символи життєвого успіху зазначили: матеріальний добробут (73,8% респондентів); наявність сім'ї, дітей (60,0%); добрі стосунки й порозуміння в сім'ї (47,0%); хорошу фізичну форму, міцне здоров'я (46,6%); любов, наявність коханої людини (37,8%); хороших друзів (35,0%).

Таким чином, в ієрархії атрибутів життєвого успіху пріоритетними виявилися символи благополуччя, безпосередньо пов'язані з приватним життям. Символи успіху, пов'язані з

професійною діяльністю, відзначили менше третини опитаних: особиста самореалізація, улюблена справа (29,9% респондентів); престижна робота, професія (29,4%); кар'єрне зростання, керівна посада (23,5%); власна справа, особистий бізнес (15,5%); добра освіта (15,2%).

Організатори дослідження звернули увагу на невідповідність високого значення, яке респонденти надають матеріальному добробуту (найвища позиція в рейтингу), порівняно невисоким рейтинговим показникам атрибутів, покликаних забезпечувати добробут: «престижна праця», «кар'єрне зростання», «власна справа, бізнес», «добра освіта».

Обговорюючи критерії вибору роботи, респонденти назвали такі вимоги: «добре оплачувана» (відзначили 74,9% опитаних) і «з хорошими умовами праці» (45,6%). Третє місце в рейтингу посіла вимога «робота в хорошому колективі» (38,1%). Таким чином, після вимог, котрі стосуються оплати й умов праці, наступним за важливістю іде запит на комфортний мікроклімат (мікросередовище) за місцем роботи [2].

Згідно з загальнонаціональним опитуванням населення України, яке було проведено Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 13 червня по 4 липня 2016 р., та матеріалів аналогічних досліджень попередніх років було встановлено, що ціннісні пріоритети населення України за період 1991–2016 рр. еволюціонували таким чином:

– окремі життєві пріоритети майже не змінилися. Це міцне здоров'я (4,78 бала за 5-бальною шкалою), благополуччя дітей (4,77 бала), міцна сім'я (4,76 бала), матеріальний добробут (4,64 бала);

– порівняно найменш значущими для українців цінностями стабільно протягом багатьох років є участь у релігійному житті (3,31 бала) та участь у діяльності політичних партій та громадських організацій (3,09 бала);

– порівняно з 1991 р. помітне зростання оцінок таких цінностей, як цікава робота (з 3,94 бала до 4,24 бала), державна незалежність (з 3,83 бала до 4,23 бала), підвищення освітнього рівня (з 3,66 бала до 4,07 бала), відсутність значного соціального розшарування (з 3,59 бала до 4,06 бала), можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу (з 3,51 бала до

4,02 бала), розширення культурного світогляду, долучення до культурних цінностей (з 3,55 бала до 3,94 бала), можливість підприємницької ініціативи (з 3,3 бала до 4,01 бала), демократичний розвиток країни (з 3,23 бала до 3,75 бала);

– вперше за роки опитувань оцінка важливості участі в діяльності політичних партій і громадських організацій досягла позитивного бала – 3,06.

Щодо бажаних стандартів життя – половина опитаних бажала б жити так, як живуть люди в сучасних цивілізованих країнах. І ця частка суттєво не змінювалася з 2003 р. Натомість, зменшилася частка тих, хто бажав би жити так, як живе більшість людей у нашій країні (з 23% у 2003 р. до 15%), водночас, зросла частка охочих жити на свій розсуд, мати власний стиль життя (з 14% до 18%) та охочих жити краще за більшість наших людей (з 6% до 11%).

При цьому переважна більшість населення України (60%) пишається тим, що вони є громадянами України; не пишуться своїм громадянством 16%. Істотне зростання відсотка тих, хто пишається своїм українським громадянством, відбулося в 2014 р. – 60%, а в попередньому, 2013, році – 48%. Водночас слід зазначити, що порівняно з піком 2015 р. (67%) ця частка зменшилась.

У громадській думці населення співіснує на рівних кілька чинників, які об'єднують людей в українському суспільстві: віра в краще майбутнє (29%), невдоволеність владою (29%), спільні труднощі життя (27%). Рік тому, у 2015 р., найбільш вагомим об'єднавчим чинником суспільства в громадській думці були «патріотичні почуття громадянина України» – 41%. У 2016 р. на цей чинник вказали 23%, проте це все ж істотно більше, ніж в усі попередні роки (8–12%). Серед найменш вагомих об'єднавчих чинників виявилися «мова спілкування» (цей чинник зазначили 7% українців), «релігія» (8%), «політичні погляди» (8%), «національна належність» (11%). Серед змін, які сталися в громадській думці з 2002 р. у питанні про об'єднавчі чинники, слід вказати на зменшення чинника «віри у краще життя» (з 38% у 2002 р. до 29% у 2016 р.), зменшення ваги «спільних труднощів життя» (з 35% до 27%), «родинних та товариських почуттів» (з 28% до 18%), «страху перед майбутнім» (з 29% до 19%), «мови спілкування» (з 23% до 7%).

Натомість, істотно зріс чинник «патріотичних почуттів громадянина України» (з 9% у 2002 р. до 23% у 2016 р.).

Основними почуттями, які виникають у людей, коли вони думають про майбутнє України, у 2016 р. виявилися надія (44%), тривога (38%), страх (23%) та оптимізм (22%). Міркуючи про своє майбутнє, найчастіше українці називають відчуття надії (46%) та тривоги (33%). При цьому протягом останніх років стабільно зростає відчуття оптимізму щодо власного майбутнього (з 19% у 2013 р. до 29%), дещо зменшилося поширення відчуття безвиході (з 16% у 2013 р. до 10%). Порівняно з минулим роком зменшилися показники розгубленості (з 23% до 19%), тривоги (з 37% до 33%), страху (з 22% до 17%), збільшилося поширення відчуття надії (з 41% до 46%).

Геополітичні орієнтації населення протягом часу істотно мінялися, особливо в 2014 р. У 1998 р. позитивно ставилися до приєднання України до союзу Росії та Білорусі 61%, негативно – 21%. Це позитивне ставлення переважало до 2013 р. (50% – позитивне, 28,5% – негативне) і змінилося на протилежне в 2014 р. (позитивне – 24%, негативне – 51%), залишалось негативним і в 2015 р. (61,5% негативне і 22% позитивне), а також у 2016 р. (57% і 25%, відповідно). Менших змін зазнало ставлення щодо вступу України до Європейського Союзу. Найбільшу підтримку вступ до ЄС мав на початку проведення опитування, у 2000 р.: 56%, при лише 10% тих, хто був проти. Далі підтримка членства в ЄС падала, досягнувши мінімуму в 2013 р. (42%), а в наступні роки зростала (51% у 2014 р., 56% у 2015 р. і 48% у 2016 р.). Ставлення до вступу до НАТО зазнало найбільш радикальних змін: у 2000 р. негативно до вступу ставилися 33,5%, позитивно – 25%, а 41,5% певного ставлення не мали; далі ставлення різко мінялося на гірше, причому максимально негативним воно було в 2006 р. (64% при 13% ставлення позитивного). Після 2013 р. ситуація різко змінилася: позитивне ставлення зросло з 14% до 35%, а негативне зменшилося з 54% до 35%, у 2015 р. кількість прихильників членства України в НАТО (43%) майже на 10% переважала противників (34%), проте в 2016 р. відсоток прихильників і противників знову зрівнявся (38% і 38%) [3].

Цікаві дані про рівень патерналістських очікувань українців дають матеріали загальнонаціонального опитування громадської думки «Як змінюється суспільство Нової України?», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 жовтня 2015 р.

Відповідаючи на питання «Що очікують громадяни від держави?», респонденти повідомили, що очікують насамперед (три головні пріоритети): соціального забезпечення – 39%, забезпечення справедливості та правосуддя – 37%, захисту від зовнішньої агресії – 32%, безкоштовного медичного обслуговування – 30%, забезпечення робочим місцем – 29%, захисту фізичної безпеки, правопорядку – 20%, створення рівних правил для всіх при мінімальному втручанні в економіку – 18%. При цьому вкрай низькі оцінки отримали теми захисту свободи слова – 6,1%, захисту суспільної моралі – 4,3%, підтримки розвитку культури – 1,3% [4].

Чого Ви в першу чергу очікуєте від держави? (%)*

Створення рівних правил для всіх при мінімальному втручанні в економіку	18,2
Захисту фізичної безпеки, правопорядку	20,3
Забезпечення справедливості та правосуддя	37,2
Захисту від зовнішньої агресії	32,1
Забезпечення житлом	6,8
Безкоштовного медичного обслуговування	29,8
Безкоштовної освіти	9,5
Соціального забезпечення	38,7
Забезпечення робочим місцем	29
Неперешкоджання будь-якій законній діяльності особистості	8,1
Захисту суспільної моралі	4,3
Невтручання в приватне життя людини	4,6
Захисту свободи слова	6,1
Підтримки розвитку культури	1,3
Нічого з переліченого	5,9
Інше	3,1
Важко сказати	1,7

* Не більше 3-х варіантів відповіді

Джерело: Як змінюється суспільство Нової України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/yak-zminyuetsya-suspilstvo-novoi-ukraini>.

Знаковими для розуміння ієрархії суспільних інтересів українців є результати іншого загальнонаціонального опитування населення України, проведеного Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 р.

Аналізуючи структуру страхів та соціальних фобій сучасного вітчизняного суспільства, соціологи констатували суттєве падіння страху втрати державності. Попри те, що страх щодо нападу зовнішнього ворога на Україну відчують усе ще більше половини населення (52%), страх стосовно можливого розпаду України як держави зменшився до 30% (проти 46% у 2014 р.). Суттєво зменшився страх міжнаціональних конфліктів (з 35% до 20%), що також свідчить про зменшення напруги в оцінці перспектив збереження державності. Натомість, поступово підвищуються страхи щодо соціально-економічних проблем (зростання цін, безробіття, не виплати зарплат), які дещо згасли на тлі активної фази конфлікту в 2014 р.

Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?*

	1992	2000	2002	2004	2005	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Зростання злочинності	68,0	71,0	61,5	54,9	46,5	43,1	43,2	45,5	49,3	42,6	41,4
Безробіття	60,3	86,4	73,0	67,9	68,6	54,4	80,1	79,4	78,1	60,4	70,7
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14,2	17,9	16,4	10,5	8,6	6,7	6,9	6,8	9,5	59,7	52,4
Міжнаціональних конфліктів	48,9	27,7	17,9	12,8	16,7	18,5	12,7	10,7	14,3	35,1	20,3
Міжрелігійних конфліктів	–	–	8,0	6,4	6,6	7,2	6,1	5,6	8,6	12,4	7,8
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	–	–	11,0	7,4	7,4	10,1	9,2	9,8	7,4	13,9	15,2
Зупинки підприємств	13,2	16,5	39,1	35,3	34,7	29,9	43,2	35,7	36,4	36,1	38,8

	1992	2000	2002	2004	2005	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Повернення до старих порядків часів застою	13,2	11,3	7,3	5,2	9,9	7,4	9,9	7,7	7,5	12,0	13,4
Голоду	50,3	71,8	51,2	45,5	33,8	31,8	34,7	37,5	29,8	33,5	39,7
Масових вуличних безпорядків	21,2	21,4	18,6	16,1	16,2	16,3	15,9	16,6	18,6	32,9	26,1
Невиплати зарплат, пенсій тощо	–	–	64,7	56,5	56,2	51,6	73,8	65,8	75,4	60,9	68,0
Зростання цін	66,4	77,2	71,3	75,2	77,8	86,0	84,2	80,6	79,6	60,9	75,0
Встановлення диктатури в країні	11,6	11,8	12,0	10,2	10,7	10,0	9,9	14,3	18,3	16,9	17,8
Розпаду України як держави	17,2	11,9	14,7	10,8	18,9	21,9	16,7	11,8	14,4	46,0	29,7
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46,5	40,3	30,4	24,9	21,0	18,1	16,1	16,7	18,6	9,2	12,6
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	–	–	40,6	45,0	32,9	39,2	37,3	34,5	36,6	17,4	19,9
Холоду в квартирі	17,2	45,4	33,4	30,7	26,8	21,2	17,5	23,7	18,4	23,7	26,1
Інше	2,1	6,7	2,8	3,4	2,4	2,8	1,6	1,6	1,7	5,1	2,2
По-справжньому нічого не бояться	2,0	0,8	5,0	2,6	3,1	2,2	1,3	2,7	4,8	1,8	1,5

* Респонденти відзначали усі відповіді, що підходять.

Джерело: До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>.

Думки населення щодо найбільш бажаного варіанта територіального устрою поділилися: дещо переважає позиція, що Україна має бути унітарною країною, але з розширеними повноваженнями регіонів (41,5%), причому переважає ця думка в усіх регіонах. 37% населення вважає, що Україна має залишатися унітарною державою з існуючими нині повноваженнями регіонів. Федеративний устрій України підтримують 8%, а ймовірний вихід зі складу України в разі, якщо цього побажають жителі регіону, – 6,5%. Так само хотіли би бачити свій регіон у складі унітарної України, але з розширеними повноваженнями – 49%, у складі унітарної України з існуючими повноваженнями – 36%, у складі автономії у федеративній Україні – 6%. А виходу свого регіону зі складу України й утворення окремої держави волів би лише 1% населення, так само як лише 1% населення хотів би вийти зі складу України і приєднатися до іншої держави.

Серед історичних подій найбільш позитивно українці оцінюють проголошення незалежності України в 1991 р. (37%), а також перемогу СРСР і країн антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні 1939–1945 років (31%). Серед негативних подій однозначно в усіх регіонах було визнано Голодомор 1932–1933 рр. (54%).

Серед історичних діячів до трійки тих, хто був оцінений громадською думкою найбільш позитивно, увійшли Гетьман Б. Хмельницький (29%), М. Грушевський (21%) і князь Володимир (18%). Абсолютним «лідером» серед негативно оцінених історичних діячів виявився В. Янукович (51%). Ще до трійки антигероїв увійшли Й. Сталін (42%), В. Ленін (19%) та В. Ющенко (19%) [5].

Зазначені матеріали дають нам певне уявлення про суспільні орієнтири, очікування та фобії «колективного українця», що певною мірою сприяє розумінню характеру динаміки та спрямованості суспільно-політичних процесів у країні.

Водночас зрозуміло, що наведені дані певною мірою є «середньою температурою по палаті», яка без детального аналізу соціальної структури сучасного суспільства та ментально-ціннісних особливостей основних соціальних груп не дозволить вийти на рівень розуміння змісту та масштабу конфліктогенного потенціалу процесів формування української політичної нації. Крашою ілюстрацією цієї тези є факт гострого протистояння політиків і

партій під час виборчих кампаній, коли українці обирають до представницьких органів влади різноманітні за цінностями та методами впливу політичні сили.

Під соціальною структурою суспільства прийнято розуміти сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою соціальних груп, спільностей та інститутів, пов'язаних між собою відносно сталими відносинами. Сутність соціальної структури суспільства найбільш повно виражається у її загальних рисах, до яких можна віднести: багатоманітність соціальних елементів, що утворюють соціальну структуру суспільства (соціальний інститут, соціальна група, соціальна спільність тощо); різний ступінь впливу кожного складового елементу соціальної структури суспільства на соціальні процеси і явища, відмінність їхніх соціальних ролей; наявність відносно стабільних зв'язків між складовими елементами соціальної структури суспільства, взаємозалежність останніх (нездатність жодного елементу соціальної структури існувати в суспільстві автономно), взаємопроникність елементів, що забезпечує цілісність соціальної структури (тобто одні й ті самі соціальні суб'єкти можуть бути частинами різних складових одиниць суспільства).

Соціальна структура сучасного суспільства включає велику кількість соціальних спільнот, прошарків, груп, які можна типологізувати як: соціально-класові: класи, соціальні прошарки, соціальні групи та верстви; соціально-професійні: колективи виробничі, навчальні, військові; соціально-демографічні: сім'ї, молодь; соціально-територіальні (поселенські): міста, села, райони; соціально-етнічні: нації, народності, етноси.

Наведену типологію можна поглибити, вказавши, наприклад, на такі складові, як: вища політична еліта, середні прошарки державного й місцевого управління, низові працівники апарату управління, провідні господарські керівники, низові керівники, фахівці й службовці різних рівнів, робітники різних кваліфікацій, пенсіонери та інваліди, учні та студенти, декласовані елементи тощо.

Кожну з цих складових сформовано на підставі спільних інтересів, які завжди спрямовані на зміцнення становища конкретної соціальної групи в соціальній структурі суспільства [6, с. 150–151].

Важливим чинником формування соціальних груп є комплекс питань, пов'язаних із соціально-економічною диференціацією

суспільства на різні прошарки за рівнем заможності, наявності власності та інших видів ресурсно-сировинних, матеріально-технічних і фінансових активів, місцем у виробничому процесі та участю в розподілі праці та прибутків.

Нині, на переконання соціолога М. Юрія, в Україні формуються два основні класи: власники і наймані робітники. Кожний із цих класів має свою внутрішню диференціацію. Третя досить велика соціальна група – особи не найманої праці, що становлять до 10% зайнятих у народному господарстві. Це фермери, власники і співвласники приватних підприємств, що працюють на індивідуальній основі, на сімейному підприємстві.

Аналізуючи трансформацію соціальної структури українського суспільства, дослідник називає такі основні соціальні групи: «верхи» – компрадорська буржуазія і нова буржуазія, «низи» – дрібна і середня буржуазія, працівники найманої праці, кримінальні верстви, маргінальні верстви [7, с. 85–86].

У сучасній Україні спостерігаються доволі неоднозначні процеси в цій сфері, які йдуть у розріз із традиціями країн сталої демократії. Зокрема, неформальність класової структури, відсутність стабільних, стійких класів ускладнюють раціональне формулювання суспільних інтересів усіх суб'єктів відносин, сприяють подальшому збільшенню неконтрольованих деструктивних соціальних конфліктів та архаїзації суспільно-владних відносин.

На думку публіциста С. Шевцова, соціально-класова структура українського суспільства являє собою кальку з європейського феодалізму часів середньовіччя. Головна відмінність у тому, що видатні «герцоги-олігархи» контролюють не стільки території, скільки галузеві монополії і державні структури. Далі на соціальній драбині розташовані регіональні олігархи-феодалі з титулами «баронів» і «маркізів». Уся решта населення ділиться на кріпаків, смердів та рабів і відносно невеликий прошарок силовиків, що забезпечують «законність і порядок» в інтересах неофеодальної української знаті [8].

Як стверджує аналітик О. Баталов, українське суспільство дедалі чіткіше рухається не в напрямі «свободи, рівності, братерства», «демократії» та «відкритого суспільства», а в напрямі формування «нових суспільних станів».

Це засвідчують чотири наступні основні ознаки неофеодалізації України:

1. Приватизація владних повноважень як на індивідуальному рівні, так і на корпоративному. Вона передбачає «торгівлю» владою – купівлю-продаж посад, призначення «своїх людей», а також використання державної влади в інтересах «клану».

2. Відродження середньовічного принципу «годування» (утримання чиновників на певній території за рахунок підданих).

3. Поділ суспільства на соціальні класи, при якому учасники «кланів» і всі інші де-факто мають різні права і можливості у суспільстві (залучення до адміністративної та кримінальної відповідальності, збір податків тощо).

4. Відносна примітивність господарського укладу (деіндустріалізація та спрощення виробничих технологій).

Уже зараз, зазначає О. Баталов, розрив у статках, правах і можливостях між 90% населення та іншими 1–2% (8% – «обслуговуючий персонал») не має шансів бути подоланим законними (економічними, кар'єрними тощо) способами. Враховуючи наявну динаміку, розрив буде тільки поглиблюватися [9].

Багато в чому з подібною постановкою питання погоджується академік НАН України Е. Лібанова, яка констатує, що ступінь нерівності та її суспільне сприйняття значною мірою віддзеркалює цивілізаційні орієнтації населення.

Вона підкреслює, що нерівність людей за доходами спричиняє нерівність у доступі до основних соціальних благ, ресурсів, до реалізації основних прав. Але і сама нерівність за доходами є наслідком інших видів і проявів нерівності. Відсутність можливості здобути якісну освіту прирікає дітей з бідних родин на нижчі шанси знайти прийнятну роботу і, зрештою, прирікає на бідкування у вже дорослому житті.

Найбільш небезпечною, на її думку, є «застигла» нерівність, тобто поділ суспільства на окремі касти за вкрай ускладненого переходу з нижчої касти до вищої.

У сучасній Україні найбільш очевидною є нерівність за статками та/або доходами. Україна за нерівністю, що визначена за заробітками, значно випереджає не тільки ті країни, яким притаманна помірна або слабка нерівність, а навіть і США, які

визнані країною з високою нерівністю. Так, заробітки 50% найбідніших платників податку в скандинавських країнах у 1970–1980 рр. (період найнижчої нерівності) становили 35% загальних трудових доходів населення, в європейських країнах (2010 р.) – 30, у США (2010 р.) – 25, а в Україні (2015 р.) – лише 15%. За умови повної рівності вони б дорівнювали 50% відповідно до частки цієї групи в загальній кількості платників податків. Натомість, заробітки 10% найбагатших становили в скандинавських країнах 20%, у європейських – 25, у США – 35, а в Україні – аж 39% (за умови повної рівності мали би становити точно 10%).

Другою особливістю є надзвичайно велика різниця в оплаті праці 1% найбільш високо оплачуваних працівників і решти робочої сили. Зокрема, в скандинавських країнах заробітки цієї відносно невеликої групи перевищують середні в 5 разів, у європейських країнах – у 7, у США – в 12, а в Україні – в 13 разів.

Відповідно, різниця в оплаті праці 1% найбільш забезпечених і 50% найменш забезпечених працівників в Україні є фантастично високою: якщо в скандинавських країнах середні заробітки 1% найбільш високооплачуваних працівників перевищують середню заробітну плату 50% найменш оплачуваних у 7,1 раза, в європейських країнах – в 11,7, у США – в 24, то в Україні – аж у 43,3 (!) раза.

У цій ситуації спостерігається велика різниця в оцінюванні українцями чинників успіху на батьківщині та в економічно розвинутих країнах. На думку українців, успіх у західних країнах значно більше залежить від особистих якостей, ніж від зовнішніх. Так, з великим відривом лідирують високий інтелект і здібності (60,8%), добра освіта (48,4%). Натомість, в Україні вирішальну роль відіграють походження (впливові родичі – 46,5%, походження з родини з високим соціальним становищем – 38,6%, заможні батьки – 37,5%), уміння йти в обхід закону (33,1%) і добре здоров'я (38,3%).

Е. Лібанова констатує наявність певного соціокультурного чинника, що формує в українському суспільстві «презумпцію несправедливості». Прийняття настанови про тотальну несправедливість світу сприяє підвищенню власної самооцінки: всі досягнення є результатом власних зусиль, а невдачі – наслідком несправедливості суспільства.

Різні за матеріальним статусом групи населення України, наголошує Е. Лібанова, по-різному реагують і на пропаганду, зокрема, антиукраїнську. Люди, які не відчувають матеріальних труднощів, назагал, практично, не сприймають інформацію ЗМІ Росії щодо природи та завдань Революції Гідності, становища російськомовного населення в Україні, впливу США і НАТО на українську політику тощо. Натомість ті, кому коштів бракує навіть на їжу, найчастіше займають прямо протилежну позицію. Пов'язано це зовсім не з їхньою наївністю, – вони абсолютно незадоволені своїм життям і вину за це покладають виключно на владу, а отже, і сприймають будь-яку критику дій цієї влади, що становить ризик для української державності [10].

Суспільствознавець А. Єрмолаєв наголошує, що в Україні, завдяки доступу населення до інформації про стандарти життя в розвинених країнах, представники соціальних низів бажають жити відповідно до якихось «світових стандартів». Причому це бажання виникло незалежно від рівня продуктивності економіки, незалежно від освоєного технологічного укладу, ресурсного потенціалу, яким володіє країна. Тобто, люди починають мріяти про більше, ніж можуть отримати в рамках національної економічної системи.

Поки економіка зростає, підвищуються доходи, соціальної напруги не виникає. У людини складається враження, що мрія скоро стане реальністю і її запит на нову якість життя буде рано чи пізно задоволений. Тобто, виникає певний врівноважений стан.

Але як тільки відбувається злам – звичні умови змінюються. Проте бажання і мрії залишаються та каталізуються. Виникає незадоволений соціальний запит, іноді гострий і болючий, зростає протест. І тому поведінка різних прошарків, різних класів дуже нагадує революційну. Ця поведінка обмежена вимогою встановити стандарти, які, внаслідок сьогоdnішніх об'єктивних причин, є неможливими в цьому суспільстві [11].

Важливою характеристикою диференціації суспільства є його розподіл за віковою ознакою. Зрозуміло, що суспільні інтереси у представників різних вікових груп можуть значно відрізнятись і навіть перебувати в антагоністичних відносинах.

Для сучасної демографічної ситуації характерне поступове старіння населення України. Унаслідок постійного зниження

народжуваності впродовж останнього століття частка дітей знизилась із приблизно 40% на початку ХХ ст. до 15% на поч. ХХІ ст. За 1989–2013 рр. середній вік населення України збільшився на 4 роки, з 36,5 до 40,5 років. Особливо швидко цей процес проходив серед міського населення, де середній вік збільшився на 5,6 років, з 34,8 до 40,4, тоді як серед сільського лише на 0,9 років – з 39,8 до 40,7. Відповідно, зростає електоральна роль людей пенсійного віку, яких, за офіційною статистикою, понад 21% населення України [12].

Водночас, крім хронологічного (паспортного, біологічного) віку психологи виділяють такий важливий феномен, як соціальний (психологічний) вік, який може значно відрізнятись від хронологічного, оскільки орієнтується на міру соціальної зрілості особистості.

Соціальний вік вимірюється за допомогою співвіднесення рівня соціального розвитку людини (наприклад, міра володіння певним набором соціальних ролей) із тим, що є статистично нормальним для її однолітків.

У соціології поняттям «соціальний вік» послуговуються для характеристики не тільки особи, а й соціальних груп (професійних, вікових, соціально-демографічних тощо). Саме в цих групах реалізуються шанси індивіда на прискорене соціальне просування або зростає ризик відставання від середньостатистичного життєвого розкладу.

Використовуючи методологію теорії «Спіральної динаміки» американського психолога К. Грейвза, аналітик Є. Пулман отримав цікаві результати щодо соціального віку українців.

Зазначена теорія виходить із твердження, що всі люди в процесі свого розвитку проходять один і той самий шлях, що складається з восьми послідовних етапів – шести систем мислення першого рівня і двох систем мислення другого рівня. При цьому кожному етапу відповідають свої цінності, мотиви і конкретна поведінка. Застосування цієї теорії дозволяє: розуміти людей і знати, чого від них очікувати; передбачати рішення і дії людей перш, ніж вони самі зрозуміють, як вчинять, оскільки їхні шаблони мислення є відомими й очевидними [13].

Кожному рівню відповідає соціальний еквівалент хронологічного віку та присвоюється індивідуальний колір для зручності оперування інформацією (послідовно: бежевий – вік людини до 6 місяців, фіолетовий – до 3 років, червоний – до 12 років, синій – до

21 року, оранжевий – до 40 років, зелений – до 60 років, жовтий – до 70 років і бірюзовий – старше 70 років). Відповідно, із кожним етапом зменшується роль інстинктів і емоцій та зростає роль раціональності та свідомості в оцінці ситуації й прийнятті рішень.

При цьому слід розуміти, що:

1. Не всі особи здатні пройти через усі етапи розвитку, хтось може застрягти на третьому або четвертому рівні до кінця життя.

2. Перескочити або поміняти рівні місцями неможливо. Усе йде своєю чергою, і кожен рівень для наступного виступає фундаментом.

3. У різних конкретних сферах життя (сім'я, робота, політика, спорт, релігія) люди знаходяться на різному рівні розвитку.

4. Ціннісний зріз можна застосовувати не тільки до конкретної людини, а ще й до групи людей (сім'ї, колективу, нації в цілому).

Інтерпретація результатів дослідження ЦСД «Софія» «Український характер (Характерні соціально-психологічні особливості населення України)», проведеного в березні 2011 р., та окремих матеріалів загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» (2009 р.) дозволила Є. Пулману отримати такі результати:

Найбільша група – це представники «синьої» парадигми – 50–55% респондентів (соціальний вік 12–21 рік). Переважають цінності «порядок, стабільність, правила, справедливість, свій проти чужого, добро проти зла».

На другому місці (15–20%) більш високий рівень розвитку – «помаранчеві» (соціальний вік 22–40 років). Переважають цінності «розвиток, кар'єра, багатство, можливості».

Далі «червоні» – 15% респондентів (соціальний вік 4–12 років) – «влада, сила, контроль».

Переважають цінності «безпека, сховатися і перечекати, щоб хтось захистив» у 10% населення України – «фіолетовий» рівень мислення (соціальний вік 0,5–3 роки).

І найменша група (5%) – «зелені» (соціальний вік 41–60 років), найбільш зрілі з високим рівнем рефлексії щодо політичного і громадського життя країни. Цінності: «гармонія», «загальне благо».

Із проведеного дослідження видно, що середньостатистичний українець – це носій «синьої» парадигми (соціальний вік 12–21 рік) з дещо помітним «помаранчевим» вектором (соціальний вік 22–40 років).

Як зазначає Є. Пулман, у країнах Західного світу превалює «помаранчева» парадигма мислення з відчутним «зеленим» напрямом. Ці суспільства завершили процес індустріалізації (модерн) і почали рух до постіндустріального суспільства (постмодерну). Суспільства з переважаючою «зеленою» парадигмою (найближчі до такого типу сьогодні США та країни Скандинавії) – це країни з постіндустріальним укладом, в економіці якого переважає інноваційний сектор економіки з високопродуктивною промисловістю, індустрією знань, а також дуже високою часткою населення, зайнятого в сфері послуг.

У той же час суспільство з переважаючим «синім» рівнем розвитку – це типове традиційне суспільство: традиційна економіка, домінування аграрного устрою (аграрне суспільство), стабільність структури, станова організація, низька мобільність. Відповідно, робить висновок аналітик, Україна – це поки ще стійке суспільство з традиційним укладом, у якому помітна тенденція до переходу в модерновий стан [14].

Судячи з отриманих результатів, соціальний вік сучасного українського суспільства – це пізній підлітковий період (18–25 років). Тобто фактично соціальний вік середньостатистичного українця на років 15 нижчий, ніж хронологічний вік, що знаходить своє відображення у формуванні суспільних інтересів. Зазначена обставина пояснює високий рівень екстернальності суспільства, яка проявляється в низькому рівні суб'єктивного контролю, переоцінюванні ролі зовнішніх обставин та емоційному світосприйнятті.

Звісно, подібна аналітика не може претендувати на наукову коректність, проте вона задає в цілому вірний орієнтир для розуміння багатьох соціокультурних процесів в українському суспільстві.

Побічно подібні спостереження роблять і інші інтелектуали. Так, сімейний психолог С. Ройз наголошує: «Дорослість – не біологічна категорія. До Революції Гідності середній психологічний вік українця становив 13 років. Якщо прослідкувати, як поводяться політики, – це часто підлітковий рівень реагування. Я впевнена, що політики – відображення загального середнього стану країни...». Причина цього феномену, на думку психолога, у тому, що в радянські часи за старше покоління брала відповідальність соціальна структура, проте це є певною мірою спрощене

пояснення, яке не враховує цілий ряд чинників цивілізаційного та соціокультурного характеру [15].

Розвиваючи цю тему, журналіст П. Казарін констатує, що сьогодні в Україні є дві «капітальні» групи людей. Одні здатні бачити весь процес цілком і розуміти його закономірності. Інші від логіки подій відмахуються і підганяють реальність під свої переконання.

«Рационалів» (умовно дорослих, інтерналів) і «нерационалів» (умовно дітей, екстерналів) розділяє ціла прірва. Прірва освіти, готовності чути, бажання розуміти. Перші здатні прийняти той факт, що у світі живуть люди, несхожі на них, чий переконання та цінності відрізняються від їхніх власних. Другі вважають себе і свою позицію виключно правильними. Перші знають, що в них є певні класові й національні інтереси, і з ними можна домовлятися про засади взаємосусідства. Другі звикли бачити в опонентах руку «абсолютного зла», яке хоче знищити їхній світ просто тому, що хоче знищити.

За спостереженнями самого П. Казаріна, українське суспільство відсуває дефіцит людей, спроможних приймати рішення на раціональній основі та керуватися категоріями здорового глузду [16].

Високий рівень інфантильності та емоційності суспільства певною мірою впливає на здатність громадян відчувати себе щасливими. Загалом цей показник в країні є достатньо високим, проте він нижчий, ніж у більшості європейських країн.

Згідно з результатами дослідження, проведеного компанією «Research & Branding Group» у травні та вересні 2016 р., кількість українців, які повірили в існування щастя, збільшилася з 80% до 88%. Проте кількість українців, які вважають себе щасливими, практично не змінилася: якщо в травні таких було 66%, то до вересня їх стало 68%. Найбільш помітно кількість щасливих українців збільшилася в Західному регіоні – з 68% у травні до 76% у вересні, в інших регіонах змін практично не відзначається: у Центральному – з 69% до 71%, у Східному залишилася незмінним – 60% і в Південному скоротилася з 63% до 62%. Найбільшою мірою різниця у відчутті себе щасливим або нещасливим залежить від віку. Так, найбільша кількість українців, які вважають себе щасливими, – серед молоді до 30 років (81%), а найменша – серед людей старшого віку «за 60» (57%). Також вважають себе щасливими 77%

«тридцятирічних» і 64–65% «сорокарічних» і «п'ятдесятирічних» українців. Порівняно з травнем кількість щасливих українців найбільш суттєво зросла серед «тридцятирічних» і тих, «кому за 60» (+6-7%) [17].

Заступник директора Інституту соціології НАН України Є. Головаха в 2015 р., оперуючи свіжими даними дослідження, проведеного його колегами з Київського міжнародного інституту соціології, повідомив, що в червні того року кількість щасливих українців становила 57%, що було значно кращим показником, ніж у 2001 р. (37%), та дещо гіршим, ніж у 2010 р. (65%). Але порівняно з європейськими країнами показники українців доволі скромні. Згідно з даними Європейського соціального дослідження, Україна і Болгарія є найнещасливішими з європейських країн.

Є. Головаха розтлумачив зазначену ситуацію таким чином: «Українцям бракує правильного концепту щастя... Українці, як і всі, хочуть щастя, але вони перш за все хочуть щастя для себе і своєї родини. В Європі ж більшість громадян є членами хоча б однієї громадської організації, яка займається благодійністю, а в Україні за 23 роки існування незалежної держави як було 13% тих, хто є членами такої організації, так і досі залишається».

Іронізуючи над специфікою національної психології, соціолог додав: «Я скажу, ким вам треба бути в Україні, щоб бути щасливим. Якщо таким станете, то будете щасливі. Вам треба бути молодим і багатим. Здоровим? Ні – достатньо бути молодим. І краще чоловіком. А ще цікаво, коли перемагає Майдан, треба жити на Заході, а коли перемагає Янукович – то на Сході. Якщо досліджуємо, то після Помаранчевої революції щасливі були на Заході, а після перемоги Януковича – дуже щасливі були на Сході. Зараз знову все навпаки: Галичина найщасливіша, а на Сході найнещасніші» [18].

Важливою характеристикою українського суспільства, що впливає на специфіку вироблення суспільних інтересів, виступає диференціація жителів країни на носіїв міського і сільського менталітетів (системи переконань, уявлень і поглядів індивіда або суспільної групи, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь). При цьому такий феномен не прив'язаний суворо до поселенського аспекту (формальне співвідношення міських і

сільських жителів – 7 до 3 [19]), оскільки значна частина жителів міст є носіями цінностей традиційного аграрного суспільства.

Як зазначає В. Чернега, незважаючи на існування розвиненої індустрії (головним чином на Південному Сході), українське суспільство значною мірою зберегло аграрний характер. Переселення селян у міста в Україні сталося пізніше, ніж у країнах ЄС, багато городян зберігають економічний і культурний зв'язок із селом. Навіть у майже тримільйонному Києві таких жителів до моменту проголошення незалежності України було більше половини, а в провінційних містах та містечках вони залишаються домінуючою соціокультурною силою [20].

Більше того, внаслідок деіндустріалізації в країні відбувається знищення міського укладу, що призводить до домінування сільського менталітету і у великих містах. Зокрема, український журналіст В. Каменський фіксує сповзання міського соціального середовища Києва від розвиненого і потужного індустріального та культурного центру до сільського побуту кінця XIX – початку XX століття. На повсякденному рівні це проявляється у відновленні атмосфери зовнішньої фольклористики, на ментальному – у «наступі хуторських ментальності і світогляду, що супроводжується втратою здатності сприймати світ системно і цілісно». Як наслідок, більшість киян демонструє нездатність формулювати власні соціальні інтереси на раціональній основі, стикувати конкретику та ідеї, корелювати траєкторію розвитку своєї родини і господарства з макроекономічними та макрополітичними тенденціями [21].

Експерт ГО «Фонд суспільної безпеки» Ю. Гаврилечко підкреслює такі поведінкові якості і соціальні установки носіїв українського традиційного аграрного (селянського) менталітету:

1. Особиста самодостатність, під якою розуміють здатність у рамках натурального господарства вирішити свої побутові завдання і забезпечити виживання сім'ї. Для цього селянину не потрібна ані держава, ані розвинена інфраструктура, ані допомога сусідів або будь-яких професіоналів.

2. Індивідуалізм, який спирається на відсутність зацікавленості у співпраці. Спільна робота виходить за межі його уявлень про життя. Саме тому змусити селянина діяти спільно може тільки значна зовнішня загроза. Сусіди є «найлютішими ворогами», оскільки це

конкурент у постійній боротьбі за ресурси. Краще ставлення до іноземців, оскільки останні не претендують на ресурси, потрібні селянину для виживання.

3. Нездатність до планування, яка проявляється у звичці жити одним днем. Ця звичка не просто не сприяє розвитку здатностей до планування, але й знищує навіть найменші потуги самостійно структурувати своє життя. Замість планів, селянин використовує традиції, екстраполюючи образи міфологізованого минулого на майбутнє.

4. Лояльне ставлення до незаконних доходів через невпевненість у завтрашньому дні, обмежений ресурс натурального господарства.

5. Нестабільність моральних імперативів і договірних відносин. Носій аграрного типу мислення розглядає будь-яку владу, об'єднання і партнерські стосунки як тимчасові, такі, що лише ситуативно збігаються з його інтересами.

6. Самоізоляція, що є наслідком впевненості у тому, що світ є потенційно ворожим. Результатом цього є повне нерозуміння складних суспільних процесів.

7. Заздрісність та недобррозичливість до успіху ближніх, оскільки успіх сусіда знижує самооцінку оточуючих.

8. Економність та звичка робити запаси «на чорний день», викликана недовірою до влади і похідним соціальним песимізмом.

9. Традиціоналізм і конспірологічність. Селянин гранично сконцентрований на своєму основному процесі – виживання, який пов'язаний з циклічністю аграрних процесів. Все, що виходить за межі його понять про побут, – є для нього таємницею і загадкою. Відповідно, уявлення про глобальні процеси в нього ґрунтуються на міфах і конспірологічних стереотипах [22].

Аксіологічні особливості національного аграрного менталітету привертають увагу багатьох дослідників. Зокрема, як підкреслює Ю. Романенко, національною філософією традиційного українця є відомий вислів: «Моя хата скраю». Політолог наголошує: «Українець знаходиться в ланцюгах повсякденності. Він не мислить в цілому історичними категоріями, як мислять великі народи. Мислити історично – означає усвідомлювати, куди рухається світ, і бачити себе в цьому потоці зі своїми достоїнствами і недоліками» [23].

Білоруський політолог І. Тишкевич констатує, що у надрах української побутової культури існує певний феномен «хохляцтва», який являє собою маргіналізовану форму еволюції автохтонного світогляду в сучасних умовах, який демонструє «генетичну» відсутність поваги до влади, вибіркову законослухняність та послаблене почуття соціальної відповідальності [24]. Водночас, йому притаманний завищений рівень соціальних очікувань та критиканства щодо діяльності державних, корпоративних і суспільних інституцій [25].

Науковий співробітник Інституту філософії НАН Білорусі П. Петровський, характеризуючи рівень політичної культури сучасного українського суспільства, констатує, що Україна залишається «провансальською, хуторянською і відсталою у внутрішньополітичному порядку денному», що ускладнює рекрутування значного прошарку сил, здатних мислити державницькими масштабами і категоріями та раціонально і адекватно світовим реаліям формувати національні інтереси [26].

Український блогер О. Бобик в іронічній формі наголошує: «Якщо запитати пересічного українця щось про його країну, то він наголосить, що українські жінки – найкрасивіші, землі – найродючіші, клімат – найкращий, пісні наймелодійніші, а самі українці – найстарший народ у світі і, як носії великої генетичної спадщини і унікальної культури, відповідно – в усіх сферах най...».

На його переконання, з погляду сприйняття навколишнього світу, для багатьох сучасних українців є характерним аборигенне мислення, яке характеризується закритим інформаційним простором, неспроможністю досягнути інформаційні конструкції, якими живуть більш цивілізовані суспільства. Ця частина суспільства не здатна зрозуміти, як функціонує сучасна держава, отже, вплинути на її формування, а тому – добитися ефективного виконання суспільно важливих функцій її представниками. Відповідно, зазначає блогер, аби сформувати суспільство на вищому якісному рівні, «потрібні абсолютно нові люди, іншого генетичного складу, іншого рівня мислення та, відповідно, з абсолютно іншим ставленням до надбань українства. І цих людей повинна бути критична маса...» [27].

Зростання ролі автохтонної селянської культури в суспільно-політичному житті країни певною мірою іде в розріз із тенденціями ядра Європейського Союзу. Як відомо, європейська західна цивілізація – це цивілізація насамперед міська, що зросла переважно на ідеях протестантської реформації. Вільні самоврядні міста, як адміністративні, торговельно-промислові, фінансові, інтелектуальні, культурні та релігійні центри, явили собою основу феномену сучасного Заходу. Ціннісна опора українського суспільства на традиціоналізм вступає в конфлікт з європейським постмодернізмом, орієнтованим на різноманітність, толерантність та нестандартне мислення. «Україна ж, – констатує О. Петрачков, – крім того, що історично є частиною ретроградної візантійської православної культури, була і досі залишається переважно сільською країною. Сільська цивілізація, за визначенням, традиційна, архаїчна і застійна, схильна до централізації і загнивання, ворожа розвитку і прогресу» [28].

Своєю чергою, Д. Видрін акцентує увагу на тому, що селянський світ несе протест проти поліетнічності, приватності особистого життя та автономії особистості, що напряму суперечить цінностям урбаністичного Заходу [29].

Як зазначає український книговидавець і аналітик С. Удовік: «Рушійною силою історії (України) було призначено селянство і сільську інтелігенцію. Історія розглядалася з позиції Традиції, згідно з якою в заслугу селян ставився опір ідеям і новаціям... Масова свідомість вимагає простих рішень і бінарної системи координат – свій vs. чужий. Вона не сприймає складні конструкції, тому рустикальна еліта запропонувала народу просту односкладну міфологізовану історію з ясними і чіткими народними героями й одвічними ворогами – аристократією та буржуазією» [30].

Говорячи про стан розвитку міської культури та її вплив на формування загальних запитів українського суспільства, слід зазначити, що в Україні наявні два типи міської культури, які не лише доповнюють один одного, але й конкурують між собою у світоглядних пріоритетах. Саме в цьому, констатує політолог, директор Фонду гуманітарних стратегій М. Павлів, полягає «гордіїв вузол» культурно-політичних протиріч, які визначають перманентно кризовий стан «високої» української політики.

Уважно вивчаючи характер міської культури різних регіонів, ми знаходимо першопричини тих чи інших соціальних процесів, які, будучи виражені через політичну практику, індукують системний конфлікт. У міському середовищі є певне ядро, яке визначає серцевину «міського» міфу регіону, а отже, і політичного міфу регіону. Це ядро є сховищем культурної спадкоємності, транслятором набору практик, які, будучи адаптованими до соціокультурного середовища регіону, формують культурний ландшафт як такий. Порівнюючи ключові відмінності матриць міської культури Південно-Східної та Західної України (у першу чергу Галичини), дослідник констатує, що:

– ступінь урбанізації Південного Сходу, за умов фактичної однакової щільності населення, значно перевищує ступінь урбанізації Галичини;

– матриця міської культури Південного Сходу формувалася як міська культура Новоросії, півдня Росії, у рамках загального розвитку міської культури в Російській імперії. У свою чергу, міська культура сучасної Галичини формувалася в основному в радянські часи, за рахунок вихідців з різних регіонів СРСР та шляхом залучення до міського середовища аграрної за своєю суттю округи;

– велика частина міської округи Південного Сходу являє собою урбанізований ландшафт, міст супутників, селищ міського типу, робітничих селищ. Якщо говорити про Галичину, то ми можемо констатувати факт аграрного одноманіття міської округи;

– міська культура Західної України віддзеркалює патріархальну аграрну округу, у той час як міська культура Південного Сходу відображає саму себе, тільки в більш маргіналізованих, креолізованих формах, що поєднують як міські, так і сільські соціальні практики;

– у Західній Україні політичний ландшафт зараз визначають лідери (інколи колективні) потестарних практик, які не можуть забезпечити чітку координацію та ієрархізацію суспільних інтересів. Основою їхнього політичного функціонування є опора на різного роду «дихотомії» (протиставлення у логіці «свій/чужий») культурного, етнічного та соціального характеру. На Південному Сході політичний ландшафт визначають не індивідууми, а ієрархічні системи, багато в чому збережені з часів дореволюційного і радянського модерну, які

спираються на багато в чому феодальну за своїм характером систему взаємовідносин васального типу. Відповідно, у західних містах ми спостерігаємо певну ціннісну консолідацію дрібних власників, а на Сході – організаційну консолідацію індивідуалістів – найманих працівників.

Говорячи про соціокультурні настанови та бажані політичні перспективи самореалізації представників зазначених міських агломерацій, дослідник зазначає, що ми маємо: а) неієрархізований (цю рису часто помилково приймають за більшу демократичність західноукраїнського соціуму), колективістський Захід, який у політичних практиках спирається на «дихотомні» моделі та вважає своєю історичною місією експансію та соціокультурне поглинання Південно-Східного регіону; б) суворо ієрархізований, глибоко індивідуалістичний, недостатньо інтегрований у колективні соціальні практики Південний Схід, який прагне вбудувати Захід у свої ієрархічні системи і отримувати з Заходу свої «феодальні» ренти. Весь цей набір практик, підсумовує М. Павлів, визначає культурно-політичні відмінності урбанізованих регіонів країни, визначає антагонізм цих соціальних систем і практик та стримується лише буфером пухкого центру країни [31].

Порівняння природи двох зазначених типів міської культури анонсує важливість теми врахування регіональної специфіки України, яка впливає на процес утворення соціально-територіальних спільнот та зміст їхніх суспільних інтересів. З огляду на історико-культурні, національно-релігійні, соціально-економічні та інші обставини утворення і функціонування різних регіонів, можна констатувати наявність структурування українського суспільства у великі соціальні групи і за цим критерієм. Принаймні значна частина українців позиціонує себе за регіональною ідентичністю (у розумінні самоотождення індивіда з тими групами й спільнотами, які він сприймає як «свої», стосовно яких він найбільшою мірою здатний відчутти і сказати «ми»).

Об'єктивною основою такої регіональної диференціації є економічні, етнічні, міжконфесійні та культурні фактори. Соціокультурна гетерогенність українського суспільства зумовлена тривалою відсутністю власної державності, перебуванням українських земель у складі кількох країн з відмінними цивілізаційними і культурними системами, різним за часом, досвідом радянзації,

темпами і масштабами урбанізації, специфікою прикордонного співробітництва тощо. Розчленованість території та асиметричність зовнішнього впливу виявилися джерелом фрагментарної політичної культури, якій притаманні відсутність консенсусу між населенням країни щодо майбутнього вектора розвитку та головних суспільних цінностей.

На переконання М. Степика, з часу здобуття незалежності головною небезпекою для держави виступає саме загроза розколу української нації на ґрунті регіональних, релігійних і політичних суперечностей. Наймасштабніші й потенційно найруйнівніші для єдності народів України і її територіальної цілісності є, на його думку, суперечності між Західним, Центральним і Південно-Східним регіонами, точніше, між великими групами людей, психологічно об'єднаними навколо характерних для цих регіонів установок на спосіб життя, політичні, соціокультурні, релігійні пріоритети.

Історично ці регіони склалися шляхом формування своєрідності в господарсько-економічній діяльності, стилі життя, етнічному складі, соціально-політичних, національно-культурних, релігійних орієнтаціях. У західних областях більше розвинена психологія індивідуального господарювання і підприємництва, досить вкорінені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. В етнічному складі значну частку становлять західні слов'яни. Оскільки ця частина України довгий час була підлегла іншим державам, то з метою самозбереження етносу серед українців історично склалися традиції консолідації на національному ґрунті зі спорадичними пульсуючими проявами.

Центральна й Північно-Східна Україна є історично основним регіоном розселення українського етносу, який найменше «розбавлений» інонаціональним населенням. Переважає сільське населення «колгоспного типу». Міста, які в останні десятиріччя різко розрослися за рахунок мігрантів із села, мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємництва значною мірою стерті після-революційними перетвореннями, тому ідеї ринкової економіки сприймаються тут обережно, з пересторогою. Існують давні і широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю.

Особливою етнонаціональною специфікою вирізняється Південно-Східний регіон, включаючи Крим. Це – традиційна промислова зона країни, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Етнічний склад населення найрізноманітніший порівняно з рештою території України. Поряд з українцями – великий відсоток росіян і представників південних народів. Населення – переважно російськомовне з традиційною історичною, економічною, культурною й сімейно-родинною орієнтацією на Росію [32, с. 194–196].

Таким чином, в Україні існують три регіони, які склалися історично. Безумовно, не все населення в кожному з них піддається наведеній ідентифікації. Та все ж, як показують численні соціологічні дослідження, бачення пріоритетів розвитку держави, масова свідомість і настрої людей, які проживають у цих регіонах, функціонують саме на конкретних культурних, природно-історичних і географічних засадах.

Соціокультурними полюсами, які впливають на ціннісну специфіку більшості регіонів, виступають такі умовні культурологічно-географічні феномени, як Галичина (соціокультурне ядро Західної України) та Донбас (генератор суспільних настроїв Східної України), які мають різні концепти історичного минулого, пріоритети сьогодення та концепції майбутнього.

Регіональна специфіка України відображається і в сфері цивілізаційно-геополітичних уподобань населення. Згідно з дослідженням, проведеним Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова в період з 14 по 22 листопада 2015 року, половина населення (50%) вважає, що Україна виграє від приєднання до Європейського Союзу, тоді як 26% дотримуються думки, що країна більше програє, і 24% не можуть визначитися зі своєю оцінкою. Втім, існують регіональні відмінності у ставленні до цього питання. Так, оптимістичний погляд переважає на Заході та в Центрі України, де 77% та 57,5%, відповідно, вважають, що Україна більше виграє від набуття членства в Євросоюзі. Відносна більшість в інших макрорегіонах схиляється до того, що Україна більше втратить у разі вступу до ЄС. Так, на Півдні 30% вважають, що Українська держава

більше виграє і 41% – що програє, на Сході – 35% та 46,5%, на Донбасі – 32% і 39,5%, відповідно.

Аналогічна тенденція спостерігається у поширенні європейської ідентичності серед українців. У регіональному розрізі визначення себе як європейців переважає у громадській думці Заходу (57% відчувають себе європейцями і 35,5% – ні) та Центру (49% та 37%, відповідно). На Сході України громадська думка майже рівноцінно розділилася на тих, хто вважає себе європейцями (46%), і тих, хто не вважає (49%). В меншості «європейці» за самовідчуттями опинилися на Півдні (35,5% відчувають себе європейцями і 43% – ні) та на Донбасі (38% та 56,5%, відповідно) [33].

За результатами дослідження «Що об'єднує та роз'єднує українців», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service» з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень, можна стверджувати, що у ставленні до окремих подій в історії України різниця між регіонами досить значна, а у деяких випадках прямо протилежна. Особливо це стосується розпаду СРСР, Майдану 2013–2014 рр. та Угоди про асоціацію з ЄС 2014 р., тобто сучасних історичних подій.

Так, у ставленні до розпаду СРСР у 1991 р. позитивне ставлення переважає у більшості регіонів (найбільше на Галичині – 88%), але у трьох регіонах негативні оцінки переважають позитивні (Донбас – 70% проти 12%, Слобожанщина – 52% проти 31%, Подніпров'я – 49% проти 39%).

У ставленні до Майдану 2013–2014 рр. позитивні оцінки переважають у більшості регіонів (від 94% на Галичині до 51% в Причорномор'ї), але в тих же трьох південно-східних регіонах (Донбас – 69% проти 12%, Слобожанщина – 55% проти 36%, та Нижнє Подніпров'я – 47% проти 44%) переважають негативні оцінки.

У ставленні до Угоди про асоціацію з ЄС також позитивні оцінки переважають у більшості регіонів (від 94,5% на Галичині до 51% в Причорномор'ї), але в двох регіонах (Донбас – 69% проти 18% та Слобожанщина – 41% проти 34%) переважають негативні оцінки цієї події.

Так зване об'єднання України з Росією після Переяславської ради переважно позитивно оцінюється населенням Нижнього Подніпров'я (53% проти 11%), Донбасу (41% проти 2%), Слобожанщини (36% проти 10%), Причорномор'я (37% проти 10,0%), Закарпаття і Буковини (42% проти 15,5%), а явно негативні оцінки переважають на Галичині (65% проти 12%) та Волині (61% проти 11%).

Утворення УРСР в 1917 році в Харкові переважно позитивно оцінюють в усіх регіонах України, окрім Галичини (55% – негативно, 18% – позитивно) та Волині (45,5% – негативно та 21,5% – позитивно).

А ось у ставленні до заснування ОУН та УПА – ситуація в регіональних оцінках має інший вигляд. Позитивні оцінки щодо ОУН та УПА вже переважають у «помаранчевих» регіонах України (Волинь, Галичина, Закарпаття, Буковина, м. Київ, Центр, Поділля, Полісся), а негативні – в південно-східних (Донбас, Нижнє Подніпров'я, Причорномор'я, Слобожанщина). Така сама регіональна диференціація оцінок спостерігається стосовно Помаранчевої революції 2004 р.

Тобто, такі історичні події, як створення ОУН та УПА, а також Помаранчева революція 2004 р., як і раніше, ділять Україну на дві великі частини [34].

Усвідомлення неоднорідності українського суспільства за різними критеріями та функціонування значної кількості різноманітних соціальних груп ставить на порядок денний питання про характер взаємодії між ними, рівень довіри до них з боку пересічного українця та про наявність певних референтних груп, з діяльністю яких суспільство пов'язує певні надії на покращення життя.

Відповідаючи на перше запитання, слід наголосити на тому, що, незважаючи на високий рівень толерантності українського суспільства загалом, через відсутність режиму ефективної суспільно-політичної комунікації та режиму загальнонаціонального діалогу в суспільстві існують умови для подальшої радикалізації настроїв. Ідеться насамперед про відносини в системах «Захід – Схід», «влада – суспільство», «багаті – бідні», «літні люди – молодь», «праві – ліві» тощо.

Ціла низка політиків, науковців і громадських діячів, серед яких С. Львовичкін, Е. Лібанова, А. Єрмолаєв та ін., виступають за

створення чітких механізмів інтеграції українського суспільства на засадах формування національного консенсусу. Проте поки ці пропозиції не знаходять підтримки у правлячого політичного режиму, який робить ставку на формування однорідного у соціокультурному плані суспільства.

Коментуючи питання про рівень довіри українців до соціальних груп та різноманітних інституцій, варто наголосити на тому, що для наших співвітчизників характерне недовірливе ставлення до оточення, суспільних і державних інститутів.

Експерти, що працювали у рамках дослідження «Український характер», проведеного ЦСД «Софія» з 25 березня по 12 квітня 2011 р., відзначають, що:

– універсальною психологічною рисою українця є недовіра. Він нічому не довіряє – навіть власному сприйняттю. Значний рівень довіри фіксується в малих групах – у сім'ї, серед родичів, друзів, а групова солідарність спостерігається у професійних групах, які пов'язані або з корупцією, або з престижем (В. Небоженко);

– Україна за показником взаємної довіри – одна з останніх у Європі. У нас відзначається дуже превентивна недовіра, що відрізняє українців навіть від найближчих сусідів – росіян та білорусів (Є. Головаха);

– особлива риса українського суспільства – недовіра громадян одне до одного, недовіра до влади. Характерніші соціальні зв'язки локального порядку – друзі, родичі, клани (О. Донченко);

– групова солідарність властива українцям дуже незначною мірою, оскільки українському населенню протягом тривалого часу доводилося виживати, а індивідуально це робити було легше, ніж групою (І. Лосєв).

Результати опитування населення підтверджують висновки експертів. Менше половини (43,6%) опитаних тією чи іншою мірою поділяють думку, що більшості людей можна довіряти. Приблизно стільки ж (42,8%) респондентів «однозначно згодні» або «швидше, згодні», що «більшість людей постарается використати Вас у своїх цілях або обдурити, якщо випаде така нагода». Загалом, можна стверджувати, що українці вагаються між довірою і недовірою до

оточення, і така невизначеність уже сама по собі є несприятливим суспільним чинником.

Довіра до соціальних інституцій, % опитаних

Соціальні інституції	Довіряю	Не довіряю	Баланс довіра – недовіра (різниця)
Волонтери	57,6	13,5	44,1
Церква	58,8	18,4	40,4
Громадські організації	34,5	21	13,5
Збройні сили України	45,3	32,9	12,4
Переселенці	24	25	-1
Українські ЗМІ	32,3	38,9	-6,6
Патрульна поліція	20,7	35,1	-14,4
Національна поліція (колишня міліція)	14,9	46,1	-31,2
СБУ	16,3	49,7	-33,4
Президент України	16,8	64,9	-48,1
Опозиція	8,7	65	-56,3
Уряд України	8,7	75	-66,3
Верховна Рада України	6,2	78,6	-72,4
Російські ЗМІ	4	77,6	-73,6

Джерело: Довіра до соціальних інституцій та груп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1>.

Результати дослідження «Український характер» цілком узгоджуються з даними «Європейського соціального дослідження». Згідно з даними ЄСД-2009, за рівнем довіри людям («більшості людей загалом») серед жителів європейських країн українські громадяни посідають одне з останніх місць. Український показник (4,11 бала за 10-бальною шкалою) слід інтерпретувати як вагання між довірою і недовірою (з ухилом до недовіри). За цим показником Україна випереджає тільки Туреччину, Румунію, Росію, Португалію, Болгарію і Грецію. Найбільше довіряють оточенню жителі Скандинавських країн. У Данії аналогічний показник становить 6,92 бала, у Норвегії – 6,62, у Фінляндії – 6,45, у Швеції – 6,35 бала [2].

Відповіді респондентів на запитання «Кожний з нас належить до різних спільнот, про які можете сказати «це – Ми» (вкажіть, будь ласка, які з таких «Ми» найважливіші для Вас особисто)»*

	2013	2015
Однолітки, люди одного покоління	32,1	30,7
Люди однієї професії	14,2	13,8
Громадяни України	35,9	52,3
Жителі одного регіону	12,3	14,9
Жителі одного міста, села	30,6	27,8
Люди однієї національності	15,9	14,2
Люди схожого достатку	15,2	7,8
Люди близьких політичних поглядів	6,0	10,1
Люди однієї віри	16,1	12,6
Люди із спільною історичною долею	11,8	11,7
Родичі і друзі	53,5	52,9
Люди з однаковим освітнім рівнем	6,1	5,1
Люди, з ким я разом працюю (вчуся)	14,9	14,3
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	16,7	20,0
Інше	1,0	1,0

* Можливо було обрати не більше 5 відповідей

Джерело: До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>.

Говорячи про поточну суспільно-політичну ситуацію, слід констатувати, що, за даними соціологічного дослідження «Омнібус», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології з 4 по 14 грудня 2015 р., найбільшою довірою серед українського населення користуються церква та волонтери, а найменшою – опозиція, Уряд України, Верховна Рада України та російські ЗМІ (цим інституціям довіряє менше 10% українців) [35].

Аналізуючи критерії, за якими між громадянами виникає почуття довіри та солідарності, слід зазначити, що у рамках

загальнонаціонального опитування населення України, яке було проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 р., найбільш вагомими спільнотами «Ми» для українців виявилися дві: «родичі і друзі» (53%) та громадяни України (52%), причому значення останньої, порівняно з 2013 роком, зросло на 16% – з 36% до 52%. До значимих слід також віднести спільноту однолітків і людей одного покоління (31%) та співмешканців міст і сіл (28%).

Первинність спільноти «громадяни України» характерна для Західного (63%) та Центрального регіону (56%). А у Південному, Східному регіонах та на Донбасі головною для людей спільнотою залишаються родичі й друзі (62%, 61% та 49%, відповідно), хоча й спільність у громадянстві України є вагомою (44%, 44%, 48,5% та 25%, відповідно). Крім цього, у Південному, Східному регіонах та на Донбасі істотне значення для людей має спільність проживання в одному місті чи селі (41%, 27% і 20%, відповідно) та належність до одного покоління (49%, 34%, 21%) [5].

Говорячи про референтні групи, діяльність яких приваблює українське суспільство, оскільки вони спроможні: а) забезпечити власні соціальні стандарти, б) забезпечити зростання соціальних стандартів суспільства загалом через участь у політиці, слід зазначити, що такі групи є, проте громадяни загалом схиляються до песимістичної оцінки своїх індивідуальних та колективних перспектив.

У країні загалом і особливо серед молоді зростає інтерес до трудової міграції як способу підвищити стандарти споживання, рівень захищеності, професійної і особистісної самореалізації. Загалом за кордоном сьогодні працюють від 3 до 5 млн українців. Тільки в Польщі налічується до 1 млн наших працівників.

Згідно з дослідженням, проведеним компанією «GfK Ukraine» серед громадян України у віці від 14 до 35 років у період з 18 вересня по 7 жовтня 2015 р. на замовлення Міністерства молоді та спорту України, лише 44% опитаних представників української молоді хочуть жити в Україні і не планують емігрувати. Ще 38%,

можливо, хотіли б повчитися або попрацювати за кордоном якийсь час, але потім повернулися б до України. 17% молодих людей хотіли б емігрувати з України, 4% – планують це зробити найближчим часом, 13% – шукають відповідні можливості. Серед тих представників молоді України, хто хоче емігрувати, 58% пояснюють це тим, що в Україні зараз немає таких можливостей для роботи, як в інших країнах, ще 56% зазначають, що в Україні немає реальної демократії і законності [36].

Щодо орієнтації громадян України на підтримку тих соціальних груп, з діяльністю яких вони пов'язують перспективи розвитку держави, слід наголосити на тому, що населення у цілому скептично ставиться до перспектив успішного реформування країни та позитивної ролі суспільних інституцій та соціальних груп. Так, за результатами дослідження «Реформи в Україні: громадська думка населення», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічною службою Центру Разумкова з 11 по 16 травня 2016 р., переважна більшість українців вважає за необхідне проведення реформ, проте не вірить в їх успішність: переконані в успіху 5%, ще 24% загалом мають віру, проте з певними сумнівами, 37% вже не вірять, проте частка надії ще є, а 28% зовсім не вірять в успіх реформ.

Серед суспільних інституцій, з діяльністю яких українці пов'язують надії на успішне реформування країни, вони найбільше покладаються на Президента (28%), уряд (25%), населення (22%), країни Заходу (22%), громадські організації та волонтерів (19%). Порівняно з липнем 2015 р., істотно менше надій українці покладають на Президента (у липні 2015 року – 37%, у травні 2016 – 28%), уряд (відповідно, 32% і 25%), натомість, удвічі зросли надії на країни Заходу (з 11,5% до 22%). Найкращий баланс в оцінці громадянами ролі у проведенні реформ виявився у самого населення (22% українців думають, що реформи рухає населення, і лише 2% вбачають у ньому гальмо), позитивними оцінками можуть також похвалитися громадські організації та волонтери: 19% вважають, що вони сприяють реформам, і лише 0,6% – що вони чинять їм опір. Також істотні сподівання покладаються на країни Заходу: 22% вбачають у них рушійну силу українських реформ, і лише 4% – гальмо [37].

Як Ви вважаєте, хто є головним рушієм і гальмом здійснення в Україні необхідних реформ?*

	Рушій		Гальмо		Баланс (%)	
	07.2015	05.2016	07.2015	05.2016	07.2015	05.2016
Президент	36,8	28,0	39,1	35,6	-2,3	-7,6
Уряд	32,0	25,4	51,5	38,2	-19,5	-12,8
Громадські організації, волонтери	22,4	19,3	0,5	0,6	+21,9	+18,7
Політичні сили, що складають коаліцію більшості у Верховній Раді	22,1	17,0	44,5	26,1	-22,4	-9,1
Населення	18,5	22,3	2,6	2,3	+15,9	+20,0
Країни Заходу	11,5	21,6	2,4	4,1	+9,1	+17,5
Влада на місцях	9,0	9,4	17,5	15,9	-8,5	-6,5
Вчені, науковці	8,3	9,0	0,5	0,2	+7,8	+8,8
Олігархи	6,9	10,9	51,5	54,9	-44,6	-50
Опозиція (Опозиційний блок та ін.)	6,2	8,0	17,2	15,6	-11	-7,6
Політичні сили, що вийшли з коаліції («Самопоміч», «Батьківщина», «Радикальна партія Олега Ляшка»)	–	14,8		7,9		+6,9
Бюрократія, чиновники	5,5	5,3	44,0	50,6	-38,5	-45,3
Правоохоронні органи (прокуратура, суди, міліція)	3,6	2,4	21,4	10,4	-17,8	-8
Росія	1,3	1,6	12,0	17,7	-10,7	-16,1
Інші	2,7	5,0	1,4	1,5		
Важко сказати	22	15,5	6,9	6,6		

* Можливо було обирати не більше 5 відповідей

Джерело: Реформи в Україні: громадська думка населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya>.

Таким чином, аналізуючи матеріали декількох вищезазначених досліджень, можна констатувати, що найбільший рівень довіри в українському суспільстві мають: волонтери, громадські організації (у тому числі міжнародні, як представники країн Заходу), церква, армія, науковці. Критично негативні, з точки зору довіри, показники мають олігархи, чиновники та парламентарі.

На думку політолога Д. Видріна, існує три соціальні прошарки, представники яких можуть у перспективі утворити референтні соціальні групи, що здатні повести за собою суспільство. Це журналісти, у разі, якщо вони здатні здійснювати моральне лідерство; академічні вчені та інтелектуали, які можуть запропонувати стратегічне бачення перспектив українського суспільства; представники малого бізнесу, які довели спроможність долати складності та постійно підвищувати рівень саморозвитку [38]. Можна також припустити, що в перспективі мають значний потенціал впливу на ситуацію в країні видатні діячі спорту, оскільки вони мають високі рейтинги особистої симпатії з боку суспільства, міжнародне визнання, некорупційні біографії та «історії успіху», звичку системно працювати над самовдосконаленням. Також існує висока вірогідність перетворення соціального прошарку ветеранів АТО у «моральних авторитетів» історичного моменту. Проте ця соціальна група надзвичайно неоднорідна, що створює ризики для «зв'язування» енергії ветеранів на вирішення власних соціально-побутових питань.

Запропонований аналіз структури інтересів українського суспільства та його основних груп відображає класичну академічну традицію розглядати переважно макросоціологічні тенденції, які лежать на поверхні і фіксуються різноманітними інструментаріями сучасної соціології. Проте слід визнати, що подібна методологія ризикує виявитися застарілою в умовах кризи традиційних ідеологій і релігій, радикального зростання розмаїття інформаційних каналів та споживацьких спокус, поширення моди на екзистенційні пошуки та сакральні практики.

Романтичні очікування, що завдяки Інтернету світ буде не тільки спілкуватися, але й згуртується навколо спільних цінностей демократії, миру і безпеки, поки не виправдовуються. Скоріше все відбувається навпаки. Соціологи відмічають тенденцію загострення

ціннісної фрагментації більшості суспільств та конфліктогенності, зниження рівнів толерантності та гуманності.

Як зазначає американський соціолог М. Пенн, ідея, що життя окремої країни або усього світу визначається кількома потужними тенденціями, починає давати збій. Немає більше макросили, яка спрямовувала б хід суспільного руху. Замість цього суспільства і світ у цілому роздирає заплутаний сумбур варіантів вибору, що акумулюється у «мікротенденціях» – невеликих, невловимих для більшості силах, що здатні захопити мізерний відсоток населення, але в той же час можуть послужити серйозним фактором формування суспільства.

Логіка науковця така: нині змінюється стиль життя, Інтернет, «балканізація» засобів зв'язку і глобальна економіка сходяться воедино і створюють ауру нового індивідуалізму, який значно трансформує наше суспільство. Можливо, крізь призму глобалізації світ стає одноріднішим, але він населений мільярдами маленьких істот, які мають свою думку. Не важливо, наскільки несподіваними є їхні переваги. Важливо, чи зможуть вони знайти підтримку у інших людей, яким прийдуться до смаку запропоновані ідеї, підходи або ритуали. У разі коли значення тенденції досягає 1% населення, вона готова викликати до життя успішний фільм, бестселер, соціальний проект або новий політичний рух, які будуть здатні змінити усе суспільство, оскільки в сучасному інформатизованому і символічному світі сила індивідуального вибору все частіше впливає на політику, релігію, індустрію розваг і навіть питання війни та миру. У сьогоdnішньому масовому суспільстві потрібно, аби лише 1% населення зробив усвідомлений вибір, і виникне рух, здатний змінити світ [39, с. 12–14].

Запропонований підхід поділяє і український філософ С. Дацюк, який зазначає, що феномен Революції Гідності неможливо зрозуміти без урахування дії тих мікротенденцій, які заклали невеликі клуби, рухи, громадські організації, нові медіа, соціальні мережі, окремі інтелектуали, що здебільшого перебували поза політичним мейнстримом. Серед них «Київський Дискусійний клуб дилетантів», «Foundation For Future» (FFF), «Революційний клуб», «Республіканський клуб», «Клуб православних дискусій», міжнародна програма «Студентська республіка», ініціативна група

«Першого грудня», клуб «Сковорода», блоги «Української правди», інтернет-видання «Хвиля», громадське об'єднання та партія «Воля», які безпосередньо здійснили підготовку революції, взяли в ній участь, стали на захист країни у війні та продовжують рухати революцію в умовах спротиву їй контрреволюційних сил. Тому, на думку С. Дацюка, для дослідження витоків української революції потрібні інші підходи: мікросоціологічні (досліджувати не більшість, а активні соціальні групи); суб'єктні (бачення нових суб'єктів); іншотехнологічні (+Інтернет, +соціальні мережі), тобто потрібна інша «оптика історії» та інша «оптика соціології», що дозволяє бачити смислові соціальні рухи, а не інституційні [40].

Складність роботи з виявлення мікротенденцій та їх носіїв полягає у тому, що заміряти рівень поширення нових (перспективних, революційних) ідей соціологи могли б, якби володіли даром передбачати, які ідеї отримують перспективу і стануть по-справжньому революційними. Для того, аби заміряти діяльність нового соціального суб'єкта, слід спочатку його виявити або спрогнозувати його виникнення. Здатність наукового та експертного середовища встановлювати ціннісні орієнтири нових, потенційно пасіонарних груп в суспільстві сьогодні стає дуже важливим чинником прогнозування суспільно-політичного життя. Як наголошує М. Пенн: «Мистецтво виявлення тенденцій за допомогою опитувань полягає у виявленні груп, які мають загальні інтереси і бажання і які тільки почали об'єднуватися чи здатні об'єднатися за допомогою правильно обраного звернення, що узагальнює в певній формі їх потреби» [39, с. 16].

Усі рухи зароджуються в невеликих групах людей, відданих ідеї, пристрасно захоплених нею. Саме тому науковцям дуже важливо звернути увагу на моделі організацій типу добровольчих військових формувань, волонтерських та ветеранських рухів, патріотичних організацій, релігійних та національно-культурних об'єднань, земляцтв, анклавів переселенців та мігрантів, галузевих профспілок, рухів опору, кримінальних угруповань та інших форм ідейно-організаційної взаємодії, які об'єднують енергійних, креативних і пасіонарних особистостей.

В умовах системної кризи провідних типів світоглядів приховані мікротенденції можуть стати причиною радикальних

ціннісних змін в українському суспільстві, а отже, і характеру артикуляції суспільних інтересів.

Загальні висновки та пропозиції

Суспільне життя українців, як і кожної політичної нації, має яскраво виражений аксіологічний аспект, у якому відбиваються узагальнені емоційно-почуттєві реакції, оцінки, думки й настрої населення країни в цілому та його окремих груп щодо різноманітних суспільних явищ, процесів та інститутів. Сучасній Україні притаманний свій набір соціокультурних і політичних цінностей, установок, пріоритетів, очікувань, поведінкових моделей і традицій, які не тільки визначають ставлення до минулого історичного досвіду, але й формують сучасну суспільно-політичну практику, а також програмують «образ майбутнього».

У структурі інтересів українського суспільства стабільно домінують мотиви матеріального характеру. Соціологічні дослідження, проведені за роки незалежності, фіксують, що в різні часи для 62–74% громадян пріоритетом та символом життєвого успіху є підвищення матеріального добробуту. Також українці надають перевагу благополуччю приватного життя над суспільним. В ієрархії атрибутів життєвого успіху пріоритетними виявилися питання добробуту, порозуміння в сім'ї, здоров'я, відносин із друзями. Професійна діяльність є важливою лише для третини українців. При цьому критеріями успішності роботи є: гідна оплата, гарні умови праці, теплі стосунки в колективі. Знижується значення престижності посади та кар'єрних перспектив. Відмічається зниження значущості для українців можливостей брати участь у релігійному житті та в діяльності політичних партій і громадських організацій.

Дослідження ієрархії суспільних інтересів українського суспільства неможливе без детального аналізу його соціальної структури та ментально-ціннісних особливостей основних соціальних груп. Соціальна структура сучасного суспільства включає велику кількість соціальних спільнот, прошарків, груп, які можна типологізувати як: соціально-класові, соціально-професійні, соціально-демографічні, соціально-територіальні та соціально-етнічні. Специфіка української дійсності полягає в тому, що в умовах

перехідного стану суспільства з'являється дедалі більше груп, що знаходяться на стиках різних соціальних класів. Сама соціальна структура стає аморфною, відбувається інтенсивний процес фрустрації та маргіналізації частини населення.

У сучасній Україні окреслився процес формування двох основних класів – власників і найманих працівників. Кожний із цих класів має свою внутрішню диференціацію. Перший можна розділити на великих власників, середніх і дрібних. Диференціацію других можна провести залежно від форми власності, з якою пов'язана їхня праця: зайняті на підприємствах з державною формою власності, змішаною і приватною. Унаслідок процесів деіндустріалізації та примітивізації господарського укладу, зниження соціальних стандартів та звуження ринку праці зменшується вертикальна соціальна мобільність та зростає архаїзація суспільно-владних відносин. Фіксується консервація соціальних станів за станово-феодальним типом: еліти (1–2% населення), їхній обслуговуючий персонал (8%) та залежне від них населення (90%).

Результатом формування «нестанової» структури суспільства та зростання розриву в прибутках між станами призводить до помітної корекції ціннісних орієнтирів українців. По-перше, серед населення активно формується суспільна позиція «презумпції несправедливості»: усі досягнення є результатом власних зусиль, а невдачі – наслідком несправедливості політичної та економічної влади. Так, пересічні громадяни упевнені в тому, що будь-яке підвищення цін є наслідком змови заможних класів для збільшення власних статків. По-друге, бідність примушує громадян шукати різноманітні додаткові нелегальні або напівлегальні доходи. У результаті корупція поширилася чи не на всі сфери суспільного життя, що перешкоджає демократичним перетворенням і є чинником послаблення легітимності державно-політичних інституцій.

Ситуація в країні характеризується неоднозначними соціально-демографічними процесами. Унаслідок постійного зниження народжуваності впродовж 1989–2013 рр. середній вік населення України збільшився на 4 роки (з 36,5 до 40,5 років). Відповідно, зростає електоральна роль людей пенсійного віку, яких, за офіційною статистикою, налічується понад 21% населення. Водночас соціальний (психологічний) вік сучасного українського суспільства близький до пізнього підліткового періоду (18–25 років). Тобто, фактично

соціальний вік середньостатистичного українця є на років 15 нижчим, ніж хронологічний вік, що знаходить своє відображення у формуванні суспільних інтересів. Зазначена обставина пояснює високий рівень екстернальності суспільства, яка проявляється в низькому рівні суб'єктивного контролю, переоцінюванні ролі зовнішніх обставин та емоційному світосприйнятті.

Більшість українців під час проведення соціологічних досліджень визнають себе щасливими. Зокрема, у вересні 2016 р. такими себе назвали 68% громадян. Український концепт «щастя», на відміну від європейського, зосереджений переважно на досягненні індивідуального та родинного матеріального добробуту. Проте він ігнорує здатність отримання задоволення від реалізації соціальних ініціатив, у тому числі благодійницьких. Говорячи про бажану якість добробуту, половина українців висловлює бажання жити за соціальними стандартами провідних західних країн. Для досягнення душевного комфорту в умовах політичної нестабільності громадянам важливо належати до тієї частини соціуму, яка вважається переможцем в останніх політичних кампаніях, і навпаки, належність до «табору переможених» сприяє значному душевному неспокою.

Важливою характеристикою українського суспільства, що впливає на специфіку вироблення суспільних інтересів, виступає диференціація жителів країни на носіїв міського і сільського менталітетів. При цьому цей феномен не прив'язаний суворо до поселенського аспекту (формальне співвідношення міських і сільських жителів – 7 до 3), оскільки значна частина жителів міст є носіями цінностей традиційного аграрного суспільства. Цьому типу суспільства притаманні деякі риси, які ускладнюють раціональне суспільне цілепокладання: вибіркова законотрухняність, послаблене почуття соціальної відповідальності, завищений рівень соціальних очікувань тощо. Зростання ролі автохтонної селянської культури в суспільно-політичному житті країни певною мірою іде в розріз із тенденціями ядра Європейського Союзу.

В Україні наявні два типи міської культури – західного та південно-східного зразків, які не лише доповнюють один одного, але й конкурують між собою у світоглядних пріоритетах. Зокрема, говорячи про особливості їхньої соціальної організації та концептів самореалізації, слід зазначити, що ми маємо: а) неієрархізований (цю рису часто помилково приймають за більшу демократичність

західноукраїнського соціуму), колективістський Захід, який у політичних практиках спирається на «дихотомні» моделі й вважає своєю історичною місією експансію та соціокультурне поглинання Південно-Східного регіону; б) суворо ієрархізований, глибоко індивідуалістичний, недостатньо інтегрований у колективні соціальні практики Південний Схід, який прагне вбудувати Захід у свої ієрархічні системи й отримувати з Заходу свої «феодальні» ренти.

Порівняння природи двох зазначених типів міської культури анонсує важливість теми врахування регіональної специфіки України, яка впливає на процес утворення соціально-територіальних спільнот та зміст їхніх суспільних інтересів. З огляду на історико-культурні, національно-релігійні, соціально-економічні та інші обставини утворення й функціонування різних регіонів можна констатувати наявність структурування українського суспільства у великі соціальні групи і за цим критерієм. Соціокультурними полюсами, які впливають на ціннісну специфіку більшості регіонів, виступають такі умовні культурологічно-географічні феномени, як Галичина (соціокультурне ядро Західної України) та Донбас (генератор суспільних настроїв Східної України), які мають різні концепти історичного минулого, пріоритети сьогодення та концепції майбутнього.

Регіональна специфіка України відображається і в сфері цивілізаційно-геополітичних уподобань населення. Оптимістичний погляд на перспективи приєднання до Європейського Союзу переважає на Заході та в Центрі України, де 77% та 57,5%, відповідно, вважають, що Україна більше виграє від набуття членства в ЄС. Відносна більшість в інших макрорегіонах схиляється до того, що Україна більше втратить у разі вступу до ЄС. Аналогічна тенденція спостерігається у поширенні європейської ідентичності серед українців. У регіональному розрізі визначення себе як європейців переважає у громадській думці Заходу (57% відчувають себе європейцями і 35,5% – ні) та Центру (49% та 37%, відповідно). На Сході України громадська думка майже рівноцінно розділилася на тих, хто вважає себе європейцями (46%), і тих, хто не вважає (49%). В меншості «європейці» за самовідчуттями опинилися на Півдні (35,5% відчувають

себе європейцями і 43% – ні) та на Донбасі (38% та 56,5%, відповідно).

Загалом для українців характерне недовірливе ставлення до оточення, суспільних груп і державних інститутів. Значний рівень довіри фіксується в малих групах – у сім'ї, серед родичів, друзів, а групова солідарність спостерігається в професійних групах, які пов'язані або з корупцією, або з престижем. Менше половини (43,6%) громадян тією чи іншою мірою поділяють думку, що більшості людей можна довіряти. Приблизно стільки ж (42,8%) українців «однозначно згодні» або «швидше, згодні», що «більшість людей постарается використати Вас у своїх цілях або обдурити, якщо випаде така нагода». Загалом можна стверджувати, що українці вагаються між довірою і недовірою до оточення, і така невизначеність уже сама по собі є несприятливим суспільним чинником.

В українському суспільстві є референтні групи, діяльність яких приваблює громадян з огляду на те, що вони спроможні: а) забезпечити власні соціальні стандарти; б) забезпечити зростання соціальних стандартів суспільства загалом через участь у політиці. До першої групи належать люди, які здатні забезпечити рівень власного добробуту, відповідний європейським стандартам. Це підприємці, депутати, керівники державної служби, а наймасовішою соціальною групою є трудові емігранти, чисельність яких коливається в межах від 3 до 5 млн українців. При цьому 17% громадян України у віці від 14 до 35 років хотіли б емігрувати з України, а 38% хотіли б повчитися або попрацювати за кордоном якийсь час, але потім повернулися б до України.

Щодо орієнтації громадян України на підтримку тих соціальних груп, з діяльністю яких вони пов'язують перспективи розвитку держави, слід наголосити на тому, що найбільший рівень довіри в українському суспільстві мають: волонтери, громадські організації (у тому числі міжнародні як представники країн Заходу), церква, армія, науковці. Критично негативні, з точки зору довіри, показники мають олігархи, чиновники та парламентарі (тобто ті соціальні прошарки, які мають високий рівень добробуту і спосіб життя яких є привабливим для більшості пересічних громадян). На експертному рівні можна віднести до потенційних

референтних груп: журналістів, представників малого бізнесу, спортсменів та ветеранів АТО, які зможуть за певних обставин претендувати на моральне лідерство.

Запропонований аналіз структури інтересів українського суспільства та його основних груп відображає класичну академічну традицію розглядати переважно макросоціологічні тенденції. Проте подібна методологія ризикує виявитися застарілою в умовах кризи традиційних ідеологій і релігій, радикального зростання розмаїття інформаційних каналів та споживацьких спокус, поширення моди на екзистенційні пошуки та сакральні практики. У сучасному світі зростає роль мікротенденцій – невеликих, невловимих для більшості сил, що здатні захопити мізерний відсоток населення, але водночас можуть послужити серйозним фактором формування суспільства. Виявлення цих мікротенденцій перетворюється на важливе завдання сучасної суспільної науки.

1. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття / Ю. Щербак. – К. : Дух і Літера, 2003. – 578 с.

2. Єрмолаєв Андрій. «Вишневий сад» українського традиціоналізму / Андрій Єрмолаєв, Олександр Левцун // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 21. – 10 червня.

3. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? : (прес-реліз прес-конф., м. Київ, Ін-т соц. НАН України, 18 серп. 2016 р.) [Електронний ресурс] // Сайт фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu-pres-reliz>. – Назва з титул. екрана.

4. Як змінюється суспільство Нової України? : (матер. загальнонац. опитув. громад. думки провед. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київським міжнар. ін-том соц. з 8 по 20 жовт. 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/yak-zminyuetsya-susplivstvo-novoi-ukraini>. – Назва з титул. екрана.

5. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? : (матер. прес-конф., м. Київ, Ін-т соц. НАН України 21 серп. 2015 р.) [Електронний ресурс] // Сайт фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>. – Назва з титул. екрана.

6. Дворецька Г. В. Соціологія : навчальний посібник / Г. В. Дворецька. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.

7. Юрій М. Ф. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2007. – 288 с.

8. Швецов Святослав. Финальный кризис Второй республики и перспективы Украины [Електронний ресурс] / Святослав Швецов // Хвиля. – 2015. – 26 сентября. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/politics/finalnyiy-krizis-vtoroy-respubliki-i-perspektivy-ukrainyi.html>. – Назва з титул. екрана.

9. Баталов Алексей. Формирующиеся новые сословия – штрихи к пейзажу новой Украины [Електронний ресурс] / Алексей Баталов // Хвиля. – 2013. – 18 сентября. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/formiruyushhiesya-novyye-sosloviya-shtrih-i-k-peyzazhu-novoy-ukrainyi.html>. – Назва з титул. екрана.

10. Лібанова Елла. Україна: глибина нерівності / Елла Лібанова // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – № 35. – 1 жовтня.

11. Ермолаев Андрей. В Украине сейчас главная ось напряжения проходит по линии «бедность – богатство» [Електронний ресурс] / Андрей Ермолаев // Сайт «ОстроВ». – 2012. – 11 апреля. – Режим доступу: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/372630/?pagen=2>. – Назва з титул. екрана.

12. Невзоров Б. О. Загальна характеристика статевно-вікового складу населення України на 1 січня 2015 року [Електронний ресурс] / Б. О. Невзоров // Сайт Держ. служби статистики України. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2015/dem_zag_0115.pdf. – Назва з титул. екрана.

13. Валерий Пекар. Разноцветные миры. Популярное введение в «спиральную динамику» / Валерий Пекар // Управление персоналом. – 2010. – № 10 (205). – С. 52–58.

14. Пулман Евгений. Причины инфантильно-феминного состояния украинцев [Електронний ресурс] / Евгений Пулман // Сайт «Хвиля». – 2016. – 23 апреля. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/prichinyi-infantilno-feminno-go-sostoyaniya-ukraintsev.html>. – Назва з титул. екрана.

15. Струк Елена. До Майдана средний психологический возраст украинца был 13 лет, – Светлана Ройз [Електронний ресурс] / Елена Струк // Сайт «Фокус». – 2016. – 9 февраля. – Режим доступу: <https://focus.ua/society/344894/>. – Назва з титул. екрана.

16. Казарин Павел. Майдан и разруха в головах [Електронний ресурс] / Павел Казарин // Сайт «Хвиля». – 2014. – 22 февраля. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/maydan-i-razruha-v-golovah.html>. – Назва з титул. екрана.

17. Українці стали більше вірити в існування щастя [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – 21 вересня. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/ukrayinci-stali-bilshe-viriti-v-isnuvannya-schasty-a-219448_.html. – Назва з титул. екрана.

18. Тузак Назарій. Соціолог Євген Головаха пояснив різницю між особистим і колективним щастям [Електронний ресурс] / Назарій Тузак // Сайт «Zaxid.net». – 2015. – 13 липня. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?chogo_brakuye_ukrayintsyam_shhob_stati_shhaslivimi&objectId=1358171. – Назва з титул. екрана.

19. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 серпня 2016 року та середня чисельність у січні–липні 2016 року [Електронний ресурс] // Сайт Держ. служби статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/ds/kn/kn_u/kn0716_u.html. – Назва з титул. екрана.

20. Чернега Владимир. Украинский урок, России следует извлечь выводы из поражения [Електронний ресурс] / Владимир Чернега // Россия в глобальной политике. – 2015. – № 4 (июль/август). – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/number/Ukrainskii-urok-17645>. – Назва з титул. екрана.

21. Каменский Виктор. О социально-экономической и культурной деградации Киева [Електронний ресурс] / Виктор Каменский // Сайт «ИАП «Inpress.ua». – 2014. – 15 сентября. – Режим доступу: <http://inpress.ua/ru/speech/33629-g-2359>. – Назва з титул. екрана.

22. Гаврилечко Юрий. Привычка выживать мешает украинцам жить по-человечески [Електронний ресурс] / Юрий Гаврилечко // Сайт «Хвиля». – 2013. – 21 марта. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/privyichka-vyizhivat-meshaet-ukrainsam-zhit-po-chelovecheski.html>. – Назва з титул. екрана.

23. Романенко Юрий. Украинцы, чуда не будет: пришло время прощания с иллюзиями [Електронний ресурс] / Юрий Романенко // Сайт «Хвиля». – 2014. – 30 серпня. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/politics/ukrainsyi-chuda-ne-budet-prishlo-vremya-proshhaniya-s-illyuziyami.html>. – Назва з титул. екрана.

24. Тышкевич Игорь. Украинцы должны избавиться от хохлов [Електронний ресурс] / Игорь Тышкевич // Сайт «Хвиля». – 2014. – 22 декабря. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/ukrainsyi-dolznyi-izbavitsya-ot-hohlov.html>. – Назва з титул. екрана.

25. Тышкевич Игорь. Украинцы – дети Всевышнего. Период взросления [Електронний ресурс] / Игорь Тышкевич // Сайт «Хвиля». – 2015. – 16 марта. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/ukrainsyi-deti-vsevyishnego-period-vzrosleniya.html>. – Назва з титул. екрана.

26. Петровский Петр. Украина на перепутье: между хуторянством и планетарным господством [Електронний ресурс] / Петр Петровский // Сайт «Хвиля». – 2014. – 2 декабря. – Режим доступу: <http://hvyly.net/analytics/society/ukraina-na-perepute-mezhdu-hutoryanstvom-i-planetarnimgospodstvom.html>. – Назва з титул. екрана.

27. Бобик Олександр. Чому Україна ближче до Папуа Нової Гвінеї, ніж до Європи [Електронний ресурс] / Олександр Бобик // Сайт «Хвиля». – 2014. – 6 листопада. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/chomu-ukrayina-blizhche-do-papua-novoyi-gvineyi-nizh-do-yevropi.html>. – Назва з титул. екрана.

28. Петрачков Александр. Почему народ не прав [Електронний ресурс] / Александр Петрачков // Сайт «Хвиля». – 2016. – 1 июня. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/aleksandr-petrachkov-pochemu-narod-ne-prav.html>. – Назва з титул. екрана.

29. Выдрин Дмитрий. Майданпост – план побега из мегаполиса [Електронний ресурс] / Дмитрий Выдрин // Сайт «The Kiev Times». – 2013. – 23 декабря. – Режим доступу: <http://thekievtimes.ua/society/295092-dmitri-vydrin-majdanpost-plan-pobega-iz-megapolisa.html>. – Назва з титул. екрана.

30. Удовик Сергей. Украина в постмодерне – 1. Uniformitas [Електронний ресурс] / Сергей Удовик // Сайт «Хвиля». – 2016. – 31 июля. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/ukraina-v-postmoderne-1-uniformitas.html>. – Назва з титул. екрана.

31. Павлив Михаил. Волки и овцы: что стоит за опасениями о расколе Украины? [Електронний ресурс] / Михаил Павлив // Сайт «Хвиля». – 2013. – 24 декабря. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/volki-i-ovtysi-chto-stoit-za-opraseniyami-o-raskole-ukraine.html>. – Назва з титул. екрана.

32. Степико Михайло. Культурно-господарські перспективи національного буття України / Михайло Степико // Життя етносу: соціокультурні нариси : навчальний посібник / [Б. Попов (керів. авт. кол.), В. Ігнатов, М. Степико та ін.]. – Київ : Либідь, 1997. – С. 185–206.

33. Як українці розуміють євроінтеграцію: очікування та настрої суспільства? : (матер. загальнонац. опитув. громад. думки провед. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соц. службою Центру Разумкова з 14 по 22 листопада 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/yak-ukraintsi-rozumiyut-evrointegratsiyu-ochikuvannya-ta-nastroi-suspilstva>. – Назва з титул. екрана.

34. Що об'єднує та роз'єднує українців? : (матер. загальнонац. опитув. громад. думки провед. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соц. службою «Ukrainian Sociology Service» з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukraintsi>. – Назва з титул. екрана.

35. Довіра до соціальних інституцій та груп : (прес-реліз опитув. громад. думки «Омнібус» з 4 грудня по 14 грудня 2015 р.) [Електронний ресурс] // Сайт Київського міжнар. ін-ту соц. – 2016. – 15 січня. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1>. – Назва з титул. екрана.

36. Молодь України – 2015 : матер. дослід. ГФК Юкрейн [Електронний ресурс] / Інна Волосевич, Сергій Герасимчук, Тетяна Костюченко. – К. : Міністерство молоді та спорту України, 2015. – Режим доступу: <http://www.unfpa.org.ua/files/articles/5/40/%20України%20-%202015.pdf>. – Назва з титул. екрана.

37. Реформи в Україні: громадська думка населення : (матер. дослід. Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соц. служби Центру Разумкова, провед. з 11 по 16 травня 2016 р.) [Електронний ресурс] // Сайт

фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya>. – Назва з титул. екрана.

38. Нестеренко Сергей. Дмитрий Выдрин: «Майданов больше не будет. Будут улицы» [Електронний ресурс] / Сергей Нестеренко // Сайт «Безопасность и закон». – 2008. – 31 декабря. – Режим доступу: <http://ch-z.com.ua/дмитрий-выдрин-майданов-больше-не-бу/>. – Назва з титул. екрана.

39. Пенн М. Дж. Микротенденции: Маленькие изменения, приводящие к большим переменам / Марк Дж. Пенн, Кинни Э. Залеси; [пер. с англ. А. В. Савинова]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2009. – 510 с.

40. Дацюк Сергій. За лаштунками революції-2014 [Електронний ресурс] / Сергій Дацюк // Сайт «Українська правда». – 2014. – 19 листопада. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/546c7b1edee2d/>. – Назва з титул. екрана.

Ігор Єгоров, Віталій Грига

ІННОВАЦІЙНА ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ*

У роботі розглянуто основні напрями науково-технічної та інноваційної політики України в контексті процесів євроінтеграції. Представлено оцінки стану наукового та інноваційного потенціалів на основі даних традиційної статистики та показників європейського інноваційного табло. Запропоновано заходи щодо удосконалення управління у сфері науки та інновацій в Україні.

Ключові слова: науково-технічна та інноваційна політика, євроінтеграція, дослідження і розробки, Європейське інноваційне табло.

* Робота підготовлена в рамках НДР «Формування державної науково-технічної політики на основі розширеної моделі потрійної спіралі (державна–наука–промисловість)» № ДР 0116U002942 .

Igor Yegorov, Vitaliy Gryga. Innovational and Scientific Technological activity in Ukraine in the context of political Euro-integration: Tendencies and Problems.

This article deals with the main directions of science, technology and innovation policy of Ukraine in the context of European integration processes. There are assessments of the research and innovation potential, based on traditional statistics and indicators of the European Innovation Scoreboard, in the paper. Some measures to improve the management of science and innovation in Ukraine are proposed.

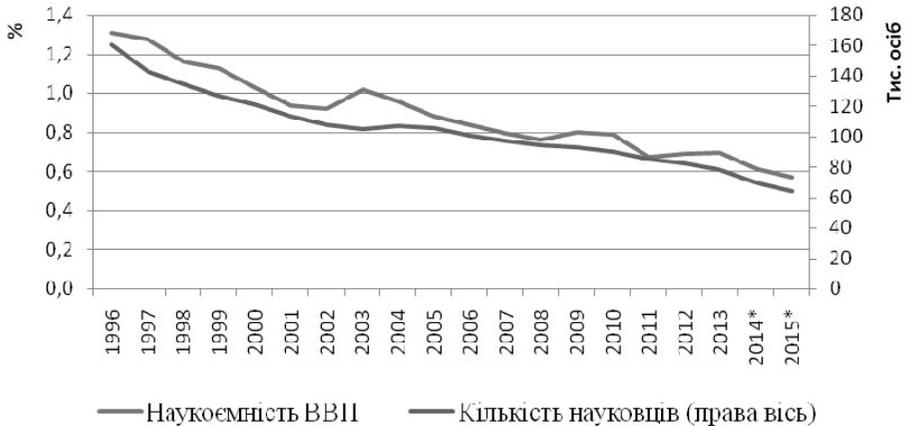
Key words: *science, technology and innovation policy, European integration, research and development, European Innovation Scoreboard.*

Вступ. У Європейському Союзі наука та інновації розглядаються як ключові фактори побудови заможного майбутнього, що знайшло своє відображення є стратегії «Європа – 2020» [1]. Україна, підписавши Угоду про асоціацію з ЄС, взяла на себе серед інших зобов'язання щодо гармонізації науково-технічної та інноваційної політики, дотримання яких потребує не лише проведення порівняльного аналізу стану інноваційної та науково-технічної діяльності в Україні та ЄС, а також і зміни підходів до управління науково-технічним та інноваційним розвитком.

Науково-технічна діяльність в Україні та у країнах ЄС. Найпопулярнішим узагальнюючим показником стану інноваційної та науково-технічної діяльності в країні є наукоємність ВВП. У вітчизняній практиці у переважній більшості робіт використовують його аналог, який є співвідношенням витрат на наукові та науково-технічні роботи та ВВП. (Для простоти викладу вважатимемо його наукоємністю ВВП). У 2015 році наукоємність ВВП України зменшилася до найменшого історичного значення – 0,57%. При цьому, за останні майже 20 років вона скоротилася у понад 2 рази. Разом зі скороченням обсягів науково-дослідної діяльності триває і відплив наукових кадрів * (див. Рис. 1).

* Використовуються дані щодо зайнятих науково-технічною діяльністю як основною (тобто, без «сумісників»).

Рисунок 1. Динаміка основних показників науково-технічної діяльності України*

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

На противагу Україні, у більшості країн ЄС, особливо у країнах-сусідах, довгострокові тенденції є позитивними [2]. Привертає увагу, що Туреччина, Португалія, Китай та Угорщина у понад 2 рази збільшили фінансування ДіР. Продовжують демонструвати позитивну динаміку і такі розвинені країни, як США, Німеччина та Японія, що є свідченням їхнього усвідомлення ролі науки у забезпеченні конкурентоспроможності економіки. При цьому темпи зростання, зважаючи на високий рівень їх ВВП, також є досить значними.

Більш точно ставлення держави до науки характеризує питома вага фінансування ДіР у витратах державного бюджету. У проєкті Державного бюджету України на 2017 рік [3] цей показник становить близько 0,55%**, що менше, ніж у 2016 (0,58%) та у 2015 р. (0,7%). В

* без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО

** Розраховано на основі витрат кодами функціональної класифікації видатків: 0150, 0370, 048x, 0530, 0630, 0750, 0840, 0980, 1080 – за загальним фондом відповідно до Керівництва Фраскати 2015 п.12.9.

грошовому вимірі урядом пропонується витратити на ДіР у 2017 році майже 5,5 млрд грн (3,9 млрд грн за загальним фондом та 1,5 млрд грн за спеціальним фондом державного бюджету). Зазначимо, що в реальному вимірі витрати на ДіР в Україні характеризуються негативною динамікою, адже номінальне зростання повністю нівелюється зростанням інфляції. Так, ступінь зносу основних засобів у 2015 р. у секторі ДіР (за КВЕД М72 «Наукові дослідження і розробки») становила 63,4%. При цьому вартість основних засобів, на які повністю нараховано амортизацію, становила 956 млн грн., проти 847 млн у 2014 році. Для порівняння: у 2014 р. у таких країнах ЄС, як Австрія, Бельгія, Великобританія, Словаччина, ступінь зносу основних засобів у секторі ДіР не перевищував 40% [4]. Зазначимо, що питома вага асигнувань на ДіР у витратах бюджету (GBAORD) у країнах-лідерах становила: у США – 2,06% (2014 р.), Японії – 1,78% (2014 р.), Південній Кореї – 3,78% (2013); а середньозважений по ЄС-28 показник становив у 2015 році 1,36% (медіанне значення – 1,15%) [5].

Примітно, що зменшення фінансування ДіР очікується по таких напрямках, як фундаментальні та прикладні дослідження і розробки у сфері охорони здоров'я (майже на 30%), що, в свою чергу, є досить дивним з огляду як на глобальні тренди, так і внутрішні потреби країни у розвитку цієї сфери.

Отже, стан фінансування науки в Україні сьогодні не відповідає ані чинному законодавству, ані вектору євроінтеграційних процесів, що підтверджується динамікою вітчизняного фінансування науково-технічної сфери порівняно з європейськими країнами. Це, у свою чергу, не дає можливості здійснювати наукову діяльність ефективно. Система ж державного управління науково-технічним розвитком в Україні не виконує своєї функції щодо перетворення науки на рушійну силу економічного розвитку. В умовах, коли новий закон про наукову та науково-технічну діяльність не виконується повною мірою, заклики до зменшення базового фінансування є вкрай безповідальними щодо майбутнього країни. Більше того, вони суперечать і європейській практиці, що відображено у Табл. 1. Зазначимо, що термін «інституційне фінансування» є найбільш близьким за сутністю до «базового», адже визначається як частина

асигнувань на ДіР у витратах бюджету, яка надається організаціям безвідносно до того, які науково-дослідні роботи чи програми мають виконуватися. Вибирає проекти установа, а не організація, зазвичай урядова, яка здійснює фінансування.

Таблиця 1

Рівень інституційного фінансування ДіР у деяких країнах світу, 2010–2015 рр., %

Країна	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Франція	91,3	92,6	92,0	92,7
Люксембург	78,5	75,9	79,5	81,8	84,1	...
Ісландія	75,5	76,6	73,3	80,9
Португалія	69,2	75,1	76,5	78,0	80,6	78,7
Словаччина	78,7	77,3	78,4	76,3
Туреччина	76,3	79,4	78,5	83,0	77,6	...
Швейцарія	68,0	...	67,0	...	72,3	...
Австрія	...	72,0	73,2	72,7	71,8	...
Нідерланди	69,2	69,6	70,8	71,1	71,7	69,4
Німеччина	...	63,4	64,8	64,1	65,1	65,7
Греція	83,6	78,5	68,6	50,1	55,5	53,7
Норвегія	53,7	53,9	54,3	54,5	54,9	55,5
Чехія	51,3	45,2	47,6	49,2	48,0	49,5
Ірландія	33,8	35,5	36,6	32,3	35,0	34,7

Джерело: Statistics on research and development. Eurostat. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

В європейських країнах, щодо яких існують відповідні дані, цей показник становив за останні три роки від 34,7% (Ірландія) до 92,7% (Франція). У Німеччині, яка є економічним лідером ЄС, він був на рівні 65,7% у 2015 р., демонструючи незначне збільшення. При цьому уряд Німеччини напряму фінансує ДіР близько 1000 науково-дослідних установ та 240 вищих навчальних закладів [6]. Щодо сусідів України, то у Польщі (за даними порталу <https://www.innovationpolicyplatform.org/>)_питома вага інституційного фінан-

сування становила близько 69-70%). Середнє ж значення по країнах Організації Економічної Співпраці та Розвитку (ОЕСР), до якої входять розвинені країни світу, становить 59% на користь інституційного фінансування.

Виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для України неможливе без вдосконалення підтримки науково-дослідної діяльності, а отже, і нарощування обсягів її фінансування.

Інноваційна діяльність підприємств України. Інноваційна діяльність вітчизняних підприємств, аналогічно стану науково-технічної діяльності, характеризується негативною динамікою та загалом є досить слабкою. Згідно з результатами обстеження вітчизняних підприємств, проведеного за міжнародною методологією, в Україні лише кожне сьоме підприємство здійснювало впродовж 2012–2014 рр. інноваційну діяльність, що майже на 30% менше, ніж у 2010–2012 рр. [7]. Таке зменшення багато в чому зумовлене соціально-політичною ситуацією у східних регіонах України. Ще одним наслідком військового конфлікту стало суттєве зниження у структурі інноваційних витрат питомої ваги витрат на внутрішні та зовнішні ДіР, яке мало місце по всіх видах економічної діяльності. Винятками стали такі види діяльності, як діяльність у сфері архітектури та інжинірингу; технічні випробування та дослідження (зростання питомої ваги витрат на ДіР в обсязі витрат на технологічні інновації з 35% до 82,1%), а також транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність (з 12,7% до 16,6%). У структурі витрат відзначимо і зростання ваги такого напрямку, як придбання машин, обладнання та програмного забезпечення, на 13 відс. пунктів до 82,3%*.

У розрізі видів економічної діяльності найбільш активними традиційно були підприємства переробної промисловості з показником на рівні 19% у 2012–2014 рр. (проти майже 26% у 2010–2012 рр.). З них 75% впроваджували технологічні інновації, тоді як у середньому по економіці України таких було 65%. Примітно, що в сфері інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) інноваційна

* З метою забезпечення порівнюваності даних відповідне значення було скориговано.

активність також суттєво скоротилася, хоча й зросла питома вага підприємств з технологічними інноваціями з 46% до 65%.

Порівнюючи Україну з європейськими країнами, відзначимо, що в країнах ЄС рівень інноваційної активності є набагато вищим: майже половина підприємств впроваджували інновації у 2010–2012 рр., при цьому рівень активності, порівняно з попереднім періодом 2008–2010 рр., зріс на 4 відс. пункти. Найвищою була інноваційна активність підприємств у Німеччині (67%), Люксембурзі (66%), Ірландії (59%) та Італії (56%), а найнижчою – у Болгарії, Польщі та Румунії (відповідно, 27%, 23% та 20%) [8].

Враховуючи, що обстеження за міжнародною методологією в Україні передбачають отримання переважно відносних показників за трирічний період, для більш точної характеристики розглянемо кілька показників традиційної статистики інноваційної діяльності промислових підприємств.

Згідно з цими даними, впродовж останніх 5 років частка інноваційно активних промислових підприємств в Україні коливається в межах 16-17%. Привертає увагу, що у 2015 р. зросла до 15,2% частка підприємств, які впроваджували інновації, що є найвищим значенням з 2000 року. Якщо ж порівняти ці дані з аналогічними по інших країнах світу, видно, що Україна, хоча й не є явним світовим аутсайдером, проте значно поступається не лише розвинутих країнам, а й тим, які спираються на ефективне використання свого промислового потенціалу в забезпеченні економічного зростання: у Німеччині – близько 60% підприємств переробної промисловості є інноваційно активними, Бельгії та Нідерландах – понад 50%, Ізраїлі та Туреччині – понад 33-35%, Болгарії та Литві – понад 20% [9].

Слід зазначити, що у 2015 р., на відміну від попередніх років, суттєво зросли інноваційні витрати промислових підприємств. У фактичних цінах зростання становило майже 80%, а обсяг таких витрат сягнув 13,8 млрд грн. Це відбулося в основному завдяки двократному збільшенню витрат на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення. Якщо ж розглядати динаміку у постійних цінах, то виявиться, що у 2015 році інноваційні витрати були меншими, ніж у 2013 р. Тобто, високі темпи зростання у 2015 р. забезпечувалися не стільки реальним зростанням витрат,

скільки низькою базою 2014 р., коли мало місце катастрофічне згорання інноваційних процесів у вітчизняній промисловості, та високою інфляцією. При цьому держава ще більше скорочує підтримку інноваційної діяльності промисловості, а питома вага власних джерел у структурі інноваційних витрат сягнула 97,2%, що є історичним антирекордом України.

Україна у світлі Європейського інноваційного табло. У 2016 році Україна вперше була включена до Європейського інноваційного табло (далі ЄІТ), хоча до цього часу оцінки здійснювалися вітчизняними фахівцями самостійно. Усі країни, що входять до табло, залежно від значень узагальнюючого індексу, згруповані у чотири групи: «інноваційні лідери», «сильні інноватори», «помірні інноватори» та «повільні інноватори». Україна належить до групи «повільні інноватори», адже її інноваційна діяльність оцінюється на рівні 34% від середньоєвропейського рівня, що відповідає останній позиції у загальному рейтингу [10]. Причому, Україна відстає за усіма показниками, окрім показників охоплення вищою освітою. Практично на рівні ЄС знаходиться значення показника зайнятості у знанневоінтенсивних видах діяльності (93% від рівня ЄС). Натомість найгірші значення мали такі показники, як кількість спільних наукових публікацій між державними та приватними установами (3%), кількість торговельних марок та промислових зразків (відповідно, 4% та 2%), венчурні інвестиції (3%).

Оцінюючи динаміку показників ЄІТ, слід відзначити відсутність прогресу (зменшення або незначне зростання) за 80% кількості показників. Найбільше падіння у 2015 році спостерігалось за обсягами інноваційних витрат, не пов'язаних з ДіР, та обсягами продажів інноваційної продукції. З урахуванням того, що обсяги інноваційних витрат у 2015 році зросли, це свідчить про велику різницю в інтенсивності інноваційної діяльності в Україні та країнах ЄС.

Серед показників з відносно значною позитивною динамікою можна виділити кількість промислових зразків, обсяг надходжень за ліцензійними договорами та патентами з-за кордону, обсяги експорту знанневомістких послуг та зростання кількості міжнародних ко-публікацій.

Інноваційна політика в країнах ЄС: нові тенденції. Найбільш вагомими з точки зору обсягів фінансування в ЄС є такі інструменти інноваційної політики, як пряма підтримка ДіР у підприємницькому секторі, спільні програми ДіР, конкурсне фінансування ДіР та пряма підтримка інноваційної діяльності, в т.ч. позики та податкові стимули [10]. Привертає увагу, що за останні 10 років суттєво зросла кількість країн, які запровадили такий інструмент, як інноваційні ваучери, підтримка старт-апів, заходи щодо розвитку дослідницької інфраструктури, а також почав зростати інтерес до державних закупівель інноваційної продукції тощо [12].

У той же час, в європейських країнах групи «повільні інноватори» середня тривалість життя одного інструменту інноваційної політики (спеціалізовані програми, заходи із стимулювання і т. і.) становила лише 5,1 рік, тоді як у групі лідерів – 8,7 років [11]. Це, на наш погляд, пов'язано з низькою інституційною спроможністю в цих країнах, постійною зміною підходів до економічної політики, що, врешті-решт, призводить до частого корегування правил та модифікації інструментів інноваційної політики. Примітно й те, що нові члени ЄС більше схильні обирати, переважно, між двома типами інноваційної політики, різниця між якими полягає у обсягах непрямих інструментів (податкових пільг). Спільним же для цих груп є залежність країн від структурних фондів ЄС, що обумовлює й пріоритети у фінансуванні ДіР та інноваційну політику. Так, 75% обсягів фінансування науково-технічної та інноваційної діяльності зі структурних фондів спрямовувалися саме до країн «повільних» та «помірних інноваторів» [1].

При цьому країни «повільні інноватори», яким притаманний низький рівень ДіР у підприємницькому секторі, намагаються підтримати інноваційну активність в основному за рахунок консультаційних послуг, стимулювання кластерних ініціатив тощо. Натомість країни з дещо кращими показниками, як інноваційного, так і економічного розвитку, більш схильні до запровадження інструментів непрямой підтримки – податкових пільг. Загалом же у групі країн «повільні інноватори» майже 50% обсягів наданої підтримки інструментів стосуються ДіР у підприємницькому секторі; ще по 20-22% припадало на інструменти фінансування та розвитку державного сектору ДіР, і найменша частка (близько 8-10%) на

інструменти, орієнтовані на формування та розвиток зв'язків між суб'єктами інноваційного процесу. Це у 4-5 разів менше, аніж у групі країн «інноваційні лідери» і у 2 рази менше, ніж у групі інноваційних послідовників [12].

Таким чином, політика групи країн «повільні інноватори», до якої належить Україна, як правило, орієнтована на створення нових знань, що потребує досить значних обсягів фінансування, а не на забезпечення взаємодії між основними суб'єктами інноваційного процесу (передусім, науки та бізнесу). При цьому європейськими фахівцями було встановлено, що інноваційна політика в більшості країн-членів ЄС фактично є результатом дотримання вимог або рекомендацій ЄС щодо гармонізації законодавства, зокрема, у галузі науково-технічної та інноваційної політики [13].

Напрями вдосконалення інноваційної та науково-технічної політики в Україні. Враховуючи вищевикладене, а також європейські тенденції щодо формування інноваційної політики і зважаючи на думку вітчизняних експертів [14], для підвищення ефективного інноваційної політики, на наш погляд, доцільно здійснити наступне.

По-перше, необхідне переосмислення ролі інноваційної діяльності у забезпеченні економічного розвитку України. В чинному наразі Законі України «Про інноваційну діяльність» інноваційна політика досі не має визначення, а її цілі не пов'язуються безпосередньо з економічним зростанням.

По-друге, з метою покращання відповідності між основними законодавчими актами України, які регулюють сферу інноваційної діяльності, особливу увагу слід приділити взаємодії між центральними органами влади, діяльність яких має прямий вплив на ефективність інноваційної політики, зокрема, органів влади, що формують та реалізують науково-технічні, податкову, митну, фіскальну, промислову, освітню, трудову, економічну політики, політику щодо охорони інтелектуальної власності тощо.

По-третє, в частині охорони інтелектуальної власності доцільно розробити і запровадити програми державної підтримки патентування українських винаходів за кордоном та сприяти доступу до інформації щодо іноземних баз патентів для усіх зацікавлених суб'єктів господарювання. В частині податкової політики необхідно

внести зміни до Податкового кодексу щодо запровадження податкових пільг не лише на діяльність підприємств з енергозбереження, а й з виробництва інноваційної та високотехнологічної продукції в цілому. Визначити порядок і розмір надання податкових пільг інноваційним проектам, контроль за їх використанням та у разі нецільового використання, вилученням коштів у бюджет. Стосовно фінансово-кредитного забезпечення інноваційної діяльності має бути створена взаємоузгоджена система інструментів та механізмів, які мають охоплювати: венчурне фінансування, амортизаційні відрахування, пільгове кредитування тощо. В частині трудової політики держава має лібералізувати ринок праці як такий, вжити заходів щодо його активізації.

По-четверте, необхідно максимально ефективно використовувати можливості, передбачені Угодою про асоціацію між Україною та ЄС як у частині науково-технологічного співробітництва, так і формування політики розвитку підприємництва та промислової політики. Особлива увага має бути приділена і підтримці інтернаціоналізації вітчизняних інноваційних підприємств на міжнародних ринках. У цьому ж контексті необхідно активізувати зусилля щодо участі у рамковій програмі ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», програмах Європейської спільноти з атомної енергії, Програмі підтримки конкурентоспроможності малого та середнього бізнесу тощо, причому йдеться не тільки про участь у проектах, скільки в «управлінні» цими програмами.

По-п'яте, в контексті підписання Угоди доцільне внесення змін до чинного законодавства щодо створення та вдосконалення правових механізмів набуття результатами наукової діяльності придатності до ринкового обігу, змін правового режиму майна наукових організацій, порядку здійснення ними комерційної діяльності, щодо вдосконалення регулювання інноваційної діяльності, а також до законів, які регулюють питання інфраструктури інноваційної діяльності. Крім цього, особливої актуальності набуває створення системи державної підтримки суб'єктів господарювання, орієнтованої на збільшення попиту, в тому числі через механізм державних закупівель, та пропозиції інноваційної продукції.

По-шосте, для забезпечення кооперації між інноваційно активними підприємствами, науковими та освітніми установами доцільно активізувати розбудову інноваційної інфраструктури, розробити та реалізувати програми з формування інноваційно орієнтованих кластерів, технологічних і наукових парків, технологічних платформ тощо, запровадити науково-технічні програми, які б передбачали одночасну участь наукових установ та промислових підприємств у виконанні інноваційних проектів.

По-сьоме, окрема увага має бути сфокусована на реалізації пріоритетів інноваційної діяльності. Це може бути здійснено, окрім викладених вище інструментів, шляхом запровадження та реалізації цільових програм з виділенням їм адекватного рівня фінансування. Разом з тим, частина таких програм може бути орієнтована на суспільні виклики, що дасть змогу залучати на їх реалізацію кошти іноземних суб'єктів. Йдеться передусім про «зелене» зростання, мобільність (створення високошвидкісних способів транспортування), енергоефективність тощо.

По-восьме, інноваційна політика не повинна обмежуватися лише промисловими підприємствами. Сектор послуг, включаючи державне управління, також має бути у фокусі інноваційної політики, адже перехід від інвестиційної до інноваційної моделі розвитку пов'язаний зі збільшенням ролі бізнес-послуг, особливо знаннєвоємних, у забезпеченні ефективності функціонування суб'єктів господарської діяльності (див., наприклад: [15]).

Стосовно науково-технічної політики, то тут на порядку денному стоїть забезпечення імплементації Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність», нову редакцію якого було схвалено Парламентом наприкінці 2015 року. Окрім збільшення обсягів фінансування ДіР, у Законі передбачено зміну системи управління науково-технічною сферою, формування Національної наукової ради, створення досить потужного Національного фонду досліджень, що дасть змогу збільшити питому вагу конкурсного фінансування на основі критерію досконалості, а також низку інших новацій, спрямованих не лише на підвищення якості науково-дослідної діяльності, але й наближення її до потреб вітчизняної економіки тощо. Однак успішність діяльності нових органів та взагалі нової політики буде залежати, передусім, від політичної волі та бажання як представників уряду, так і безпосередніх учасників інноваційних процесів.

1. Science, Research and Innovation Performance of the EU. European Commission, 2016. URL: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/file/9083/download?Token=LCOIWLRLJ>
2. OECD Main S&T Indicators. –OECD: Paris. – February, 2016. – 96 p.
3. Проект Закону України «Про державний бюджет на 2017 рік» Додаток (Додатки №№1-10) 15.09.2016. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=60032&pf35401=399897>
4. Cross-classification of fixed assets by industry and by asset (stocks). Eurostat (взято 18.10.2016). URL: http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/nama_10_nfa_st
5. Statistics on research and development. Eurostat. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (взято 18.10.2016)
6. Government Funding. Research in Germany. URL: <http://www.research-in-germany.org/en/research-funding/research-funding-system/government-funding.html> (взято 18.10.2016)
7. Обстеження інноваційної діяльності в економіці України (за міжнародною методологією) / Наукова та інноваційна діяльність України: стат. зб. – К.: Держстат України, 2016. – С.179–226.
8. Innovationstatistics.Євростат. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Innovation_statistics#Extent_of_innovation (взято 18.10.2016)
9. Innovation: Percentage of innovative firms in manufacturing by size class. Інститут статистики ЮНЕСКО. – URL: <http://data.uis.unesco.org/> (взято 28.10.2015)
10. European Innovation Scoreboard 2016. European Commission, 2016. URL: <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/17822>
11. Izsak K. Lessons from a decade of innovation policy. European Commission, 2013 / K. Izsak, P. Markianidou, S. Radošević URL: <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/5220/attachments/1/translations/en/renditions/native>).
12. Veugelers R. Mixing and matching research and innovation policies in EU countries / R. Veugelers // Bruegel working paper.– 2015. – #16 – 30 p.
13. Izsak K., Markianidou P., Radošević S. Convergence among national innovation policy mixes in Europe – an analysis of research and innovation policy measures in the period 2004–2012 / K. Izsak, P. Markianidou, S. Radošević. GRINCOH Working Paper, 2014. URL: <http://www.grincoh.eu/working-papers?get=cab44419a5855568f2b91ad30d027af4>
14. Інноваційна Україна 2020: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін.; НАН України. – К., 2015. – 336 с.
15. Polt W. A broad understanding of innovation and its importance for innovation policy / W. Polt, M. Berger, H. Gassler, H. Schiffbaenker, S. Reidl // SSIC Secretariat Working Paper 1/2014. – Swiss Science and Innovation Council. – 114 p.

ОБРАЗИ ВІЙНИ І ВОЇНА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Статтю присвячено аналізу образів Війни і Воїна, творених на державному рівні, та трансформаціям, що їх зазнали ці образи в умовах новітньої російсько-української війни.

Ключові слова: образ Війни, образ Воїна, політика пам'яті.

Svitlana Nabok. Images war and warriors: transformation of certain aspects politics of memory. *The article is a result of the analysis of images of Warrior and War in politics of memory in Ukraine and their transformations influenced by modern Russian-Ukrainian war.*

Key words: *image of Warrior, image of War, politics of memory.*

Історична пам'ять є базовим елементом формування соціальної ідентичності. У пошуках відповіді на питання, «хто ми та куди прямуємо», кожне покоління наново «переписує» історію для щоденного вжитку, звертаючись до одних сюжетів та персонажів і відсуваючи на другий план інші. Цей пошук відповідей, спрямований на сьогоднішній день, водночас неминуче впливає і на майбуття і може стати як потужним рушієм розвитку, так і завдати непоправної шкоди.

Той набір поворотних подій та імен, що уособлюють найбільш значимі, важливі періоди в історії суспільства, не є сталим, проте завжди – корелюючим з загальною традицією історичної культури окремого соціуму. Практики комеморації кожного суспільства є ще більш залежними від культурної традиції, значною мірою вони є культурно детермінованими. Попри те, що кожне покоління здійснює своєрідну «ревізію пам'яті», масштаби цих процесів різняться і є не лише культурно, але й загалом соціально детермінованими. Найбільшою інтенсивністю вони відзначаються у часи соціокультурних чи то соціальних трансформацій, внаслідок яких, за влучним висловом П. Нора, «нове сприйняття минулого» щоразу тягне за собою «небачений раніше спосіб усвідомлювати його» [1].

Механізм неминучої екстраполяції попереднього досвіду на нові обставини змушує колективну пам'ять звертатися до тих сюжетів, що видаються суголосними сучасності, шукати відповідей у минулому, створюючи нові емоційні зв'язки. Тож не дивно, що в умовах війни особливу увагу викликають образи Війни і Воїна в історичній пам'яті.

Сутність політики пам'яті становить процес підтримання, корегування або зміни загальноприйнятої в окремий історичний період історичної пам'яті завдяки цілеспрямованій діяльності цілого спектра учасників (політиків, митців, письменників, істориків тощо). Учасники цього процесу діють в інтересах окремих соціальних груп, тож навіть у тому разі, коли ми говоримо про здійснення політики пам'яті на державному рівні, мусимо усвідомлювати, що ця політика переважно є результатом взаємодії різних груп, що ставлять собі певну мету. Подекуди ця мета може бути сформульована, а відповідна політика сконструйована і навіть профінансована з – поза меж соціуму, щодо якого здійснюється.

Образ Світової війни в українській політиці пам'яті. Державні комеморативні практики, відбиті у базі нормативно-правових актів, загалом не надто багаті на відзначення різного роду військових дат: таких подій у загальній сукупності ледь назбирається з десятків, і кількість документів, присвячених кожному з них, зазвичай не дуже велика: від одного-двох до кількох десятків. Наприклад, документів, у назві яких ішлося б про «світову війну» на вересень 2016 року нараховувалося в базі нормативно-правових документів «Законодавство України» 35 [2]. Жоден з них не був присвячений подіям Першої світової війни, яка повністю відсутня у вітчизняному нормативно-правовому полі.

На цьому тлі досить суттєво вирізняється «Велика Вітчизняна війна», яка була згадана у назвах документів за роки незалежності більше 200 разів. Якщо порівняти повний комплекс згадок про Голодомор у назвах документів, який певний час було прийнято вважати ледь не основою української політики у сфері історичної пам'яті, з аналогічними згадками у нормативно правовій базі про

«Велику Вітчизняну війну» і «Перемогу» у ній, як її центральну подію, то кількість останніх виявиться в 4 рази більшою. Якщо ж порівнювати за тими самими параметрами наявні згадки про Голодомор із загальним комплексом згадок про події Другої світової війни, включно з документами про «визволення від загарбників» (останні в українській нормативно правовій базі бувають лише «фашистськими» – ніяких інших загарбників державна політика пам'яті не знає і понині), то кількість таких документів буде практично у 5 разів більша, ніж документів, пов'язаних з тематикою Голодомору. В обох випадках на певному етапі оцінка подій набувала визначень «цивілізаційного масштабу»: «Великої Вітчизняної війни» як «найтрагічнішої і найгероїчнішої війни в історії світової цивілізації» [3], а Голодомор характеризувався як «одна з найбільших трагедій в історії людства» [4]. Тож цілком припустимо твердити, що тривалий час саме «Перемога» (як пікова точка у комплексі, пов'язаному з подіями «Великої Вітчизняної війни») і Голодомор позиціонувалися на державному рівні як відповідні піки пам'яті у дихотомії Тріумф/Травма української пам'яті.

Перші згадки про ці події у нормативно-правовій базі держави Україна практично не мають часової розбіжності, проте концепт «Перемоги» у «Великій Вітчизняній війні» тривалий час видавався більш монолітним та чітко означеним: протягом багатьох років «Перемога» була єдиною військовою перемогою, що її «відзначенню» чи «святкуванню» на державному рівні були присвячені окремі документи у нормативно-правовій базі.

Лише наприкінці 2000-х років в українській історії почали пригадуватися інші перемоги (з малої літери). У 2008 році Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження «Про підготовку та проведення заходів до 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві» [5], а в останні дні 2010 року Президент України підписав Указ «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві» [6].

Попри сталість основної характеристики, що не зазнавала змін за роки незалежності аж до подій Революції Гідності та початку війни (це саме «Перемога», завжди з великої літери) додаткові характеристики події змінювалися.

У перші роки незалежності України поряд з визначенням «Велика Вітчизняна війна» трапляється формулювання «Друга світова війна», вжите, зокрема, у Розпорядженні Президента України «Про відзначення 47-ї річниці Перемоги над фашизмом». Проте згодом це формулювання поступається радянському визначенню «Велика Вітчизняна війна», а за тим відбувається і відокремлення цих подій. У 2000 році Верховна Рада України ухвалює Закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», в преамбулі якого зазначено: «всесвітньо-історичне значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни» [7].

За ратифікованими Україною міжнародними документами не важко помітити, що на рівні СНД святкуванню «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» приділялося неабияке значення – на міждержавному рівні святкувалася кожна 5-та річниця, а документи щодо підготовки до відповідних заходів затверджувалися не менш ніж за рік (а то й два-три роки) до дати. Ця характеристика лишалася незмінною аж до 2014 року. Проте, якщо у радянський час, зокрема у 1982 році, Рада Міністрів УРСР планувала заходи у зв'язку зі святкуванням 45-ї річниці «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», то вже у роки незалежності формулювання було дещо відкориговане: з розпадом СРСР зникає і «радянський народ». Звільнене місце тривалий час не заступає якийсь інший суб'єкт «Перемоги» – від початку 1990-х це місце лишається вакантним, суб'єкта просто немає. Спроба повернути суб'єкт у це визначення була зроблена Верховною Радою 2000 року, коли у Законі «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» вжито формулювання «народ-переможець». Зокрема, перша стаття цього закону має назву «Увічнення Перемоги та народу-переможця». Щоправда, у цьому законі «народ-переможець» жодного разу не названо на ймення – з тексту закону не випливає,

що йдеться про «радянській народ», але й якихось інших ідентифікаційних ознак «народу-переможця» у тексті немає.

У період правління В. Януковича ці недомовки в документі було швидко і рішуче ліквідовано: 21 квітня 2011 року Верховною Радою України ухвалено документ за назвою «Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» [8]. Відповідно до внесених виправлень закон жодних шансів на непорозуміння не лишає: «Прапор Перемоги є символом перемоги радянського народу та його армії і флоту над фашистською Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни», – йдеться у Законі. А «суспільне використання копій Прапора Перемоги під час урочистих заходів, присвячених Дню Перемоги, які здійснюються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, організаціями, громадськими об'єднаннями», стало однією з «основних форм увічнення Перемоги та народу-переможця». Використана у визначенні формула є практично дослівним повторенням відповідного пункту закону Російської Федерації, ухваленого в 2007 році, «Про Прапор Перемоги» [9].

У 2010 році на нормативному рівні було закріплено уявлення про відокремлення «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» від подій «Другої світової війни»: 11 серпня 2010 року Кабміном ухвалено Постанову «Про заходи з відзначення 65-ї річниці закінчення Другої світової війни» [10]. Попри позірну несподіваність появи практично не вживаного раніше у назвах вітчизняних документів формулювання не важко помітити і тут певну закономірність між ухвалою Кабінетом Міністрів України згаданої постанови 11 серпня 2010 року і підписанням 25 липня 2010 року президентом Російської Федерації Закону «Про внесення змін у статтю 1 Федерального закону «Про дні військової слави та пам'ятні дати Росії», яким, власне, і встановлюється 2 вересня нова пам'ятна дата Росії – День завершення Другої світової війни [11].

Загалом у період 2010–2013 роках відбулася (значною мірою саме за рахунок синхронізації нормативно-правового поля та

комеморативних практик з російськими відповідниками, що також у цей період перебували в активній реформаційно-реабілітаційно-реанімаційній фазі) повернення до квазі-практик останніх років існування СРСР.

Буремні події зими 2013–2014 років та анексія Криму не завадили Кабінету Міністрів ухвалити план заходів «з підготовки і відзначення у 2014 році Дня Перемоги» [12].

У затвердженому плані, який 2014 року був присвячений, як можна помітити з назви, відзначенню, а не святкуванню «Дня Перемоги», лишилися незмінними більшість традиційних пунктів подібних планів попередніх років: святковий концерт, урочисті церемонії покладання квітів, заходи дипкорпусу та зустрічі з ветеранами. Проте наявні у документі і нововведення: вперше в переліку заходів з'явився пункт про проведення культурно-мистецького заходу «Перша хвилина миру». Згідно з планом місцем проведення заходу, за участю учнівської молоді та громадськості, визначено Парк Вічної Слави у м. Києві, а датою проведення – 8 травня. Відзначення Дня пам'яті, що на офіційному рівні вперше був запроваджений у 2014 році, проте неофіційно відзначався і раніше [13], утвердилося і було підтримано в 2015 та 2016 роках.

Уже за рік, у 2015 році, Верховною Радою України було ухвалено новий Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», яким дію Закону, прийнятого 2000 році, «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» було скасовано. Голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович цю новину інтерпретував як відхід від «радянських кліше» на термінологічному та символічному рівнях [14]. Закон визначає Другу світову війну «найбільшою трагедією людства у ХХ столітті» [15]. 9 Травня, відповідно до нового Закону, лишається державним святом – «Днем Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Днем Перемоги)», проте воно доповнюється Днем пам'яті та примирення (без означення кого з ким і з якої потреби), який відзначається 8 травня, не набуваючи статусу державного свята та вихідного дня. Зміни в тональності і трактуванні подій досить суттєві. І хоч перелік «форм увічнення» перемоги (вже з малої літери), дещо «схуднувши» (в тому числі за рахунок вилучення норми про «Прапор Перемоги», про який йшлося вище), суттєвих

змін не зазнав, навіть зберігши ганебний пункт про «недопущення фальсифікації історії» у наукових дослідженнях, усе ж у тексті Закону на 16 разів (включно з прикінцевими положеннями) згадано перемогою пам'ять (та похідні, включно з пам'ятниками) зауважено 29 разів.

Говорячи про емоційну насиченість події, відбиту у нормативно-правових документах, і її зміни в різні періоди, слід зазначити, що, успадкувавши традицію святкування Дня Перемоги від радянської пам'яткової політики, у внутрішніх документах практично весь час з моменту набуття Україною незалежності превалюють згадки про «Перемогу» як подію, що її переважно «відзначають». Натомість на рівні ратифікованих Україною документів СНД характеристика події позначена значно більш високим рівнем стійкості. «Перемогу у Великій Вітчизняній війні» святкують. І ніяк інакше. Примітно, що в Законі «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» слово «свято» чи, точніше, «державне свято» вжито лише один раз. Водночас, до цього часу у нормативно-правовій базі є лише один документ, у назві якого було поєднано формулювання «Друга світова війна» та «святкування» – це резолюція Генеральної Асамблеї ООН, що пропонувала відсвяткувати її завершення. І це єдиний донині випадок в нормативно-правовій базі, коли вже у назві йшлося про святкування завершення війни, а не «Перемоги» з малої чи великої літери.

Комплекс нормативно-правових актів щодо події часів Другої світової війни не вичерпується лише тими, що зосереджені довкола перемоги 1945 року, продовжуючи поступово розширюватись, оприявнюючи окремі, переважно трагічні, сторінки цього періоду.

Трагічні сторінки тріумфу: трансформація уявлень про події часів Другої світової війни. Окремим блоком можна виділити документи, присвячені визволенню окремих міст та всієї України від «фашистських загарбників» – таких документів у базі більше 20 – ухвалених переважно у період двох президентських каденцій Л. Кучми. Ним же було започатковано ще низку ініціатив, згодом підтриманих наступними Президентами. У 2001 році Л. Кучма підписав Указ «Про День партизанської слави» [16]. Ця традиція була продовжена у 2007–2010 роках. У 2002 він же видав Указ «Про

відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"» [17], а у 2007 році було відзначено і 65-ту річницю її створення, але вже за ініціативи Верховної Ради України [18]. Відзначалися також річниці від заснування ветеранських організацій та громадського руху колишніх малолітніх в'язнів нацизму тощо. Крім того, у 1995 та 2004 роках на рівні Кабінету Міністрів ухвалювалися постанови про відзначення 50-ї та 60-ї річниць Ялтинської конференції глав антигітлерівської коаліції. Ця бравурна тенденція, коли нормативні акти, присвячені періоду Другої світової війни, щедро пересипалися «визволеннями», «славою» та «перемогою», тривала до середини 2000 років: законодавці старанно уникали появи в нормативно-правовій базі згадок про трагічні сторінки. Так, попри наявність у вітчизняній нормативно-правовій базі вже від 1991 року згадок про трагедію Бабиного Яру, підтриману згодом створенням заповідника, який набув статусу національного у 2010 році, тема Голокосту практично повністю відсутня у вітчизняній нормативно-правовій базі – саме слово «Голокост» і понині трапляється переважно у назвах міжнародних документів, ратифікованих Україною.

Від початку 2000-х років частина найбільш одіозних заходів, що раніше входили до комплексу, тематично пов'язаного з подіями Другої світової війни, не підтримується. Ще у 1999 році в Україні на підставі Указу Президента Л. Кучми відзначали 60-річчя «возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі»[19]. На практиці – відзначали на державному рівні напад радянсько-німецьких військ на Польщу, наслідком якого стало приєднання до УРСР західних її областей. Урешті, одноразова акція не перетворилася на традицію. Як пам'ятна дата об'єднання українських земель утвердилося 22 січня – День Соборності – яке статусу державного так і не набуло. День Соборності і далі залишається поодиноким у нормативно-правовій базі сучасної України святом, пов'язаним своїм корінням з добою визвольних змагань, а не пізнішою, переважно радянською, традицією. Загалом же спадщина державних утворень, що існували на теренах України до постання радянської держави, чи тих, що після утворення СРСР існували в екзилі, практично ігнорована сучасним українським нормативно-правовим полем.

Натомість, у другій половині 2000-х років у переліку подій, пов'язаних з Другою світовою війною і помічених на державному рівні, з'являється тема УПА. У 2007 році Президент В. Ющенко підписав Указ «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії» [20]. Втім, цей указ значного впливу на трансформування уявлення про роль УПА в подіях Другої світової війни не мав. Ці заходи не позначилися і на статусі вояків УПА у вітчизняному законодавстві. Так, відповідно до змін, внесених до Закону «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту» [21], держава Україна вже від 1995 року готова визнати бійців УПА ветеранами, але на окремих, відмінних від загалу, умовах. Статус учасника бойових дій і, відповідно, ветерана війни бійці УПА можуть отримати, проте з дотриманням особливих, таких, що не висувуються до всіх інших категорій ветеранів війни, умовах. Для отримання статусу бійці УПА мусили брати участь у бойових діях саме проти німецько-фашистських загарбників і робити це не десь і не протягом усієї Другої світової війни, а лише на тимчасово окупованій території України в період 1941–1944 років та не вчиняти злочинів проти миру і людства. Але і цих умов не досить: крім того вони мають бути реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [22]. Водночас, будь-які особи, які у складі формувань народного ополчення брали участь у бойових діях під час Великої Вітчизняної війни, визнаються цим законом учасниками бойових дій та ветеранами війни без урахування якихось додаткових умов, не обмежуючи їх залежно від місця участі у бойових діях, наявності у них реабілітації відповідно до Закону «Про реабілітацію...» та без уточнення про вчинення ними злочинів, так само, як і колишні бійці винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших формувань, і не лише тих, що брали безпосередню участь у бойових операціях з ліквідації диверсійно-терористичних груп фашистської Німеччини, але й інших «незаконних формувань і груп» на території колишнього Союзу РСР. Жодних змін у це формулювання від 1995 року не вносилося, незважаючи на те, що сам Закон неодноразово переглядали у зв'язку з новітньою війною та попри ухвалення у 2015 році окремого Закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ

столітті» [23], в якому йдеться і про вояків Української повстанської армії та інших збройних формувань (отих самих «незаконних формувань та груп», з якими боролися ті, кого держава Україна беззастережно визнає ветеранами війни), що боролись за волю України, в тому числі підчас Другої світової війни.

У період президентської каденції В. Ющенко відзначення річниці заснування УПА було не єдиним тематичним доповненням комплексу заходів, пов'язаних з Другою світовою війною. У 2007 році Президент підписує Указ «Про заходи щодо 60-х роковин операції «Вісла» [24], а у 2009 році Указ «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради» [25]. Проте ці дві поодинокі згадки про події та організації, що не були вписані до радянського канону «Великої Вітчизняної війни», як і відзначення річниці заснування УПА та зміни у статусі її ветеранів, наразі лишаються окремими епізодами, а не певною традицією, утвердженою у нормативно-правовій базі – у відповідних нормативних актах в усіх перелічених вище випадках йшлося про відзначення окремо взятої річниці.

Перелік трагічних сторінок часів Другої світової війни, відбитих у вітчизняній нормативно-правовій базі, і далі зростає, і то не лише під тиском внутрішніх чинників. Так, нещодавно Верховною Радою України у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії було ухвалено окрему Заяву [26], в якій українські парламентарі назвали рішення, ухвалене польським Сеймом і Сенатом щодо Волинської трагедії, політизацією українсько-польських історичних сторінок і наголосили, що необхідно з належною повагою і рівною турботою вшанувати пам'ять усіх жертв на території обох держав. Польський парламент не вперше звертається до цієї трагічної сторінки доби Другої світової війни. Так, лише у виступах на засіданнях лише однієї з палат парламенту Польщі (Сейму) у 2016 році про Волинь згадували понад 60 разів, їх наслідком стали десятки різного роду розроблених пропозицій та проектів. Законопроекти та заяви, репрезентовані на сайті польського Сейму, доволі різні і за спрямованістю, і за тональністю. Так, серед них наявний проект резолюції «Про примирення польсько-українське» [27], що містить заклики до порозуміння та поваги до пам'яті всіх жертв. У той час як на

офіційному сайті, що репрезентує українську нормативно-правову базу, згадок про Волинську трагедію серед актуальних новин парламенту немає, а нормативно-правова база містить лише два документи щодо цих подій. У заяві 2003 року йшлося виключно про трагедію поляків, жодної згадки про перший акт Волинської трагедії, що в польських документах сором'язливо іменується «упокоренням українського села в міжвоєнний період», та жертви серед українців у братовбивчому конфлікті документ не містить. Це не означає, що спільна заява українського та польського парламентів 2003 року була єдиним кроком, зробленим Україною на шляху подолання важкого спадку польсько-українського конфлікту. Окрім цього рішення, було ухвалено ще кілька спільних заяв та проведено ряд заходів, переважно на рівні президентів України та Польщі. Проте ці одиничні заходи в межах дипломатичних візитів лишилися практично не поміченими на суспільному та нормативному рівнях. Наразі Волинська трагедія на нормативному рівні практично не присутня у вітчизняній політиці пам'яті, а отже, лишає відкритим простір для різного роду спекуляцій. Ставлення громадян до Волинської трагедії теж уявити досить складно – це питання вкрай рідко привертає увагу соціологів, а коли вже привертає, то з'ясовується, що майже половині опитаних про Волинську трагедію нічого не відомо [28].

Під час візиту до України в 2016 році (з нагоди відзначення Дня Незалежності України) президент Польщі Анджей Дуда зробив заяву про те, що президенти говорили «про складні питання, пов'язані з історією та історичною пам'яттю», та заявлено намір «продовжувати діалог з цього питання, спільно ... прагнути до того, щоб він був ще більш продуктивним, ніж сьогодні», і наголосив, що громадськість може «сподіватися також на наші узгоджені дії в цьому питанні. Уже в грудні, думаю, ми зможемо говорити про конкретні речі» [29]. Попри те, що ініціатором актуалізації питання Волинської трагедії виступила не Україна, воно вже стало і, видається, лишатиметься ще одним важливим питанням державної політики пам'яті.

Поступова зміна бравурного тону «перемог» та «визволень» на більш стриману розмову про масові жертви та окремі трагічні сторінки Другої світової війни не могли не позначитися і на

суспільному сприйнятті цих подій. Тож не дивно, що і ставлення до Дня Перемоги суспільством не залишилося сталим – популярність цього дня як свята неухильно знижується. Нині День Перемоги все ще входить до п'ятірки «найбільш важливих та улюблених» державних свят українців, проте його популярність скоротилася від найулюбленішого свята більш ніж половини опитаних у 2010 році до менш ніж 35 відсотків у 2016 році [30]. Імовірно, що тенденція до зниження рівня популярності 9 Травня як свята, поступове вирівнювання цього «піку пам'яті», що тривалий час у дихотомії Триумф/Трагедія посідав позицію найбільшого національного триумфу, збережеться.

Інша війна. Той факт, що, за винятком «Перемоги», події, пов'язані з війною в Україні, практично ніколи не «святкували» та не «відзначали», не означає, що образ війни в державній політиці пам'яті тою-таки «Перемогою» і комплексом згадок про Другу світову війну вичерпується повністю. Загалом документів зі згадкою війни у назві в нормативно правовій базі України більш ніж півтисячі. Поряд з різного роду конвенціями про запобігання війні серед них превалюють документи, що регламентують соціальні гарантії ветеранам та «дітям війни» без зазначення, що то за війна, хоч у переважній більшості випадків ідеться про все ту ж «Велику Вітчизняну». Останнім часом питання соціального захисту ветеранів та учасників бойових дій актуалізувалося, проте відповіді на питання, звідки ті ветерани беруться, автори нормативних документів і надалі намагаються уникати.

Попри, як вже зазначалося, більш ніж скромний перелік військових дат, встановлених на державному рівні, та повне превалювання «Великої Вітчизняної війни» серед них, ця війна не єдина, що знайшла свій відбиток у нормативно-правовій базі. Наступною за кількістю згадок є війна в Афганістані. І хоч ця війна ніколи не містить оціночних ознак «виділення» її з плину часу – її не «відзначають», тим більше не «святкують», проте кількість згадок про, переважно, ветеранів цієї війни, офіційно поійменованих як ветеранів «війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах» (до 1997 року) або «воєнних конфліктів в іноземних державах» (після 1997, відколи соціальний захист ветеранів різних війн, що їх вів СРСР, було символічно з'єднано під

загальною назвою), нараховує кілька десятків. У 2004 році Президент України Л. Кучма встановив 15 лютого як «День вшанування учасників бойових дій на території інших держав» [31]. У 2013 році українські миротворці отримали власний День у державному календарі: Верховна Рада прийняла постанову, що нею 15 липня встановлювався День українського миротворця [32], що (здавалося б) теж брали участь у бойових діях, теж на території інших країн, але в складі місій ООН. Так, погоджуючись надавати соціальні гарантії ветеранам радянських війн по цілому світу (відповідна згода держави Україна відбита у ратифікованій в 1996 році Угоді «Про взаємне визнання пільг і гарантій для учасників та інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій на території інших держав, сімей загиблих військовослужбовців», якою Україна взяла на себе зобов'язання надавати соціальні гарантії та пільги ряду категорій громадян, яким були «надані пільги законодавством колишнього Союзу РСР» [33]), на символічному рівні держава їх вшановувала, а проте послідовно відокремлювала від усіх інших ветеранів. Навіть Комітети, що мали опікуватися соціальними гарантіями ветеранам, тривалий час існували окремо, а після рішення про їх об'єднання, затвердженого Указом Президента у 1997 році, зберегли розрізнення в назві: ветеранів символічно розділено на «ветеранів війни» та «воєнних конфліктів в іноземних державах» [34]. Новітня війна і тут внесла свої корективи: у 2015 році Комітет було реорганізовано у Державну службу у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, винісши за дужки ветеранів «воєнних конфліктів в іноземних державах» [35].

Цікавою є зміна акцентів і у медійному дискурсі. Так, 2016 року Національне інформаційне агентство Укрінформ, повідомляючи про відзначення Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав, акцентує увагу на тому, що йдеться не лише про війну в Афганістані (хоч і позначаючи її «найбільш масштабною та трагічною»), адже «українські військові брали участь у 24 локальних війнах і збройних конфліктах на території 16 іноземних держав. За часів СРСР вони виконували «інтернаціональний» обов'язок у Чилі, Іспанії, Єгипті, В'єтнамі, Ефіопії, на острові Куба та в багатьох інших «гарячих» точках». Проте Укрінформ не обмежується радянським періодом, згадуючи в повідомленні і про українських

миротворців, і про «досить чисельний контингент українських добровольців, які брали участь у війнах на території колишньої Югославії, у Придністров'ї, Абхазії та Чечні» [36]. На рівні офіційних заяв ані про добровольців, ані про миротворців у контексті Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав наразі не йдеться [37]. Але й уявити ситуацію, коли б українському національному інформгентству спало на думку у повідомленнях про заходи з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав згадувати тих громадян України, що брали участь у бойових діях за межами України як добровольці, наприклад, під час війни в Чечні, до цього року також було доволі не просто.

Урешті, тема ветеранів ані Другою світовою, ані війною в Афганістані нині вже не вичерпується, а її розгляд, як і аналіз особливостей відображення її у нормативно-правовому полі, успадкованому Україною від СРСР, що сприяло творенню вже в сучасній Україні уявлення про ветеранів, які можуть бути не лише ветеранами війни, але й податкової міліції, виходить за межі поставлених у цьому дослідженні завдань і цілком заслуговує на окрему увагу.

Крім «Великої Вітчизняної» – Другої світової війни та, переважно, прихованих під гасла соціального захисту численних війн, що їх вів у ХХ сторіччі СРСР, у історичній пам'яті, підтримуваних на державному рівні, є ще дві війни. В обох випадках у пам'яттєвій політиці обійшлося без ветеранів – за давністю подій. Першу з них двічі «відзначали» на державному рівні. У 1998 та 2008 році в Україні відбулися заходи, присвячені «відзначенню» 350-ї та 360-ї річниці від початку «Визвольної війни українського народу середини XVII століття» [38]. У 2008 році назву цієї війни було доповнено словом «національно» [39]. На противагу війнам ХХ століття, «Великій Вітчизняній війні» або ж Другій світовій війні, ключовим моментом якої вітчизняні нормотворці вважають «Перемогу», а світова спільнота – завершення, та війні в Афганістані, пам'ятна дата щодо якої приурочена до виведення військового контингенту, у «Визвольній війні» ключовим моментом було визнано її початок.

Нарешті, четвертою війною, події якої були згадані на державному рівні, стала «Кримська», або ж «Східна», війна. У 2001 році Кабмін ухвалив розпорядження «Про упорядження Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853–1856 років, у м. Севастополі» [40], а у 2003 році відбулися заходи, відповідно до президентського Указу «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 років» [41]. Цікаво, що так само, як і «війна в Афганістані», «Кримська» війна, попри введення її в державну систему пам'яттєвої політики, не отримала «оціночного» та «акцентового» додатків – у документах не йдеться ані про початок, ані про кінець чи результати цієї війни та її значення для України, її не «відзначали» та не «святкували», та й чіткого зазначення, що йдеться про «вшануванням пам'яті» її жертв, Президентський указ не містить.

Цікавим, окрім оціночного ряду в двох останніх випадках, є й додаткові характеристики. Визначення суб'єкта/об'єкта спрямованості військових дій, який у другому випадку повністю відсутній: хто проти кого і навіщо – зрозуміти з тексту абсолютно неможливо. У першому з двох випадків наявний лише суб'єкт – «український народ». В обох випадках також не йдеться про результат – якщо у випадку Другої світової /«Великої Вітчизняної» війни чітко зафіксовано, що святкується чи відзначається завершення або «Перемога», то у випадку з «Визвольною війною» йдеться про початок, а у випадку «Кримської» складається враження, що предметом пам'яті є сам факт війни.

Військова звитяга і пам'ять про полеглих у пам'яттєвому полі. Окрім загального підходу до відзначення військових дат, викладеного вище, українська нормативна-правова база містить ще 20 згадок про локальні військові події – окремі битви. У трьох з 20 випадків ідеться про події Другої світової війни. Інші 17 документів присвячені пам'яті про 7 подій більш давньої історії. З них 3 події та 7 документів пов'язані з іменем однієї історичної особи – Богдана Хмельницького, постать якого уособлює в політиці пам'яті одну з наявних на нормативному рівні війн – Національно-визвольну, початок якої на державному рівні за роки незалежності було відзначено вже двічі.

5 з 7 згаданих документів пов'язані з битвою під Берестечком – вона взагалі є найбільш давно і послідовно згадуваною битвою у

вітчизняній нормативно-правовій базі. Наявні документи репрезентують не лише рішення про впорядкування «поля Берестецької битви», якому надано статус національного державного історико-меморіального заповідника, документи щодо якого ухвалювалися у 1991, 2008 та 2009 роках, але й «відзначення» цих подій у 2001 та 2011 році.

За роки незалежності було впорядковано ще одне поле битви, пов'язане з ім'ям іншого гетьмана – Івана Мазепи. У 2008 році Кабінет Міністрів перейнявся впорядкуванням «Поля Полтавської битви», яке також має статус історико-меморіального заповідника. В обох випадках як у назві, так і в текстах документів відсутні додаткові характеристики події, «що саме сталося» у цих місцях пам'яті: пам'ять про поразку старанно плекається, в тому числі на матеріальному (створення заповідників) рівні, але увага на додаткових характеристиках не акцентується.

Ще дві битви, цього разу переможні, пов'язані з ім'ям Богдана Хмельницького, присутні в утвердженій на нормативному рівні пам'яті: Зборівська та битва під Батогом.

У 2009 році, на думку Кабінету Міністрів, оформлену відповідною Постановою про виділення коштів, одна з переможних битв, пов'язана з ім'ям Богдана Хмельницького – Зборівська, навіть мала стати приводом для такого рідкісного у вітчизняній нормативно-правовій базі святкування. З такої нагоди у Зборові відбувся Міжнародний військово-історичний фестиваль. Щоправда, подія мала локальний характер, практично не висвітлювалася ЗМІ і не лишила по собі матеріальних згадок – ювілейних монет чи марок, пам'ятників чи новостворених заповідників, як то було на місці Полтавської битви чи битви під Берестечком – нічого, крім фото туристів, які втрапили (і то переважно випадково) на саму подію [42].

Більше матеріальних згадок утворилося після відзначення двох річниць битви під Батогом. У 2002 році було випущено ювілейну монету «350-річчя битви під Батогом», присвячену, як ідеться у відповідному листі Нацбанку України, «найвизначнішій перемозі української армії у ході Визвольної війни – Батозькій битві, що відбулася 1–2 червня 1652 р. на лівому березі Південного Бугу

неподалік гори Батіг (поряд із селом Четвертинівка Тростянецького району Вінницької області) між українсько-татарським військом під керівництвом Богдана Хмельницького і польським військом М. Калиновського» [43]. Жодних урочистостей з цієї нагоди на державному рівні не проводилося. Проте через 10 років, у 2012-му, про битву під Батогом згадали знову: Верховна Рада ухвалює Постанову «Про відзначення 360-річчя з часу битви під Батогом» [44]. Цього разу планували влаштувати заходи з відзначення цієї події на державному рівні, а ось щодо пам'ятних символів пропонувалося обмежитися випуском марки. Проте, вже після початку російської агресії проти України, в Четвертинівці таки було створено Музей битви під Батогом: задум та його реалізація належали місцевим депутатам і не були ані ініційовані, ані підтримані на державному рівні [45].

У 2010 році відбулися міжнародні урочистості з приводу 600-річчя Грюнвальдської битви [46], яку також іноді іменують «битвою народів». Попри широкий розголос події та проведення урочистостей на державному рівні в Литві, Польщі, Білорусі, народи яких, поряд з українцями, входили до складу об'єднаного переможного польсько-литовського війська, Україна обмежилася випуском пам'ятної монети «600-річчя Грюнвальдської битви».

У нормативно-правовому полі присутні ще дві битви, що їх річниці відзначалися на державному рівні, обидві вже в назві визначено як «перемоги» – йдеться про 350-річчя Конотопської битви під проводом І. Виговського та 390-річчя Хотинської битви. Їх пропонувалося «відзначити» у документах 2008 та 2011 років, відповідно. Цікавою є присутність в обох випадках так чи інакше окресленого суб'єкта перемоги: «війська під проводом гетьмана України Івана Виговського» у випадку Конотопської битви та «союзного українсько-польського війська» у випадку битви Хотинської, проте жодним словом не згадано, над ким же (яким військом, під чийм проводом) було здобуто ці славетні перемоги. Тож плеканням пам'ятних місць поразок і невизначеності у війнах, творена на нормативному рівні гібридність пам'яті не вичерпується.

Воїн як видатна особистість: у державній політиці пам'яті та в суспільних уявленнях. Біографії видатних людей завжди були одним з найпопулярніших видів літератури та незмінним об'єктом уваги

телевізійників та кінематографістів. Мемуари і щоденники також користуються незмінною популярністю читачів. Ми залюднюємо світ, у якому живемо, не лише нашими сучасниками: родичами, друзями, колегами та сусідами, але й далекими та близькими персонажами, з якими, найімовірніше, ми ніколи не зустрічалися. Кожне нове покоління творить власний «пантеон», шукаючи відповіді та рецепти у біографіях славетних попередників.

Від часу повалення тоталітарного режиму з його чітким «табелем про ранги» героїв та геніїв світового, всесоюзного та республіканського масштабу, Павліками Морозовими і Павками Корчагиними минуло чверть століття. Виросло ціле покоління, формування уявлень якого про світ навколо себе не обмежувалося єдино правильною версією історії в межах однієї, не менш єдино вірної, ідеології. Тож, звісно, про якийсь єдиний, сформований раз і на завжди (до чергового коливання політики партії) перелік, дякувати Богові, вже не йдеться. Проте офіційний пантеон у сучасній Україні, як, врешті, і в більшості інших країн світу, все ж існує: щороку на державному рівні відзначають ювілеї тих чи інших видатних діячів. Зазвичай ці рішення ухвалюють окремим документом. Їх реалізація регламентована указами Президента та постановою Кабміну [47].

Якщо роздивитися детальніше, у якій формі Україна за роки незалежності вшановувала окремих осіб на державному рівні, то неважко помітити, що «відзначення» (ювілею з дня народження) є значно більш популярним, ніж «вшанування» (пам'яті).

Формула усталилася у другій половині 1990-х років. До того часу у назвах документів зазвичай просто зазначали ім'я та річницю, як-от «Про 100-річчя від дня народження О.П. Довженка» [48]. Проте, видається, вже на середину 1990-х років українські чиновники так увійшли в смак відзначень державним коштом (переважно річниць підприємств та організацій, але й ювілеїв окремих діячів також), що на світ мусив з'явитися Указ Президента, який регламентував ці відзначення. Указ постановляє: «Пам'ятні дати історичних подій, ювілеї підприємств, установ і організацій вперше відзначаються в 50-ту річницю, ювілеї та вшанування пам'яті видатних людей – у день п'ятдесятиріччя з дня народження. Наступні відзначення пам'ятних дат історичних подій, ювілеїв підприємств, установ і організацій

проводяться не раніш як через 25 років, ювілеїв та вшанування пам'яті видатних людей – 10 років» [49]. Таким чином було обмежено відзначення ювілеїв періодичністю у десять років, проте не визначено, що, власне, є ювілеєм (тому в переліку проведених відтоді відзначень трапляються і 85-річчя, до прикладу, Володимира Щербицького, відзначене у 2002 році). Водночас, обмеживши «мінімальний» ювілей від дня народження того чи іншого достойника 50-річчям, указ потенційно припускав імовірність прижиттєвих відзначень ювілеїв окремих діячів на державному рівні. Випадки такі в Україні досить рідкісні (їх за майже чверть століття всього 6), проте практика лишається актуальною. Останній з подібних документів датований 2015 роком і стосується відзначення на державному рівні 80-річчя від дня народження Бориса Олійника [50].

Для дослідження результатів зусиль, докладених у процесі формування офіційної версії українського пантеону Верховною Радою, Президентом та Кабінетом Міністрів мною було відібрано з усього масиву нормативно-правових документів ту частину, що пов'язана з відзначенням ювілеїв від дня народження окремих діячів. Так було сформовано перелік тих осіб, що факт їх народження держава Україна помітила на загальнонаціональному рівні. Пошук у базі нормативно-правових документів «Законодавство України» [2] було проведено за ключовими словами «відзначення» та «-річчя». У підсумку до переліку увійшло 205 імен*.

Відповідно до змісту нормативно-правових документів, розміщених на сайті ВР, вперше про відзначення ювілеїв на державному рівні в інструментарії формування державної політики пам'яті за часів незалежності згадали у 1993 році. Це не було щось геть зовсім нове, адже подібна форма була досить поширеною за радянської доби. Підтвердження цього знаходимо і у діючому законодавстві України, частиною якого і понині є ряд нормативно-правових актів, ухвалених ще до 1991 року – до них уже за часів незалежності вносилися зміни.

У процесі аналізу було виокремлено перші згадки про ту чи іншу особу, ювілей від народження якої відзначався на державному рівні, одним з трьох державних органів влади, що ухвалювали

* Станом на початок 2016 року.

відповідні рішення: Верховною Радою, Президентом чи Кабінетом Міністрів. У різні періоди активність ухвалення рішень щодо відзначення на державному рівні ювілеїв кожним з органів влади була різною. Так, якщо у 1990–2000 роках превалювали постанови і розпорядження Кабінету Міністрів та укази Президента, то кількість постанов Верховної Ради, поступово збільшуючись від другої половини 2000-х років, у період від початку 2010-х років і понині абсолютно превалює, практично перетворивши ухвалення рішень щодо відзначень ювілеїв на сферу відповідальності Верховної Ради України.

За роками, розподіленими відповідно до президентських каденцій, формування українського пантеону неважко помітити, що найбільшою увагою до питання особистісного виміру української історії було позначено період каденції Віктора Януковича. Понад третину імен вперше було запроваджено до пантеону саме в період з 2010 по 2013 роки. Ще 30% від загалу припадають на період двох президентських каденцій Леоніда Кучми. Та якщо ці 30% припадають на ціле десятиліття історії, то понад 40% втрапили до переліку лише за три роки (і два, на позір, різні склади двох скликань Верховної Ради). До 2010 року кількість імен, що додавалися до пантеону, рідко коли перевищувала 10 осіб на рік, натомість у період 2010–2013 років спостерігаємо трикратне поживлення цієї активності.

Саме в цей період уявленнями громадян про склад пантеону на регулярній основі починають цікавитися соціологи. З 2012 року соціологічна група «Рейтинг» запроваджує опитування щодо суспільних уявлень про те, кого саме громадяни вважають видатними українцями. Дослідження проводяться за методикою відкритого питання: опитувані не отримують жодного списку, натомість їм пропонується назвати трьох «видатних українців усіх часів». За результатами першого опитування було отримано перелік, що загалом складався з 224 імен, за результатами другого перелік скоротився до 174 осіб, проте автори опитування в обох випадках презентували лише першу сотню найбільш популярних діячів [51]. Їх зіставлення дозволяє доволі легко встановити, що перша півсотня імен у цих рейтингах є доволі стабільним переліком, в той час як друга половина списку не стабільна та доволі сильно різниться.

Серед масиву ювілярів, чії дні народження було відзначено на державному рівні, привалюють діячі творчі*. Найбільшою популярністю користуються майстри слова: письменники, поети, перекладачі, яких серед загалу ювілярів 30 %. На другому місці також люди творчі – ті, хто пов'язав своє життя зі сценою та екраном: актори, співаки, кінорежисери, музичні виконавці та композитори. Таких серед ювілярів ще 15%. Не оминули увагою і тих, хто творив красу візуальну: художники, скульптори, майстри декоративного мистецтва та архітектори серед ювілярів становлять ще майже 10%.

Окрему велику групу становлять вчені, представники як прикладної, так і фундаментальної науки, а також педагоги: їх загалом майже 15 %.

30 відсотків, що лишилися, репрезентовані діячами громадськими, державними, церковними та військовими.

Приблизно той самий розподіл за сферою діяльності бачимо і у рейтинги, укладених за результатами соціологічних опитувань: тут також привалюють митці. Проте, порівнюючи між собою рейтинги 2012 та 2015 років, простежується тенденція до зменшення їх кількості за рахунок зростання кількості сучасних політичних діячів.

Діячі військові в пантеоні репрезентовані чи не найменшою часткою. Їх, відповідно означених у нормативних документах, серед ювілярів офіційного пантеону 13, серед них два Герої України (Роман Шухевич та Євген Березняк) та дев'ять Героїв Радянського Союзу. Перелік військових діячів доповнюють постаті двох гетьманів: Петра Сагайдачного та Пилипа Орлика. Цими особами перелік військових діячів, 70% якого становлять Герої Радянського Союзу, вичерпується. Натомість загальний список героїв українського пантеону (відповідно до формулювань, вжитих авторами нормативно-правових актів) доповнюють ще 9 Героїв Соціалістичної Праці та одна мати-героїня (теж звання радянських часів). На цьому перелік героїв вичерпується, якщо не рахувати «головного героя давньоруської поеми» новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича.

* 16 з 205 осіб, що їх ювілеї відзначали на державному рівні, у нормативних документах не охарактеризовані за родом їхньої діяльності

Репрезентація пантеону відповідає загальній тенденції подієвої складової державної пам'яткової політики: лівова частка уваги в обох випадках присвячена подіям та героям «Великої Вітчизняної» війни. Проте деякі розбіжності все ж наявні. Так, якщо тему війни у подієвому календарі, репрезентовану переважно подіями часів Другої світової війни, доповнюють війна в Афганістані та Національно-визвольна і Кримська війни, то на персоніфікованому рівні з трьох останніх репрезентовано лише Богдана Хмельницького як уособлення подій війни Національно-визвольної.

Водночас, на рівні локальних подій, окремих битв, репрезентовано ще трьох військових діячів, народження лише одного з яких стало приводом для відзначення на державному рівні. Йдеться про Петра Сагайдачного і битву під Хотиним проти польського війська. Народження ще двох гетьманів, чиї військові звитяги помічені були на державному рівні – Івана Мазепи і Івана Виговського – приводом для урочистостей не стали.

У народному рейтингу, попри триваючі на Сході країни бойові дії, діячів військових і на другому році війни було репрезентовано так само скромно, як і у офіційному пантеоні. За результатами опитування, проведеного у 2015 році, до переліку видатних діячів додалося кілька імен, що пов'язані з Революцією Гідності: загиблій під час подій на Майдані Роман Гурик та очільник Правого сектору Дмитро Ярош. Імовірно з подіями, що відбулися за тим, пов'язана поява у списку імен Бориса Філатова та Ігоря Коломойського. Проте серед тих, чиї імена додалися до народного рейтингу, вочевидь за результатами останніх подій лише одне ім'я умовно можна вважати пов'язаним із захистом України від російської агресії. Серед 27 імен наших сучасників, що вперше потрапили до переліку видатних українців за результатами опитування у 2015 році, є лише один (за винятком Дмитра Яроша) військовослужбовець – Надія Савченко. На момент проведення опитування вона перебувала у російському полоні, тож потрапляння її до списку, імовірніше, пов'язане з її поведінкою під час показового «судового процесу», що широко висвітлювався в медіа, ніж з її військовими звитягами.

Миролюбний настрій народного рейтингу цілком відповідає загальним налаштуванням державної політики, що провадилася протягом 25 років. У «народному рейтингу» загальний перелік

військових (не лише сучасних) діячів також доволі короткий, а проте не тотожний переліку офіційному, відповідаючи репрезентованим у офіційному пантеоні діячам лише на половину. Загалом українці значно стриманіше ставляться до Героїв Радянського Союзу і дещо прихильніше до тих, хто виборював незалежність України у різні періоди. Серед 9 Героїв Радянського Союзу, пошановуваних на державному рівні, народне визнання здобув лише один: Іван Кожедуб. Водночас, за результатами опитування до сотні найбільш популярних діячів входять не лише Роман Шухевич, відзначений на державному рівні, але й Євген Коновалець, що втрапив до офіційного пантеону щойно у 2016 році, не лише Богдан Хмельницький, але й Максим Кривоніс. Попри ці доповнення загалом тих, кого бодай умовно можна зарахувати до діячів військових (як ось у випадку Симона Петлюри, Івана Мазепи та Пилипа Орлика, разом з Дмитром Ярошем та Надією Савченко на додачу), за результатами опитування ледь назбирається трохи більше 10 %. Якщо до цього переліку додати присутніх у народному рейтингу одного вигаданого літературного персонажа і одного літературного персонажа з історичним прототипом: Тараса Бульбу та Олега Кошового, то військових діячів, що за результатами опитувань визнаються видатними діячами, назбирається 15 %. Сам по собі феномен зарахування до видатних співвітчизників літературних персонажів та той факт, що обидва вони пов'язані саме з загалом доволі скромно репрезентованою когортою діячів військових, тих, хто зі зброєю в руках боронив свою землю від загарбників, потребує додаткового дослідження.

Доволі цікавою видається також кореляція між особистісним та подієвим виміром політики пам'яті. Так, звернувшись до питання репрезентацій образу війни в політиці пам'яті та, відповідно, військових діячів і їх репрезентації у пантеоні, уявляється можливим простежити, як зазначені у описі битви характеристики корелюють з місцем у пантеоні причетних до неї військових діячів.

Як уже зазначалося, чільне місце в політиці пам'яті, провадженій на державному рівні, посідають події періоду Другої світової війни: це доволі чітко фіксується і на подієвому, і на особистісному рівні, адже серед військових діячів, чії ювілеї відзначалися на державному рівні, дві третини є діячами саме цього

періоду, переважно репрезентовані Героями Радянського Союзу. Опитування демонструє, що лише три з-понад 10 постатей діячів цього періоду, пошановуваних на державному рівні, сприйняті на рівні суспільному. З них два належать до класичного радянського канону: Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб та ватажок радянського партизанського руху Сидір Ковпак, а один (Роман Шухевич) втрапив до офіційного пантеону всупереч радянській традиції. Суспільні уявлення про діячів цього періоду, також усупереч радянській традиції, доповнюють постаті Євгена Коновальця та Степана Бандери. Останній випадок унікальний: ім'я Степана Бандери єдине, що в обох опитуваннях увійшло до десятка найпопулярніших українських діячів усіх часів, не маючи «номіналу» – портрети 8 з 10 найпопулярніших діячів репрезентовані на гривневих купюрах. В 2012 році компанію Степанові Бандері в першій десятці склав Віталій Кличко (тоді ще боксер), а в 2015 році – В'ячеслав Чорновіл.

Серед битв, присутніх у державній політиці пам'яті у більш віддаленій історичній перспективі, ніж події Другої світової війни, чільне місце посідають одразу три, як уже зазначалося вище, битви під проводом Богдана Хмельницького. Місце і роль Богдана Хмельницького в радянській системі пам'яті досить детально аналізує Сергій Єкельчик у монографії «Імперія пам'яті» [52]. Традицію творення образу Богдана Хмельницького як одного з центральних персонажів української військової історії незалежна Україна успадкувала від радянського канону. Нині в Україні на честь гетьмана названо відзнаку Президента «Орден Богдана Хмельницького», численні музеї, що оповідають про життя і діяльність гетьмана, кілька різного роду освітніх та приватних установ, два міста і навіть одна з областей, його зображення знайшло своє місце на купюрі номіналом 5 гривень. На державному рівні від 1995 року, коли було відзначено 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, вшановується кожна 10-та річниця. Постать Богдана Хмельницького репрезентована у десятці найбільш популярних діячів за результатами опитувань. Тобто, постать гетьмана можна вважати давно і міцно утвердженою в національному пантеоні.

Проте до першої десятки найвидатніших українців усіх часів стабільно входить ім'я ще одного гетьмана, якому у радянському каноні було відведено місце зрадника. Йому значно менше пощастило з пошануванням на державному рівні вже й за часів незалежності. Йдеться про Івана Мазепу. Хоч на його честь також засновано відзнаку Президента – «Хрест Івана Мазепи» і викарбувано пам'ятну монету, проте його ювілеїв на державному рівні жодного разу не відзначали, а єдиний подієвий аспект політики пам'яті зі згадкою імені гетьмана сором'язливо означено як «відзначення 300-ліття подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу». На практиці під евфемізмом «події, пов'язані з воєнно-політичним виступом» приховувалося відзначення на державному рівні річниці Полтавської битви, що стала для гетьмана фатальною. Прикметно, що, вважаючи за необхідне упорядкувати місце битви, план якого передбачав встановлення на ньому і пам'ятника Іванові Мазепі, цьому тривалий час чинилися перешкоди, і лише у 2016 році пам'ятник, що так довго чекав на встановлення, не на попередньо планованому місці, проте все ж відкрили. Ще у переддень запланованої урочистої церемонії відкриття пам'ятник було пошкоджено невідомими зловмисниками [53].

До слова, Богданові Хмельницькому, вписаному до радянського пам'яттєвого канону, пам'ятників по всій Україні встановлено (переважно ще до здобуття Україною незалежності, але не лише) кількасот – лише в одному перейменованому на його честь Проскурові встановлено їх чотири. Рівно стільки ж, скільки разом з полтавським пам'ятником, встановлено Іванові Мазепі по всій Україні.

Попри це Іван Мазепа все ж незмінно входить (як і всі інші історичні діячі, чії портрети вміщено на гривневих купюрах різного номіналу) до першого десятка найпопулярніших українців.

Викладене вище дозволяє не лише констатувати доволі високий рівень усталеності української пам'яттєвої традиції, де превалюють діячі творчі, але й припустити сформований у суспільстві запит на розширення спектру репрезентації в пантеоні діячів політичних та державних.

Підбиваючи підсумки, вважаю за необхідне наголосити, що, успадкувавши історичну мапу «загальносоюзного» зразка з поправкою на національні особливості з відповідним набором героїв і визначних подій, Україна після здобуття незалежності не поспішає з її ревізією, надаючи перевагу незначним доповненням до радянського канону та поступовій відмові від окремих його елементів.

Водночас, зафіксовані соціологами зміни рівня популярності ряду державних свят дозволяють твердити, що сприйняття суспільством усталеної карти пам'яті повільно, проте і надалі трансформується, і ці зміни, імовірно, триватимуть у тому ж напрямі, що й нині, і надалі. На користь цього твердження також свідчить і зафіксоване соціологами схвальне ставлення суспільства до змін, що вже були здійснені на рівні формування державної політики пам'яті.

За час, що минув від обрання Президентом України Петра Порошенка, було зроблено низку нових кроків щодо обережного відходу від радянської пам'яттєвої традиції. Проте більшість з них не знімає тих суперечностей, що вже накопичилися за час побудови державної політики пам'яті у системі «багатовекторності». Так, перенесення Дня захисника з усталеної в радянській традиції дати на дату традиції дорадянської (та контррадянської) та відмова від вживання у назві свята слова з радянського тезаурусу, проте, не знімає питання дихотомії у сприйнятті свята чи то як гендерного, чи то як свята тих, хто був причетний до армії, тим самим лишаючи актуальною потенційну загрозу подальшого утвердження таким шляхом гендерної нерівності в українському суспільстві. Уникненню такої загрози міг би посприяти рух у бік «професіоналізації» свята, як свята тих, хто обрав для себе захист України як покликання і професію, та запровадження окремо Дня ветеранів чи його аналогів. Проте успішна імплементація результатів цих рішень у карту пам'яті можлива лише за умови реформування в Україні цілого ряду сфер, що виходять далеко за межі самої лише політики пам'яті.

Поступова зміна бравурного тону «перемог» та «визволень» на більш стриману розмову про масові жертви та окремі трагічні сторінки Другої світової війни не могли не позначитися і на суспільному сприйнятті цих подій. Тож не дивно, що і ставлення до

Дня перемоги суспільством не залишилося сталим – популярність цього дня як свята неухильно знижується. Нині День Перемоги все ще входить до п'ятірки «найбільш важливих та улюблених» державних свят українців, проте його популярність скоротилася від найулюбленішого свята більш ніж половини опитаних у 2010 році до менш ніж 35 відсотків у 2016 році. Сприяють цьому і зовнішні чинники. Все це в сукупності з агресією Росії проти України дає підстави припускати поступове зниження рівня популярності 9 Травня як свята, подальше вирівнювання цього «піку пам'яті», що тривалий час у дихотомії Триумф/Травма посідав позицію найбільшого національного триумфу.

Водночас образ воїна як у офіційному пантеоні, так і в «народному рейтингу» видатних українців не зазнав значних трансформацій за останні два роки. Військові діячі, як репрезентовані у рейтингу, так і вшановані на державному рівні, є чи не найменшою їх часткою. Проте і тут державна політика пам'яті відстає від суспільних уявлень і не має ознак комплексного підходу до її творення. До прикладу, наявний у народних рейтингах вже від 2012 року Євген Коновалець лише 2016 року втрапив до офіційного пантеону. Так, і сучасний офіційний пантеон, і народний рейтинг у загальних рисах усе ще відповідають радянському пам'яттєвому канону – ставлення до ролі і місця в історії окремих персонажів подекуди змінюється, проте їх спектр лишається доволі стабільним і підкреслено «миролюбним».

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що кроки, зроблені у реформуванні політики пам'яті за останні два роки, загалом суголосні суспільним уявленням. Водночас, вони все ще мають навздогінний характер: трансформація суспільних уявлень відбувається більш швидкими темпами.

-
1. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П. Нора. – К., 2014. – С. 15
 2. Законодавство України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>

3. Звернення Верховної Ради України до українського народу від 22.06.2001 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001001-01>

4. Указ Президента України від 04.11.2005 № 1544/2005 «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1544%2F2005>

5. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.05.2008 № 783-р «Про підготовку та проведення заходів до 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/783-2008-%D1%80>

6. Указ Президента України від 06.12.2010 № 1075/2010 «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1075/2010>

7. Закон України від 20.04.2000 № 1684-III «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1684-14>

8. Закон України від 21.04.2011 № 3298-VI «Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3298-17>

9. Федеральный закон Российской Федерации от 7 мая 2007 г. № 68-ФЗ «О Знамени Победы» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2007/05/08/znamya.html>

10. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.08.2010 № 1617-р «Про заходи з відзначення 65-ї річниці закінчення Другої світової війни» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1617-2010-%D1%80>

11. Закон о новой памятной дате России [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/8444>

12. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.04.2014 № 447-р «Про затвердження плану заходів з підготовки і відзначення у 2014 році Дня Перемоги» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/447-2014-%D1%80>

13. У Facebook закликають по-своєму святкувати 9 травня [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dw.com/p/11975>

14. Депутати «замінили» Велику Вітчизняну війну Другою світовою [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1065561-deputati-zaminili-veliku-vitchiznyanu-viynu-drugoyu-svitovoyu.html>

15. Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/315-19>

16. Указ Президента України від 30.10.2001 № 1020/2001 «Про День партизанської слави» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1020/2001>

17. Розпорядження Президента України від 18.02.2002 № 38/2002-рп «Про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/38/2002-%D1%80%D0%BF>

18. Постанова Верховної Ради України від 01.11.2011 № 3982-VI «Про відзначення 70-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3982-17>

19. Указ Президента України від 27.04.1999 № 437/99 «Про відзначення 60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/437/99>

20. Указ Президента України від 12.10.2007 № 966/2007 «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966/2007>

21. Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>

22. Закон України від 17.04.1991 № 962-XII «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/962-12>

23. Закон України 09.04.2015 № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/314-19>

24. Указ Президента України від 05.04.2007 № 274/2007 «Про заходи до 60-х роковин операції "Вісла"» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main>

25. Указ Президента України від 08.07.2009 № 512/2009 «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/512/2009>

26. Постанова Верховної Ради України від 08.09.2016 № 1507-VIII «Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року

щодо оцінки польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1507-19>

27. W sprawie pojednania polskoukraińskiego [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/11F1A6C297DA8368C1257FDA003BFB61/%24File/647.pdf>

28. Аналітичний огляд «Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. в пам'яті українського та польського народів» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1664.htm>

29. Україна та Польща до грудня узгодять кроки щодо спільних сторінок історії – Дуда [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/172420>

30. Ставлення населення України до державних свят. 2010. Прес-реліз [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=261&page=39>; Ставлення українців до державних свят. 2013. Прес-реліз [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=165&page=1>; Ставлення українців до державних свят. 2016. Прес-реліз [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=619&page=2>

31. Указ Президента України від 11.02.2004 № 180/2004 «Про День вшанування учасників бойових дій на території інших держав» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/180/2004>

32. Постанова Верховної Ради України від 21.05.2013 № 292-VII «Про встановлення Дня українських миротворців» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/292-vii>

33. Закон України від 26.04.1996 № 144/96-ВР «Про ратифікацію Угоди про взаємне визнання пільг і гарантій для учасників та інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій на території інших держав, сімей загиблих військовослужбовців» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/144/96-%D0%B2%D1%80>

34. Указ Президента України від 04.01.1997 № 3/97 «Про утворення Комітету у справах ветеранів війни та воєнних конфліктів в іноземних державах при Кабінеті Міністрів України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3/97>

35. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.08.2014 № 326 «Про утворення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/326-2014-%D0%BF>

36. Сьогодні в Україні відзначають День вшанування учасників бойових дій на території інших держав [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1965546-v-ukraini-sogodni-vsanovuut-ucasniv-bojovih-dij-na-teritorii-insih-derzav.html>

37. Звернення Президента України з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-dnya-vshanuvannya-uc-36738> ; Звернення Прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка з нагоди Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 27-ї річниці виведення військ з Афганістану [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248829199&cat_id=244276429

38. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.1998 № 95 «Про відзначення 350-річчя початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/95-98-%D0%BF>

39. Указ Президента України від 01.02.2008 № 78/2008 «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/78/2008>

40. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2001 № 436-р «Про упорядкування Меморіалу британським військовослужбовцям, що полягли у Кримській війні 1853–1856 років, у м. Севастополі» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=436-2001-%F0>

41. Указ Президента України від 22.07.2003 № 739/2003 «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 років» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/739/2003>

42. Зборівська битва, 15 серпня 2009 року.: ua_travels [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua-travels.livejournal.com/1071199.html>

43. Лист Національного банку від 20.08.2002 № 11-311/1453-5154 «Про введення в обіг ювілейної монети "350-річчя битви під Батогом"»; [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v5154500-02>

44. Постанова Верховної Ради України від 22.03.2012 № 4614-VI «Про відзначення 360-річчя з часу битви під Батогом» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4614-17>

45. Музей Батозької битви створили на Вінниччині [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-culture/1801386-muzej_batozkoii_bitvi_stvorili_na_vinnichchini_2008312.html

46. Грюнвальдська битва... без українців? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://news.if.ua/news/7498.html>

47. Указ Президента України від 02.12.1995 № 1116/95 «Про впорядкування відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1116/95> ; Указ Президента України від 17.12.1999 № 1583/99 «Про додаткові заходи щодо впорядкування

відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1583/99> ; Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 13.08.2003 № 1249 «Про затвердження Порядку підготовки та подання Кабінетові Міністрів України на погодження пропозицій щодо відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1249-2003-%D0%BF>

48. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.1993 № 505 «Про 100-річчя від дня народження О.П. Довженка» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/505-93-%D0%BF>

49. Указ Президента України від 02.12.1995 № 1116/95 «Про впорядкування відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1116/95>

50. Постанова Верховної Ради України від 17.09.2015 № 709-VIII «Про відзначення 80-річчя з дня народження поета і громадського діяча Бориса Олійника» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/709-19>

51. Народний топ-100: Видатні українці усіх часів [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_top_ukrainian_052012.pdf; Найвидатніші українці [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/vydayuschiesya_ukraincy.html

52. Єкельчик Сергій. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.

52. У Полтаві напередодні відкриття намагалися підірвати пам'ятник Мазепі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/news/040516-u-poltavi-naperedodni-vidkryttya-namagalysya-pidirvaty-pamyatnyk-mazepi>

III. «Російський слід» в українській політиці

Микола Горєлов, Олег Рафальський

«РУССКИЙ МИР» ЗАКРЕСЛЮЄ ПЕРЕЯСЛАВ

У статті актуалізуються процеси, які впливали і впливають на відносини між Україною та Росією після розпаду Радянського Союзу. Робиться висновок, що в сучасних умовах Україна і Росія рухаються в протилежних цивілізаційних напрямках, а отже, Переяславський проект вичерпав себе.

Ключові слова: «Русский мир», цивілізаційний розвиток, КДБкратія, олігархічно-плутократичний режим, імперська ідеологія, воєнна експансія, анексія.

Gorelov M., Rafalskiy O. «Russian world» cross out Pereiyaslav. *The processes that influenced and are affecting now to the relations between Ukraine and Russia after the collapse of the Soviet Union are coming to the fore in this article. It is concluded that nowadays Ukraine and Russia are moving in opposite civilization directions, and therefore Pereiyaslav project exhausted itself.*

Key words: «russian world», civilizational development, power of KGB, oligarchic-plutocratic regime, imperial ideology, military expansion, annexation.

Україна виходила на рівень реального державотворення кілька разів. І незмінним «співучасником» цих подій виступала Росія. У випадку з розпадом СРСР слід бути вдячним їй саме за те, що її тодішні лідери своїми діями унеможливили подальше існування наддержави. Не можна не розуміти, що ситуація 1990–1991 рр. стала реальністю тільки завдяки унікальному збігові політичних обставин і чинників, серед яких конфлікт Б. Єльцина і М. Горбачова посідав не останнє місце. Тоді дуже швидко, протягом кількох тижнів, у Москві припинилося протистояння двох принципово різних державних організацій, і вона визначила свою

політику щодо колишніх національних республік СРСР. Визначили свою політику щодо Москви й колишні союзні республіки. Ця політика різна від Узбекистану до України, але її основоположна складова всюди однакова – захист державного суверенітету.

Період існування унітарної держави – СРСР мав своїм наслідком заглиблення України у євразійський політичний та економічний простір, виникнення стану її всебічної залежності. Об'єктивні інтеграційні процеси в умовах тотального одержавлення аксіоматично набули спотвореного характеру. Десятиліття надцентралізації, втрата суспільством гнучкості і здатності до саморегулювання, а тим більше до самоврядування, вкрай утруднили процес виокремлення і набуття реальної самостійності.

Росія і Україна виявилися щільно взаємопов'язані і доктринально, з точки зору все ще не вирішеної проблеми самоусвідомлення себе як нових держав. Ідеться не про збіг змісту національних концепцій та доктрин, а про накладання, нерозподіленість «цивілізаційного матеріалу»: історії, культури, господарства, місця у міжнародному співтоваристві і т.д. У російській геополітичній думці не існує концепцій щодо визначення власних природних кордонів, власних масштабів; у ній переважають такі категорії, як «сфери виняткових інтересів», «зони впливу», «ареал розселення російськомовного населення», «ближнє зарубіжжя». Наслідком цього стали формування нової російської нації і специфічне ставлення до національного питання як такого, що свідчить про відсутність чіткої межі застосування методів внутрішньої та зовнішньої політики і наявність проблем у відносинах з будь-якою сусідньою державою, якщо тільки вона не погоджується на роль сателіта.

Ідеологічно така політика забезпечується доктриною т. зв. «русского мира». Філософська і політична складові його сформулювалися ще в XIX ст. на базі слав'янофільського видання з такою самою назвою «Русский мир». Зазначимо, що цивілізаційна триада імперської ідеології – «православие – самодержавие – народность» була сформульована в 30-ті роки XIX ст. міністром народної освіти Росії С. Уваровим і стала офіційною ідеологією Російської імперії. Вона передбачала консервацію архаїчного режиму й унеможлиблювала будь-які прогресивні зміни існуючого ладу.

Російське самодержавство поєднувало в собі три елементи: загальноєвропейську ідею абсолютної монархії; форми східного азійського деспотизму; особливості, зумовлені історією, соціально-економічною структурою, національним характером російського народу та багатонаціональним складом Росії. Тим-то великою наляжкою було виводити самодержавство з органіки саме російського життя і вважати його єдино можливою сферою влади для Росії; але ще більшою наляжкою було розглядати самодержавство як універсальний порятунок для всіх, що його несе світові російський народ. Власне, обидві ці догми виключали одна одну, не кажучи вже про абсурдність останньої, хоч її ще всерйоз проповідували монархісти-націоналісти та слав'янофіли навіть на початку ХХ століття.

Кожна зі складових «Триади» російської державності в умовах, коли імперія складалася з багатьох народів, які сповідували різні релігії, жили за різними цивілізаційними нормами й, здебільшого, не усвідомлювали себе представниками «єдиного російського народу», не відповідала елементарним критеріям наукової коректності, й без відповідної трансформації та модернізації (чого не відбулося) ця формула мала привести – і привела – російське самодержавство до краху.

Реінкарнацією «Триади» стала більшовицька доктрина. Про її «ефективність» свідчить те, що, як і Російська імперія, СРСР розпався 1991 року.

Наступного виходу у світ «русского мира» довелося чекати 15 років. У переддень року російської мови Путін заявив 2006 р.: «Русский мир» может и должен объединить всех, кому дорого русское слово и русская культура, где бы они не жили, в России или за ее пределами. Почаще употребляйте это словосочетание «Русский мир» [1]. Однак за зовні неагресивним формулюванням ховався новий курс Кремля на відродження імперії. І перш за все це стосувалося України.

Після поразки в «Помаранчевій революції» Москва кілька місяців просто не знала, як підступитися до України. Попередня

схема – опора на першу особу – показала свою неефективність. І в Москві вирішили, що покладатися на українських політиків надто небезпечно – вони безвідповідальні і часто міняються. В Україні Путін вірив і вірить тільки одній людині – своєму другові і куму Віктору Медведчуку. З перемогою революції останній втратив будь-який вплив на нову владу. Але зв'язки з Путіним зберіг. Саме він сформував нову систему взаємовідносин з Україною – віднині стосунки мали здійснюватися не через політиків, а через бізнес.

За свідченням впливового російського аналітика М. Зигаря саме Медведчукові належить крилата фраза: «Немає української політики – є український бізнес». З урахуванням слабкості нової влади стало зрозумілим, що компрадорський бізнес зможе диктувати свої умови. Фактично був сформований неформальний комітет для управління українською політикою з провідних українських олігархів. Неформальним керівником цієї ради олігархів був визнаний Медведчук – адже він виступав посередником між ними і Путіним [2, с. 152].

Саме тоді в Україні сформувалася олігархічна форма правління, за якої консервується політична еліта як олігархічна утриманка, а новоявлені клани міцно тримають у своїх руках усі державні структури. Не змінилося становище і тепер, після Революції Гідності. Більше того – країну вперше за роки незалежності очолив стовідсотковий олігарх П. Порошенко.

Олігархічні клани та їх представники у владі розпочали (за російської ініціативи) торговельні та газові війни, які знесилювали країну, але приносили олігархам надприбутки. В той же час Москва і надалі втілювала в життя проект «русского мира». 4 квітня 2008 року у Бухаресті відкрився саміт НАТО, на якому планувалося надати Грузії й Україні статусу кандидатів у члени альянсу. Символічно, що з усіх країн СНД тільки вони намагалися вступити до НАТО й звільнитися від впливу Москви. Не дивно тому, що ці дві країни стали головними об'єктами російської експансії. Під тиском Кремля саміт прийняв компромісне рішення: ПДЧ Грузії і Україні не надається, але члени альянсу переконані, що ці країни, врешті-решт, стануть членами НАТО. Без уточнення коли.

Таке рішення не влаштувало ані Грузію, ані Україну, ані Росію. В. Путін прилетів до Бухареста в останній день саміту, коли рішення про відмову від ПДЧ вже було прийнято. Незважаючи на це, він був у розпачі від того, що НАТО затвердило перспективу прийняття цих країн до альянсу.

За словами очевидців, на закритій зустрічі Путін, коли мова зайшла про Україну, заявив: «Україна – це взагалі не держава! Частина її територій – Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». Закінчив свою промову Путін фразою: «Якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму і Сходу – вона просто розвалиться»[2, с. 188].

На цю погрозу тоді мало хто звернув увагу, бо назрівав військовий конфлікт з Грузією. Нині ж стало ясно, що братовбивчу війну, розв'язану Росією проти України, кремлівські можновладці запланували за шість років до початку агресії.

Не одержавши спротиву світового співтовариства за розправу з Грузією, кремлівський режим почав модернізувати проект «русский мир». Тепер йшлося вже не про захист мовних та культурних традицій, а про «право» Москви приєднувати до себе або сприяти створенню маріонеткових державних утворень на територіях колишнього СРСР, де проживає значна кількість етнічних росіян.

Тут запрошується аналогія з березнем 1938 р., коли Гітлер спочатку приєднав до Рейху Австрію, а згодом, у вересні того ж року, Судети. Путін таким самим способом окупував у березні 2014 р. Крим. З того часу сентенція про те, що Путін – це сучасний Гітлер, не сходить зі сторінок світової преси. Навіть колишній кандидат у президенти США від демократичної партії Х. Клінтон порівняла Путіна з Гітлером.

Відомий російський історик і публіцист Ю. Фельштинський, який нині мешкає у США, пише з цього приводу: «Вопрос не в том, является ли Путин Гитлером и идет ли он по его стопам (является и идет). Вопрос, что делать и чего ждать всем нам, знающим историю гитлеризма. Если бы Гитлер остановился в марте 1939-го, после оккупации Чехословакии, он вошел бы в историю Германии как выдающийся политический деятель и остался бы в памяти немецкого народа фюрером, объединившим этнических немцев в границах новой германской империи. Но он не остановился, потому

что немцев нужно было «спасать» и «объединять» во всей Европе. 1 сентября 1939 года он начал военные действия против Польши, не сознавая, что начинает войну, которая войдет в историю как Вторая мировая. Искренне не желая и не планируя вести большую войну.

Путин тоже не остановится. Как и Гитлер, Путин не может остановиться. Потому что русских «притесняют» не только в Украине. Крым не может стать концом националистических и имперских устремлений российского пожизненного президента» [3, с. 9].

Подібна політична лінія визначала логіку проекту «Новоросія», який мав виправдати підконтрольність Російській Федерації Півдня і Сходу України. Цей єдиний концепт репрезентував В. Путін ще 17 квітня 2014 р., наголосивши на тому, що території Харківської, Луганської, Донецької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей у часи Російської імперії не входили до складу України, а їх передав нашій державі радянський уряд. У цьому полягала ідея Путіна щодо відновлення «історичної справедливості» – утворення сучасної держави «Новоросія»*. На початку впровадження цього проекту було проведено акції інформаційного впливу: мітинги, демонстрації, прийняття резолюцій з приєднання до РФ, псевдореферендуми тощо. Але ці акції досягли своєї мети лише на Донбасі, решта ж російськомовних регіонів не піддалася на провокації. А на Донбасі збройні дії почали російські спецназівці, залучивши до участі у бойових діях українських громадян, а згодом й підрозділи регулярної армії Росії [5, с. 46]. Проект довелося

* Новоросійська губернія у складі Російської імперії була створена 22 березня 1764 р. за наказом Катерини II. Вона складалася з трьох провінцій – Кременчуцької, Бахмутської, Катерининської та 7 полків. Раніше ці землі вважалися у власності запорожців. З розвитком губернії, її заселення й будівництва міст та військових укріплень потреба в козацькому війську сходила нанівець. Після підписання Кучук–Кайнарджийського мирного договору з Османською імперією 1774 р., за яким Крим став незалежним від Порту, настала черга козаків. 5 червня 1775 р. Січ було зруйновано. Як зазначає російський дослідник А. Шубін, мир зробив Січ внутрішньою територією Російської імперії, а її землі були ласим шматком для розділу між російськими поміщиками [4, с. 83]. Таким чином Новоросія з самого початку свого існування була деструктивним для українства фактором.

згорнути, але «гібридна» війна на Донбасі триває, забираючи тисячі життів українців та росіян.

Як же сталося, що в Росії до влади прийшли діячі, які викреслили її зі світового цивілізаційного поля і перетворили на загрозу для майбутнього людства? Справа в тому, що наймогутнішою силовою структурою в СРСР був КДБ, який за допомогою тотального терору проти населення країни практично курував усю її життєдіяльність. За Горбачова і Єльцина цю функцію було втрачено. Десятки тисяч прекрасно підготовлених опричників, які раніше були хазяями життя, в державі, що намагалася стати на рейки бодай ілюзорної демократії, виявилися зайвими. Звичайно, вони прагнули реваншу.

Було здійснено дві спроби КДБ, а потім ФСБ прийти до влади. В серпні 1991 р. провалився путч так званого ГКЧП, а у березні 1996 р. заколот керівника служби безпеки Єльцина О. Коржакова. Тоді чекісти змінили тактику. Захоплення влади у величезній країні вони вирішили здійснити не через заколот, а цілком легітимно, опанувавши посаду президента Росії. Момент для цього було обрано дуже вдало. У 1999 р. Єльцин уже був абсолютно недієздатний і не міг опиратися т. зв. «конторі», яка мала величезний компромат і на нього особисто, і на його сім'ю. В обмін на повний імунітет і недоторканність йому та членам його сім'ї були запропоновані на вибір три кандидатури на роль наступника: Євген Примаков – старий функціонер КДБ і колишній директор служби зовнішньої розвідки Росії; Сергій Степашин – колишній директор Федеральної служби контррозвідки; і Володимир Путін – директор ФСБ Росії. На кому б не зупинив свій вибір Єльцин, влада в кожному разі переходила до спецслужб. Перебуваючи під загрозою імпічменту, Єльцин змушений був, як колись престарілий канцлер Гінденбург у Німеччині, обрати наступника. Гінденбург обрав Гітлера, Єльцин – Путіна.

Здобувши посаду президента, Путін і К^о радикально змінили систему державної влади в Росії. Фактично було розпущено верхню палату парламенту, Раду Федерації, знищено самостійність і виборність губернаторів, повернуто систему жорсткого контролю Кремля і спецслужб над усіма сферами економічної та соціально-політичної

діяльності, взято під пильний контроль засоби масової інформації і в подальшому ліквідовано свободу слова, взято під контроль виборчу систему, що перетворило вільне волевиявлення на фікцію, перетворено парламент на лялькове зібрання «одобрямсів» на кшталт сталінських часів. Апофеозом пануючого нині в РФ мракобісся стало прийняття Держдумою 24 червня 2016 р. т.зв. антитерористичного пакета законодавчих актів, розробленого депутатом І. Яровою та сенатором В. Озеровим, який фактично поставив поза законом усі прояви громадянської активності й надав силовим структурам право застосовувати проти тих, хто протестує, вогнепальну зброю. Пізніше, на доповнення пакета, було запроваджено стеження за користувачами соціальних мереж на території РФ. Таким чином, сьогодні населення Росії перебуває під суцільним «ковпаком» спецслужб, які фактично контролюють державу. Виник унікальний в історії людства суспільний лад, який умовно можна назвати КДБкратією. Лад цей не має ідеологічного підґрунтя, він абсолютно аморальний і може існувати лише в атмосфері терору та агресивної зовнішньої політики.

Нині, після двох умовно демократичних лідерів – Горбачова і Єльцина, величезна країна опинилася під владою КДБ – ФСБ. Ю. Фельштинський пояснює це так: «Период правління Путіна прищелся на неслыханный в истории рост цен на сырье и полезные ископаемые, Путин поднял уровень благосостояния в стране, позволил развиваться и расцветать рыночной экономике; сформировал определенный кодекс, правила игры, которые должны были усвоить и принять все ее участники – так называемая элита. Кодекс этот был очень прост – те, кто планировал конкурировать за власть с Кремлем, подлежали уничтожению (экономическому и даже физическому). Тем, кто хотел всего лишь разбогатеть, разрешено было со временем стать членом корпорации «Россия», во главе которой стоял председатель Совета директоров корпорации – Владимир Путин.

Вот только состав Совета директоров корпорации и количество акций, принадлежащих каждому его члену, оставались строжайшей государственной тайной, о которой можно было только догадываться» [3, с. 6].

Починаючи з початку своєї каденції на чолі держави, на всі провідні посади в РФ призначалися або колишні, або діючі

співробітники КДБ – ФСБ. За 16 років це і дало змогу заснувати унікальну владну систему, про яку йшлося вище. Ось тільки останні призначення, які відбулися 2016 р. і найкраще ілюструють логіку формування російського керівництва:

Президент РФ провів найбільші за останні роки кадрові перестановки – змінив п'ять своїх повноважних представників у федеральних округах, керівництво чотирьох регіонів та федеральних відомств. Новопризначені так чи інакше пов'язані зі силовими структурами чи безпосередньо перебували на службі у ФСБ, Росгвардії, МВС та ФСО [6].

Своїм першим Указом В. Путін звільнив з посади повноважного представника президента в Північно-Західному федеральному окрузі В. Булавина, який обійняв посаду керівника Федеральної митної служби, замість звільненого розпорядженням Д. Медведева А. Бельянінова. В. Булавін очолював округ із березня 2013 р. Він вихідець із КДБ (в 1979 р. закінчив Вищу школу КДБ СРСР), багато років працював у ФСБ, в 2006 р. був призначений заступником директора ФСБ РФ – керівником апарату Національного антитерористичного комітету. З 2008 р. працював заступником секретаря Ради безпеки.

Повноважним представником президента в Північно-Західному федеральному окрузі став калінінградський губернатор М. Цуканов, який уперше обійняв посаду губернатора в 2010 р. за призначенням президента, а у 2015-му виграв вибори. Відбулася відставка генерала армії М. Рогожкіна з посади повноважного представника в Сибірському ФО.

Раніше він десять років очолював внутрішні війська МВС РФ, поступившись цим місцем В. Золотову (який сьогодні на їх основі формує Росгвардію). Замість М. Рогожкіна, представником президента в Сибірському ФО став С. Меньялло (екс-губернатор окупованого Севастополя). А т.в.о. губернатора Севастополя став заступник міністра промисловості і торгівлі РФ Д. Овсянніков.

Окрім того, «з метою підвищення ефективності діяльності федеральних органів державної влади» Указом президента РФ було ліквідовано Кримський ФО, який увійшов до складу Південного ФО. Очолив об'єднаний ФО В. Устинов, який до цього з 2008 р.

очолював Південний ФО в колишніх межах. Відповідно, повноважний представник в ліквідованому Кримському ФО О. Белавенцев був звільнений й призначений представником президента в Північно-Кавказькому ФО, замість С. Мелікова, котрий призначений на посаду першого заступника директора Росгвардії. С. Меліков займав пост повноважного представника президента на Північному Кавказі з травня 2014 р. До цього він був першим заступником командувача військ Центрального, а потім – Північно-Кавказького регіонального командування внутрішніх військ МВС Росії.

Новим керівником Кіровської області став голова Росрестру І. Васильєв. До цього він працював у Рахунковій палаті та Раді Федерації, де представляв Республіку Комі. Новим т.в.о. губернатора Ярославської області став заступник міністра внутрішніх справ РФ генерал-лейтенант Д. Миронов, який замінив С. Ястребова, що пішов у відставку за власним бажанням. До МВС Д. Миронов працював у Федеральній службі охорони, а ще раніше – у КДБ. Т.в.о. губернатора Калінінградської області призначили Є. Зінича, який раніше очолював місцеве управління ФСБ.

За результатами перестановок одразу три вихідці з органів держбезпеки – Булавін, Миронов і Зінича – отримали призначення на керівні посади в державі. Таких прецедентів у сучасній історії Росії ще не було. Аналітики стверджують: до 2018 р. уся владна команда в Росії буде складатися з силовиків [7].

12 серпня 2016 р. Путін замінив керівника своєї адміністрації С. Іванова на А. Вайно, який відомий тим, що створював нові теорії світового розвитку. Зокрема, в журналі «Вопросы экономики и права» №4 за 2012 р. він опублікував статтю «Капитализация будущего», в якій повідомив про винахід у Росії приладу – нооскопу, здатного не тільки передбачати, а й оптимізувати майбутнє. А. Вайно, зокрема, стверджує, що «нооскоп – код материализации момента перехода жизни из пространства во время. Код действия – гармонизация жизни. Транзакция – точка в пространстве – времени – жизни, в которой происходит материализация... Если к каждому подключить соответствующий датчик эмоций, существующая сегодня информационная сеть позволит транслировать ваш восторг и горечь от повседневных жизненных ситуаций в информационно-

коммуникационные сервисы среды Интернета. А далее обрабатываем ваши эмоции и подстраиваем социальную среду в нужном направлении» [8]. На наш погляд, до подібної маячні не доходили навіть гітлерівські окультисти, до послуг яких постійно звертався фюрер. Так що і в містичному плані Путін гідно наслідує свого попередника.

Фактично російська еліта перетворилася в орден на кшталт німецької НСДАП або КПРС у Радянському Союзі. Але, на відміну від своїх попередниць, орден цей не має ідеологічної складової, а за програму йому правлять заяложені постулати «русского мира» зі збирання руських земель у новій імперії. Девізом цієї камарильї могло б стати есесівське гасло: «Наша честь – вірність».

Це визнають і самі новітні «мечоносці». Так, тодішній голова федеральної служби з контролю за обігом наркотиків (ФСКН) генерал Черкесов у жовтні 2007 р. опублікував у газеті «Коммерсантъ» статтю за назвою «Нельзя допустить, чтобы войны превратились в торговцев: о "войне групп" внутри спецслужб». У ній він, зокрема, наголошує, що саме чекісти врятували Росію від загибелі в кінці дев'яностих – початку нульових. Наведемо декілька цитат з цього допису.

«Падая в бездну, постсоветское общество уцепилось за этот самый "чекистский" крюк. И повисло на нём. А кому-то хотелось, чтобы оно ударилось о дно и разбилось вдребезги. И те, кто этого ждал, страшно обиделись. И стали возмущаться, говоря о скверных свойствах "чекистского" крюка, на котором удерживалось общество...

И все же мы помогли в конце концов удержать страну от окончательного падения. В этом один из смыслов эпохи Путина, в этом историческая заслуга президента России. И это налагает на наше профессиональное сообщество огромную ответственность, не имеющую ничего общего с кичливым самодовольством...

Для того, чтобы любая корпорация (чекистская в том числе) была здоровой, она должна быть носителем норм. Желательно, чтобы эти нормы были не только внутренними, но и общенациональными» [2, с. 221–222].

Про те, які ці «норми», свідчить той факт, що переважна більшість російських громадян за останні три роки втратили залишки цивілізованості й впали, як колись і німці за Гітлера, в

дикість. КДБкратія в РФ зуміла відродити в державі атмосферу тотального страху й істеричної ненависті до навколишнього світу. Ксенофобія досягла нечуваних з часів Сталіна масштабів. В умовах демократії КДБкратія існувати не може. Отже, захопивши владу, вона відродила всі негативні традиції російського правління, яке в усі часи перш за все демонструє свою державність. Войовничість для Росії є природною формою існування. І Путін тут лише виконавець завдань, що стоять перед російською державною машиною.

Відомий російський журналіст і політичний аналітик О. Невзоров зазначає з цього приводу: «Россией всегда управляла партия войны. Никаких других партий в этой стране не было и на ближайшую перспективу не предвидится. Это было, начиная с XVI века, и во все последующие столетия Россия жила тем, что поглощала и пережевывала соседей. Заливала всё это кровью, срыгивала, тормозила в развитии, но, чуть восстановившись, начинала агрессию снова. Так было во время Первой мировой войны, когда Россия обеспечила поддержку сербским и австро-венгерским террористам, по сути, распалив ситуацию в Европе. Потом развязалась многомиллионная бойня, в которой люди гибли непонятно за что. На какой бы исторический отрезок времени мы ни бросили взгляд, Россия везде отличилась. То же самое произошло в Чечне, когда 12 тысяч жизней русских мальчиков были погублены фактически ни за что. Эта война была никому не нужна! Ничего, кроме позора, Россия в войне с Чечней не приобрела».

Щодо розв'язування Кремлем братовбивчої війни в Україні він же наголосив: «Это совершенно ординарная практика общения моей страны со своими соседями. Существует мнение о том, что война – выгодное мероприятие. Безусловно, мне бы не хотелось мелочиться, рассчитывая, что лишь желание обогащения движет Россией. Конечно, и это в том числе, но проблема гораздо серьёзнее. Россия с помощью "рубилова", которое тащится за ней еще с древности, пытается любыми способами корректировать настоящее. До поры до времени у нас это, увы, получалось. Но с Украиной явно такая политика не пройдет. В конце концов ее кто-то должен остановить. Хотя Россия, безусловно, до последнего вздоха будет отстаивать своё желание властвовать всегда и над всеми» [9].

З цією точкою зору погоджується інший авторитетний росіянин – письменник і історик Г. Чхартішвілі, відомий під псевдонімом Б. Акунін. В інтерв'ю Ж. Немцовій, дочці вбитого біля Кремля 2015 р. Бориса Немцова, яка працює зараз в російській службі радіо «Німецька хвиля», він, зокрема, зазначив: «Поразительно, но в нашей истории ни один реформатор не покушался на фундамент государства, заложенный еще в XV веке объединителем Руси Иваном III. Он воспроизвел принципы построения ордынского государства, потому что на тот момент русские просто не знали более эффективно работающей системы, чем чингисхановское государство.

В первые века существования России эта конструкция неплохо работала. Она вообще ужасно упорочная. Но в XXI веке условия существования мира меняются. Так называемая мягкая сила становится настолько важнее архаичной жесткой силы, что жить по-прежнему уже нельзя. А у нас страна по-прежнему управляется не по законам, а по указам великого хана, никакой закон не может быть выше воли великого хана. Для этого необходима сакральность правителя.

В то же время – это система, в которой высшей ценностью является государство. В ней не государство обслуживает людей, а люди обслуживают государство. В ней нет понятия о личных правах, а есть понятие о личных привилегиях, которые определяются твоим положением в этой структуре и степени верности начальству.

Наконец, в той системе большое значение имеет тайная полиция, как ее ни назови. Это такая дублирующая структура власти, это единственная возможность для правителя контролировать, что происходит по всей этой вертикали».

«В начале 2014 г., – вважає Б. Акунін, – Путин прийняв рішення, которое обратного хода уже не имеет. В смысле положения России в мире – это курс на углубляющуюся изоляцию страны, на противопоставление ее остальному миру. В перспективе, как мы понимаем, железный занавес. А внутри страны – это курс на пожизненное правление, на невозможность ухода в отставку. Это принципиально иное государство.

Враг для меня тот, кто делает вещи, которые я считаю враждебными по отношению к моей стране. Я глубоко убежден в том, что нынешняя политическая власть ведет мою страну к гибели, к краху, поэтому я считаю ее своим врагом» [10].

Як бачимо, російські інтелектуали добре усвідомлюють, що несе росіянам і всьому світові КДБівська корпорація під гаслами «русского мира». Якщо інтрополювати уварівську формулу, яка була наріжним каменем «русского мира» в XIX ст. («православие – самодержавие – народность»), на сьогоднішню Росію, то одержимо абсолютно гротескную картину. Православ'я на чолі з патріархом Кірілом (В. Гундяєв) у його російському варіанті стало карикатурою на релігію. Згідно зі соціологічним опитуванням, 80% росіян нічого в ньому не розуміють, не читали Біблію й інші релігійні тексти, але вважають себе православними [2, с. 287]. Значна частина населення імперії належить до інших конфесій. Сам патріарх (КДБівське псевдо агент «Михайлов») є скоріше бізнесменом, ніж душпастирем. Багаторічний начальник особистої охорони Б. Єльцина О. Коржаков так характеризує російського патріарха: «Я не признаю Кирилла. Это не мой патриарх. Когда он был замом Алексия, ко мне в Кремль приходил и мы с ним часа четыре пили коньяк... У меня тогда было отдельное поручение президента контролировать торговлю оружием... Так вот, нынешний патриарх тогда меня уговаривал, чтобы мы с продажи оружия 10 процентов в церковь отдавали. Они тогда уже с алкоголя и сигарет деньги получали. Сразу сказал ему: "Еще с оружия деньги получают? Даже не уговаривайте". И вот он начал мне объяснять, что у нас нет в стране теперь идеологии, что церковь – единственная идеология» [11]. Ця «єдина ідеологія» спрямована виключно на обслуговування інтересів правлячої в Росії «корпорації» і в жодному разі неспроможна стати тим об'єднуючим чинником, яким було православ'я часів Богдана Хмельницького.

«Самодержавство» в путінській інтерпретації також докорінно різниться з цією інституцією часів царату. Монархія в Росії була спадковою, а цар вважався «помазаником Божим». Усі вони, за винятком Івана Грозного і Петра I, хоч і мали самодержавні можливості, але намагалися використовувати їх у рамках тогочасного законодавства. Незважаючи на це вже в XIX ст. російська модель монархії стала світовим анахронізмом. Рабство (кріпацтво) було скасовано в імперії лише 1861 року. І в Німецькій, і в Австро-Угорській імперіях громадяни мали незрівнянно більше

прав, ніж у Російській. Тому крах самодержавства 1917 року був цивілізаційно закономірним.

Але, як ми вже зазначали, владу захопили більшовики, які вважали себе воєнно-релігійним «орденом мечоносців». Їх вождь – Й. Сталін, наслідуючи найгірші традиції Івана Грозного, потопив країну у крові і користувався нечуваними в світі владними повноваженнями. Імперія зберігалася у вигляді СРСР, а Сталін став необмеженим самодержцем, таким собі «червоним царем», влада якого підтримувалася тваринним страхом населення перед новими опричниками – органами НКВС. Після його смерті КПРС, намагаючись пристосуватися до світових реалій, послабила терор, хоча й далі переслідувала інакомислячих та військовою силою примушувала країни т.зв. «соціалістичного табору» йти у своєму фарватері.

«Демократизація», яку проголосив М. Горбачов, показала, що радянська імперія може існувати лише в умовах тотального терору та примусу. Коли ці два наріжні камені витягли з її фундаменту, розпався «соціалістичний табір», а потім і СРСР. Нинішній хазяїн Кремля назвав якимось цю подію «найбільшою трагедією ХХ ст.».

Почавши свою першу президентську каденцію з типово КДБівської провокації – підриву житлових будинків у Москві й розв'язавши після цього другу чеченську війну, «корпорація» була змушена надати своєму лідеру, по суті, диктаторські повноваження й всіляко сприяти розкрутці його «культу особи». У ХХІ століття були перенесені зовнішні атрибути минулого й позаминулого століть, і головним завданням пропагандистської машини стало втілення у свідомість населення сталінського постулату: «Русский народ – царист».

Третя складова «руського мира» – народність. Уваров передбачав, що населення імперії має апіорі обожнювати свого монарха. Верхи – тому що монархія забезпечувала їх панівне становище, низи – тому що бачили в царі заступника від свавілля знаті. В нинішньому варіанті члени «корпорації» – нова знать – мають всіляко підтримувати свого «царя» задля власного збереження. Для низів же була вигадана легенда про світовий заколот проти Росії, протистояти якому може лише «вождь». Мовляв, тільки Путін у змозі врятувати росіян від американців і НАТО, від «бандерівців» і грузинів. І, треба сказати, що,

підхоплена тотальною пропагандою, ідея ця спрацювала. Росіяни відчували себе в «облозі» й повірили, що лише Путін здатен врятувати їх від ворожих зазіхань. Відіграла тут свою роль і особливість менталітету росіян, на яку свого часу звернув увагу великий російський фізіолог, нобелівський лауреат Іван Павлов (до речі, переконаний націоналіст). В одній зі своїх лекцій він зазначив: «Вообще я должен высказать свой печальный взгляд на русского человека. Русский человек имеет такую слабую мозговую систему, что он не способен воспринимать действительность как таковую. Для него существуют только слова. Его условные рефлексы координированы не с действительностью, а со словами» [12, с. 345].

До якого маразму російські політики дійшли в роздмухуванні нового «культу особи», свідчить такий епізод. Президент Росії нагородив депутата Держдуми і лідера ЛДПР В. Жириновського орденом «За заслуги перед Отечеством» другого ступеня. Володимир Вольфович, який раніше пропонував іменувати президента Росії не інакше як «верховным правителем», так розчулився, що попрохав у «вождя» слова для подяки. Після схвального знаку хазяїна він проголосив таке: «У нас было три отечества: Российская империя, Советский Союз и нынешняя новая демократическая Россия. И мы иногда размышляем, какая идеология, какие скрепы. Но в XIX веке размышлений не было, и в Российской империи был самый лучший государственный гимн. Буквально четыре строчки».

Після цього, здійнявши руки до неба, Жириновський заспівав: «Боже, царя храни! Сильный, державный, царствуй на славу, на славу нам! Царствуй на страх врагам, царь православный! Боже, царя храни!» [13]. Ця маячня була сприйнята схвальними оплесками, причому аплодував і сам «вождь».

Таким чином, «русский мир» не здатен запропоновувати світові жодної привабливої ідеї. Всією своєю суттю він спрямований у таке далеке минуле, що будь-яка країна, яка погодиться йти в його кільватері, автоматично викреслить себе зі сфери сучасної цивілізації. Так само, як ідеї «чучхе» у Північній Кореї, ідеологія «русского мира» побудована на варварстві, терорі та безправ'ї. Тому

Україна, якщо вона може і хоче розвивати свою цивілізацію, має забути про Переяславський проект.

Анексія Криму й «гібридна» війна на Донбасі стали тим рефлексорним ексцесом смертельно хворої системи, який унеможливив навіть теоретичні сподівання на відновлення «унії». КДБівська «корпорація» ще раз довела свою неспроможність до будь-якого адекватного аналізу поточної ситуації. Її інтелектуальний потенціал вичерпується двома фразами героя оповідання М. Салтикова-Щедріна «История одного города»: «Раззорю!» та «Не потерплю!» Тому і результат агресії виявився протилежним очікуваному.

Росія, все більшою мірою перетворюючись на фундаменталістську сатрапію східного типу, стала світовим ізгоєм на кшталт Північної Кореї. Замість «Новоросії», Путін отримав «Новоазію». «Русский мир» перетворився на лайливе поняття, ставка на відродження імперії в її колишніх кордонах стала катастрофою перш за все для народів Росії.

Встановивши в країні чорносотенні порядки, Путін повторив фатальну помилку Миколи II, який у кризовій ситуації вирішив спертися на найбільш декласовані маси населення, екстремістські й одіозні організації, зорієнтовані не на будівництво будь-чого, а не погроми.

18 серпня 2016 р. в Росії пройшли вибори до Державної Думи. Як і передбачалося, партія влади – «Единая Россия», за рекордно низької явки виборців, «намалювала» собі 54% голосів й офіційно одержала конституційну більшість. До російського парламенту не потрапив жоден представник опозиційних сил. За даними соціопитування «Левада-центру», 80% росіян не готові до будь-яких опозиційних дій до нинішнього режиму й «курсу путінської корпорації» [14].

Російський письменник-сатирик В. Шендерович так прокоментував останнє волевиявлення росіян: «Суть путинской России – фальшак, и "типа выборы" 2016 года (в "типа парламент") дали нам случай насладиться полной гармонией: государство забило болт на народ – и народ, встречным образом, забил болт на государство. В частности, не захотел тратить время на заведомый балаган.

Феодальная, накачанная, кадыровско-тулеевская явка обещает, конечно, некую видимость участия народа в этом процессе, но песок неважная замена овсу.

Перемены придут не с выборами, а с какой-нибудь катастрофой.

Интеллектуалам это было ясно с "болотных" репрессий, а народ-богоносец, пожав плечами, просто тупо ждет, куда выведет кривая. Сотни тысяч уехали, миллионы отчаялись» [15].

На жаль, катастрофою цією може стати чергова світова війна, яку путінський режим може розв'язати у критичній для себе ситуації. Такий розвиток подій не виключає вже згадуваний російський історик Юрій Фельштинський. Більше того, він навіть називає дату вірогідного її початку – вересень 2020 р. «Європа победит в этой войне, – зазначає історик, – потому что Россия не в состоянии вести ее против всего человечества. Результатом этой войны будет распад Российской Федерации, на фоне которого развал Советского Союза в 1991 году покажется скромной репетицией перед премьерой. Я далек от мысли, что у России сегодня хватит внутренних сил для того, чтобы остановить надвигающуюся катастрофу. Путин – агрессор и поджигатель войны. Эта война принесет России позор, разорение и смерть. Украинцы доказали на Майдане, что готовы умереть за свою свободу. Неочевидно, что русские готовы умереть за имперские амбиции Путина. К тому же за всю историю демократический мир не проиграл ни одной схватки. Он выходил победителем из всех битв» [3, с. 11].

Тепер проаналізуємо, куди рухалася 25 років пострадянська Україна. Замислюючись над тим, чому стосунки між колись братніми народами дійшли до сьогоднішнього стану, можна дійти однозначного висновку: окрім суб'єктивних факторів, пов'язаних з діяльністю окремих політичних діячів, сил, головним є фактор глобального масштабу. Він полягає в тому, що, ставши самостійними державами, Україна і Росія в цивілізаційному плані рухалися в діаметрально протилежних напрямках. На перший погляд, у пострадянський період наші країни розвивалися за дуже схожими сценаріями: у цих олігархія і у нас олігархія, у тих корупція і у нас корупція, у них правовий «беспредел» і в нас так само. Але, як слушно назвав свою найбільш вдалу книгу Леонід Данилович Кучма,

«Україна – не Росія». І це так, Україна і Росія – це різні регіональні цивілізації, які розходяться у різних напрямках. Україна прямує в об'єднану Європу. Росія будує штучну «євроазійську» цивілізацію, яка поки що існує лише як ілюзорна модель суто ідеологічного характеру.

Попри колосальні прорахунки у державному будівництві, безпервну зміну політичного устрою в Україні поволі створювалося громадянське суспільство, і країна, хоч і кульгаючи, рухалася в напрямі західних цивілізаційних цінностей. У Росії ж ще за правління «демократичного царя» Бориса Миколайовича Єльцина, який, за його словами, прокидаючись, перш за все думав, що він зробив для України, точилася постійна громадянська війна на Кавказі, зашкалював рівень тероризму. Імперію, якою залишається Російська Федерація, могла врятувати тільки «сильна рука», яку вона одержала в особі В. Путіна. Він отримав країну, що пережила дефолт, і досить швидко, за рахунок сприятливої економічної кон'юнктури на ринку енергоресурсів та нафтодоларів, зумів поставити її на ноги. Але ноги ці йшли вже не в бік демократії і прогресу, а в напрямі деспотії східного, азійського типу.

Спробуємо уточнити, що мається на увазі, коли йдеться про «колосальні прорахунки у державному будівництві». За роки незалежності в Україні сформувався олігархічно-плутократичний тип ринкових відносин. Олігархічний капіталізм має цілу низку важливих ознак, явно присутніх у сучасному українському суспільстві. Його головна риса – захоплення окремими людьми або кланами шляхом приватизації великих господарських галузей, переважно експортного напрямку. Для того, щоб впливати на політичний курс держави й забезпечувати собі бюджетні преференції, олігархи скуповують політичні партії і плутократів, які їх очолюють. Уряд формується за квотним принципом, згідно з якими партії, що входять до правлячої коаліції, одержують міністерські портфелі в уряді. Міністри ж, які сидять на фінансових потоках, перерозподіляють останні на користь відповідних олігархів та своїх партійних «вождів». Нічого особистого – це лише бізнес. Таким чином, влада в Україні протягом усього періоду незалежності є надприбутковою економічною галуззю й переважно діє не в інтересах держави й населення, а задовольняє потреби олігархів і плутократів.

Олігархічно-плутократична влада призвела до того, що, як справедливо зазначає народний депутат України, член фракції «Блоку Петра Порошенка» А. Корнацький, «в Україні немає держави. Є організоване злочинне угруповання чиновників, які співпрацюють із кримінальним світом. Тому вихід один: треба змінити владу... Часто кажуть, що в нас проблеми, бо немає закону. Це не так. В Україні все викрадено у повній відповідності до закону. Зміни до законодавства, і в останні два роки, роблять для подальшого розкрадання» [16].

Для того, щоб мати «кишеньковий» законодавчий орган, олігархи постійно змінюють виборче законодавство. За роки незалежності в Україні було випробувано чи не всі можливі схеми. До «олігархічної ери» депутатів усіх рівнів обирали за мажоритарною системою. І треба сказати, що депутатський корпус Верховної Ради перших двох скликань складався переважно з авторитетних політиків, які були обрані за незаперечні особисті заслуги на ниві державотворення. Але вже третя «мажоритарка» привела в український парламент «гладких котів», які очолювали олігархічні клани або перебували на їх утриманні. Наступні вибори відбулися вже за змішаною пропорційно-мажоритарною системою, що підсилило роль політичних партій та блоків, але, водночас, дозволило тим же олігархам купувати місця в партійних списках. Наступним етапом був перехід до пропорційної системи, завдяки якій на тлі протестних настроїв населення до влади прийшли «помаранчеві» сили. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. режим Януковича повернувся до змішаної системи, згідно з якою проходили й вибори до діючої Верховної Ради вже після перемоги Революції Гідності.

Показово, що кожен наступний український парламент за всіма об'єктивними показниками був гірший за попередній. Це саме стосується і Президентів, якими б повноваженнями вони не володіли. Олігархат, як ракова пухлина, вразив і вражає своїми метастазами всі сфери економіки й суспільного життя. Політичні партії перетворилися в схожі одна на одну, як дві краплі води, бандформування, єдина мета яких – добитися влади, щоб грабувати країну. Діючий парламент ухвалив навіть норму, за якою партійні «вожді» мають право позбавляти депутатського мандата будь-якого члена фракції,

незгідного з «генеральною лінією». Таким чином, доводиться констатувати, що інститут парламентаризму в Україні швидкими темпами перетворюється на фікцію.

Український парламент уже в постреволуційні часи ухвалив новий закон, за яким відбулися вибори до місцевих рад 2015 р. Депутати, які прийшли у владу на революційній хвилі, знову обдурили електорат, не відкривши партійні списки й поклавши в основу закону систему, яку застосовували на виборах депутатів Законодавчих зборів Санкт-Петербурга в 2007–2011 рр. Російські аналітики визнали, що така модель виборів ще більше обмежує можливості участі у політиці громадян та їх об'єднань, створює додаткові труднощі на шляху зростання політичної активності громадян, позбавляючи їх стимулів до участі у політичному житті. Модель, обрана законодавцями Санкт-Петербурга, відображає пануючі настрої й інтереси правлячої еліти, яка прагне максимально зміцнити своє панування й зробити процес виборів у представницькі органи влади максимально керованим і передбачуваним.

Якщо українці дійсно пов'язують своє майбутнє з європейською цивілізацією, вони мають перш за все перезавантажити свої владні інститути. Один з політичних дотепів звучить так: «Чим відрізняється український політик від американського? Американський любить свою батьківщину і ненавидить усіх тих, хто не поділяє його думку. Український – не любить свою батьківщину і ненавидить тих, хто поділяє його думку». «Ненависть» ця – звичайна, штучна, бо ура-патріотична фразеологія «фахових» українських політиків має приховувати їх олігархічно-плутократичну сутність, яка полягає в приматі власного збагачення за державний рахунок. Якщо не поламати цю систему, країна приречена на подальше зубожіння і деградацію.

Протягом десяти років – у 2004 та 2014 – Україна пережила дві революції. В обох випадках народ виступав проти однієї особи й пов'язаного з нею режиму – проти В. Януковича. У 2004 українці не схотіли бачити своїм Президентом колишнього зека. А вже в 2010 р. саме його обрали Главою держави. За свою непослідовність та інфантильність українці змушені були заплатити життями Небесної сотні у 2014 р. та тисячами життів за два роки "гібридної" війни у Донбасі. Чи не занадто висока ціна політичного засліплення?

Обравши 2014 р. Президентом чергового олігарха, громадяни України зберегли лад, проти якого повставали. Рівень життя народу катастрофічно впав, середній клас знищено, більше половини населення перебуває за межею бідності. За таких умов про європейську інтеграцію годі й мріяти.

Що, на наш погляд, необхідно зробити, аби українська політична система відповідала сучасним цивілізаційним умовам? По-перше, законодавчо заборонити олігархам обіймати державні посади. Олігархи, як і КДБісти, не бувають колишніми. І те, що вони формально передають свої фінансові імперії в управління іншим особам чи сліпим трастам, не означає відмову від прагнення збільшувати свої статки за всяку ціну. Перебуваючи при владі, зробити це набагато легше. Зокрема, згідно з щорічним рейтингом Forbes, імперія Президента П. Порошенка «подорожчала» у 2016 р. на \$100 млн [17].

По-друге, навести бодай якийсь порядок з т.зв. «політичними» партіями та іменними блоками. Справжня партія повинна мати якусь ідеологічну основу. Українські ж «партії» різняться одна від одної хіба що рівнем популізму та політичної демагогії. Колись один з діаспоральних журналістів дотепно зазначив, що політична програма ЗЧ ОУН (закордонні частини ОУН) складається з трьох пунктів: «1. Дістати гроші. 2. Дістати гроші. 3. Дістати гроші». В сучасній Україні лише найбільш цнотливі партійні лідери обмежуються трьома аналогічними гаслами. Зазвичай у програмах вітчизняних «політичних» партій таких само пунктів набагато більше. А оскільки сьогодні в Україні гроші є тільки в олігархів, неважко здогадатися, чиї інтереси лобіюють професійні політики. Що ж стосується іменних блоків, то залишити їх можна лише за умови, якщо замінити слово «блок» на «банда».

Проведене «Е-декларування» вищого українського чиновництва і депутатського корпусу повністю підтвердило наші висновки. Економічний аналітик, виконавчий директор Міжнародного фонду Блейзера О. Устенко так прокоментував декларації більше ніж ста тисяч українських чиновників: «Если средний объем сбережений (не активов, а именно денег) на одного декларанта с семьей составляет

около 100 тысяч долларов... то, значит, на руках у 0,2 процента населения... может находиться около 10 миллиардов долларов... Что такое 10 миллиардов долларов? Это... полное покрытие дефицита государственного бюджета страны, прогнозируемого на 2017 год... Это больше, чем половина всей финансовой программы сотрудничества с МВФ» [18].

У громадянській мережі «Опора» підраховали, що тільки 412 народних депутатів та їх родини володіють майже 12 млрд гривень. Як пошуткував один з блогерів, українські депутати самі здатні кредитувати МВФ, а не випрошувати у нього позики [19].

Конче необхідно узгодити виборче законодавство з загальноприйнятими у цивілізованому світі нормами. Розроблений таким чином Виборчий кодекс має бути закріплений конституційним законом, аби влада його не змінювала до кожних виборів. Доцільно зменшити кількість депутатів, обмежити час перебування у вищому законодавчому органі двома строками, ввести відповідний освітній ценз для народних обранців.

У Грузії, перш ніж депутатів допускають до управління державою, вони мають пройти перевірку у нарколога. Ця норма прописана у 132-й статті Виборчого кодексу Грузії. Вважасмо, що, з огляду на поведінку українських нардепів, вони мають ще й освідчуватися у психіатра.

Головним завданням для України сьогодні є подолання корупції. З країни виводяться колосальні кошти. Відбувається сильний тиск на малий і середній бізнес. Проблемою є відсутність у владі державно мислячої еліти, людей, у яких є генеральний план розвитку України. Якщо ми дійсно хочемо остаточно скинути російське ханське ярмо й увійти, нарешті, до цивілізованого світу, держава має повернутися обличчям до народу, а не вичавлювати з нього останні соки.

Повертаючись до основної теми нашої розвідки, зазначимо, що попри всі внутрішні негаразди у 2014 р. відбулася подія світового значення. Україна вирвалася з цупких обіймів північної сусідки й за два наступні роки пройшла точку неповернення. Як висловився вже згадуваний вище Борис Акунін, «Украина и Российская Федерация принципиально разные государства. Потому что РФ продолжает оставаться государством имперского типа, которое хочет расширять

свое влияние, которое, в лучшем случае, желает облагодетельствовать собой соседей и весь мир. А Украина превратилась в то, что называется Nation State, то есть национальное государство, которое живет интересами собственной нации, собственного народа. Получается, не получается – это другой вопрос. Это принципиально иное государство, которое занято само собой и никого вокруг не хочет завоевывать, облагодетельствовать и так далее» [19].

Більшість цивілізованих країн світу впевнено йдуть у майбутнє. Але є й держави, що застигли у часі. Зокрема, Північна Корея міцно застигла в 1950-х роках – у воєнному комунізмі, ідеях «чучхе», диктатурі й голоді. Сучасна ж Росія унікальна тим, що з дивовижною швидкістю мчить у минуле. Це явище не має аналогів у світовій історії. Путінська Росія – це реальна антиутопія, яку не міг уявити навіть Д. Орвел: країна не має ані політики, ані курсу, ані логіки, ані мети. Замість державних інститутів – особиста влада. Замість входження в глобальний світ – ізоляція. Замість розвитку технологій – середньовічні агресії й фактичне оголошення Конституції країни «екстремістським документом».

У своєму останньому виступі на Генеральній Асамблеї ООН як глави держави президент США Б. Обама зазначив, що в 2013 р. в Україні люди вийшли на вулиці не через якийсь заколот з-за кордону, а тому, що їх влада була продажною. Вони вимагали змін, тому що бачили, як живуть народи країн Балтії, Польщі, в більш демократичних, ліберальних й відкритих суспільствах. У світі, який вже покинув епоху імперій, Росія намагається повернути колишню славу силоміць. Якщо вона і далі втручатиметься у справи своїх сусідів, це може бути популярним у самій Росії, може роздмухувати націоналістичну лихоманку якийсь час, але згодом це також загальмує її зростання, а її власні кордони стануть лише більш вразливими [20].

Як це не парадоксально, але, анексувавши Крим і вдершись на Донбас, Путін загнав Росію у таку геополітичну пастку, з якої країна у своєму нинішньому вигляді вийти не зможе. Ані лідери країн ЄС, ані Сполучені Штати не могли і сподіватися, що російський

диктатор дасть їм змогу, врешті-решт, виставити північного монстра з цивілізаційного простору й більш-менш спокійно спостерігати за агонією останньої світової імперії. Звичайно, трагедією є те, що одним з учасників конфлікту є наша країна, але жертви, які несе Україна у «гібридній» війні з Росією, з цивілізаційної точки зору цілком виправдані. Ми є безпосередніми учасниками звільнення однієї шостої території Світу від варварських режимів, які панували на ній понад тисячу років.

Сучасна Росія перетворилася, даруйте за каламбур, у величезну Ліліпутію, в якій, спираючись на «зелених чоловічків», головний ліліпут та його поплічники намагаються перевести годинник світового часу у глибоке середньовіччя. Путін власноруч унеможливив будь-які щирі добросусідські відносини майже з усіма сусідами. Тож Переяславський проект остаточно «канув у Лету», став таким самим анахронізмом, як і гітлерівський «аншлюс» минулого століття.

1. Цит. за: Русский мир – идеологический миф или политическая реальность? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politrussia.com/society/russkiy-mir-918/>.

2. Див.: Зыгарь Михаил. Вся Кремлевская рать. Краткая истори в современной России / Михаил Зыгарь – М., 2016.

3. Фельштинский Юрий. Третья мировая: Битва за Украину / Юрий Фельштинский, Михаил Станчев. – К., 2015.

4. Див.: Шубин А. В. История Новороссии / А. В. Шубин. – М., 2015. – С. 83.

5. Лібанова Е. Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичне питання / Е. Лібанова, С. Дмитренко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015/ Вип. 5–6 (79–80).

6. Все перестановки во власти в четверг, 28 июля. За один день в России сменилось несколько губернаторов и полпредов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://meduza.io/feature/2016/07/28/vse-perestanovki-vo-vlasti-v-chetverg-28-iyulia>.

7. Смена элит: что стоит за массовыми перестановками во власти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/politics/28/07/2016/579a16ac9a7947da0cbgceas>.
8. Цит. за: Факты. – 2016. – 17 августа.
9. Цит. за: Факты. – 2016. – 19 августа.
10. Цит. за: Факты. – 2016. – 18 мая.
11. Цит. за: Факты. – 2016. – 14 сентября.
12. Цит. за: Сарнов Бенедикт. – Сталин и писатели. Книга вторая. / Бенедикт Сарнов – М., 2009.
13. Цит. за: Факты. – 2016. – 27 сентября.
14. КП в Украине. – 2016. – 19 сентября.
15. Цит. за: Факты. – 2016. – 22 сентября.
16. Країна. – №37 (340). – 29 вересня. 2016. – С. 25.
17. Див. КП в Украине. – 2016. – 26 сентября.
18. КП в Украине. – 2016. – 28 октября.
19. Факты. – 2016. – 4 ноября.
20. Факты. – 2016. – 22 сентября.

Володимир Скляр

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНОМОВНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ НЕ ПІДПОРЯДКОВАНИХ УКРАЇНІ ТЕРИТОРІЙ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

На основі аналізу статистичних матеріалів встановлено чисельність та етномовну структуру населення окупованих територій окремо Донецької та Луганської областей, а також Донбасу у цілому. Проведено порівняльний аналіз етномовного складу населення окупованих та вільних від окупації теренів Донбасу. Доведено, що абсолютну більшість серед загальної кількості населення на не підконтрольних Україні територіях становили українці. Внаслідок того, що значна частина українців була асимільована за мовою (зросійщена), україномовне населення опинилося в меншості серед усього населення окупованих теренів Донбасу. Попри те, що росіяни залишилися в меншості серед усього

населення, на цих теренах кількісно домінувало російськомовне населення. Рівень мовної українізації російської етнічної меншини був мінімальним (менше 1%). Територіальне представництво етнічних меншин, окрім росіян, на не підконтрольних Україні територіях Донбасу було досить незначним, а переважна більшість із них виявилася зросійщеною за мовою.

Ключові слова: Україна, Донбас, окуповані терени, чисельність та етномовний склад населення, українці, росіяни, етнічні меншини, крім росіян, україномовне та російськомовне населення.

Volodymyr Sklyar. The number and ethnolinguistic structure of the not subordinate territory of Donetsk and Lugansk regions to Ukraine. *Based on statistical analysis of the number and ethnolinguistic structure of the occupied territories as separately Donetsk and Lugansk and as Donbass in general are determined. The comparative analysis of ethnolinguistic structure of the occupied and free from occupation territories of Donbass are made. It is proved that the absolute majority of the total population of the not controlled by Ukraine territory were Ukrainians. Due to the fact that considerable part of Ukrainians was assimilated by language (Russified), Ukrainian speaking population was in the minority among the all population of the occupied territories of Donbass. In spite of the Russians were a minority among the all population, on these territories by the number Russian-speaking population were dominated. The level of natural language Ukrainianization of Russian ethnic minority was minimal (less than 1%). Geographical representation of ethnic minorities except for Russians on territories outside of the control of the Donbass remained very low; the majority of them were Russified by language.*

Key words: Ukraine, Donbass, the occupied territories, the number and ethnolinguistic structure of population, Ukrainians, Russians, ethnic minorities, except the Russians, Ukrainian speaking and Russian speaking population.

У 2014 році Україна втратила територіальну цілісність унаслідок неоголошеної війни з боку Російської Федерації. Агресія Росії проти України (так звана гібридна війна) призвела до окупації Криму та частини Донбасу. За цих умов важливе на лише наукове, а й політико-правове значення мають дослідження чисельності та етномовного

складу населення окупованих українських земель, зокрема Донецької та Луганської областей. Найбільш повною репрезентативною джерельною базою для такого дослідження можуть слугувати матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 року, які містять дані про етномовний склад населення окремих міст обласного підпорядкування та районів Донеччини та Луганщини. За час від проведеного перепису до початку окупації України відбулися значні зміни (скорочення) в чисельності всього населення Донбасу. Ці зміни були спричинені депопуляційними та міграційними процесами. Ще істотніше зменшилася кількість населення окупованої частини Донецької та Луганської областей протягом 2014–2016 рр. унаслідок воєнних дій насамперед за рахунок біженців, а також тих, хто загинув.

Дослідженню нинішньої ситуації в Донбасі та його історії присвячений доробок науковців НАН України, зокрема Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса [1; 2; 3], Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи [4; 5; 6], Інституту історії України [7], Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського [8], а також Національного інституту стратегічних досліджень [9; 10]. Мають цінність також наукові студії з історії Донбасу, проведені Х. Куромією [11]. Попри цей фундаментальний науковий доробок потребує подальшого дослідження етномовний склад населення Донбасу, враховуючи його особливості в окремих міськрадах та районах Донеччини та Луганщини на не підконтрольних Україні теренах.

Територія та загальна кількість населення. Донецька область. Серед 28 міст обласного підпорядкування окупованими є 13: Донецьк, Макіївка, Горлівка, Єнакієве, Харцизьк, Торез (Чистякове), Сніжне, Шахтарськ, Дебальцеве, Ясинувата, Кіровське (Хрестинівка), Докучаївськ, Жданівка. Поміж 18 районів області повністю чи частково окуповані 9, з них 3 – повністю: Шахтарський, Амвросіївський, Старобешівський; 2 – майже повністю: Новоазовський, Тельманівський (Бойківський); 4 – частково: Ясинуватський, Артемівський (Бахмутський), Волноваський, Мар'їнський. У цих міськрадах та районах за переписом 2001 року мешкало 2 696 732 особи, що становило 55,88% всього населення області (з 4 825 563). Українська влада контролює 15 міст обласного

підпорядкування та 9 районів повністю та ще частково територію 6 районів, де зосереджувалося 2 128 831 осіб, що становило 44,12% загальної кількості населення Донеччини [12]. Тобто, переважна більшість усього населення Донецької області опинилася на окупованих теренах. Варто зазначити, що навесні 2014 року підконтрольними Україні залишалися лише 5 західних та південно-західних районів області.

Луганська область. Поміж 14 міст обласного підпорядкування окупованими є аж 11: Луганськ, окрім міста Щастя, підпорядкованого Луганській міськраді, Красний Луч (Хрустальний), Алчевськ, Краснодон (Сорокине), Свердловськ (Довжанськ), Стаханов (Кадіївка), Ровеньки, Антрацит, Брянка, Кіровськ (Голубівка) та Первомайськ (частина території Первомайської міськради залишилися під контролем української влади). Серед 18 районів області повністю або частково окупованими є 8, з них 5 – повністю: Лутугинський, Свердловський (Довжанський), Краснодонський (Сорокинський), Антрацитівський, Перевальський; 2 – майже повністю: Слов'яносербський та Попаснянський та 1 – частково: Станично-Луганський. Разом у всіх окупованих міськрадах та районах – 1 724 869 осіб, що становило 67,90% загальної кількості населення Луганщини (з 2 540 191 особи) [12]. Тобто, дві третини всього населення Луганської області опинилися на окупованих теренах. Вільними від окупації повністю залишилися 10 північних районів області, а також 3 райони частково. Неокупованими є лише 3 міста обласного підпорядкування Луганщини: Лисичанськ, Северодонецьк, Рубіжне, хоча і ці міста в травні–липні 2014 року не контролювалися українською владою. На підпорядкованих Україні теренах області зосереджувалося лише 815 322 особи, що становило 32,10% загальної кількості населення Луганщини.

Донбас. У цілому із 42 міст обласного підпорядкування Донбасу окупованими є 24, у тому числі й обидва обласні центри. Із 36 районів повністю чи частково окуповані 17. На окупованих теренах Донбасу мешкало 4 421 601 особа, що становило 60,03% загальної кількості населення цих двох областей (із 7 365 754 осіб). На неокупованій території Донбасу зосереджувалося лише 2 944 153 осіб (39,97%) [12].

Отже, переважна більшість усього населення Донбасу залишилася на не підконтрольних Україні територіях.

Крим. Повністю окуповані також АР Крим та Севастополь (12 міст обласного підпорядкування та 14 районів). Загальна кількість населення Криму – 2 401,0 тис. осіб, у тому числі: АР Крим – 2 024,0 тис. осіб, Севастополь – 377,0 тис. осіб [14].

Тимчасово окуповані території України. У цілому в окупованій частині Донбасу та Криму в 2001 році мешкало 6 922,6 тис. осіб, що становило **14,3%** загальної кількості населення України – 48 240,9 тис. осіб. Із 490 районів України окупованим частково чи повністю є **31** район (**6,3%** загальної кількості районів). Із 177 міст обласного підпорядкування окупованими є **36** міст (**20%** загальної їхньої кількості). Тобто, нині окупованими в Україні є **67** адміністративно-територіальних утворень [14].

Загальна площа України – 603,7 тис. кв. км, Крим – 27,1 тис. кв. км. Сукупна площа Донецької та Луганської областей – 53,2 тис. кв. км, з них близько 18 тис. кв. км – окуповані терени. У цілому під російською окупацією в Криму та Донбасі опинилася територія площею **45 тис. кв. км**, що становить **7,5%** території України, що майже удвічі менше, ніж частка населення цих теренів серед усього населення України – **14,3%**. Такі відмінності спричинено тим, що окуповані частини Донеччини та Луганщини належать до найбільш урбанізованих теренів України. Зокрема, серед загальної кількості населення Донецької області частка міського населення досягала 90,05%, а серед усього населення Луганської області – 85,96% [14].

Величезними є територіальні та демографічні втрати України внаслідок агресії з боку Росії. Площа тимчасово окупованих територій України є навіть більшою, ніж площа Швейцарії (41,3 тис. кв. км), Нідерландів (41,5 тис. кв. км) або Данії (43,1 тис. кв. км). А за кількістю населення, яке опинилося на окупованих землях України (6,9 млн осіб) наближається до Болгарії (7,2 млн осіб) чи Швейцарії (7,6 млн осіб). До того ж, кількість населення на окупованих землях була фактично такою самою, як і у п'яти західних областях України разом взятих: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Рівненській [14].

Етнічний склад населення. Українці. Досить істотно відрізнявся також і етнічний склад населення окупованих та вільних від окупації територій Донбасу. Зокрема, на окупованих землях регіону рівень частки українців становив 50,73% (2 243 011 осіб із 4 421 601 особи), а на підконтрольних Україні теренах цей рівень був помітно вищим – 67,03% (1 973 514 осіб із 2 944 153 осіб). Тобто, якщо на окупованих територіях Донбасу українці ледве перевищували половину всього населення, то на вільних від окупації землях вони становили дві третини. Серед загальної кількості населення Донбасу рівень частки українців досягав 57,24% (4 216 525 осіб із 7 365 754 осіб) [12].

Переважна більшість українців Донбасу мешкала на окупованих теренах – 53,20% (2 243 011 осіб із 4 216 525 осіб). Однак рівень зосередження всього населення на окупованих землях був помітно вищим – 60,03%. І, навпаки, рівень зосередження українців на підконтрольних Україні теренах Донбасу був більшим, ніж усього населення, відповідно, 46,80% та 39,97% [12].

Значні відмінності у рівні частки українців серед усього населення на окупованих та неокупованих теренах спостерігалися також і в Донецькій та Луганській областях. Зокрема, на окупованих територіях Донеччини серед усього населення рівень частки українців становив 50,18% (1 353 252 особи із 2 696 732 осіб), а на підконтрольних Україні теренах області цей рівень залишався значно вищим – 65,34% (1 390 897 осіб із 2 128 831 особи), тобто майже дві третини. Досить значним залишався рівень частки українців серед усього населення в північних районах Донеччини. Зокрема, серед усього населення Олександрівського району частка українців досягала 91,86% (21 162 особи із 23 036 осіб). Серед загальної кількості населення Донецької області рівень частки українців становив 56,87% (2 744 149 осіб із 4 825 563 осіб) [12].

Ще більш істотно відрізнявся рівень частки українців серед усього населення окупованих та неокупованих теренів Луганщини, відповідно, 51,58% (889 759 осіб із 1 724 869 осіб) та 71,46% (582 617 осіб із 815 322 осіб). Неокуповані північні райони Луганської області належать до історичної Слобожанщини, де зберігається домінування за чисельністю українців. Зокрема, серед усього населення у прикордонних з Росією Марківському та Новопсковському

районах частка українців досягала, відповідно, 93,02% (17 661 особа із 18 987 осіб) та 92,22% (35 820 осіб із 38 299 осіб). Серед загальної кількості населення Луганської області цей рівень становив 57,96% (1 472 376 осіб із 2 540 191 особи) [12].

Досить помітно відрізнявся також і рівень зосередження українців на окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Зокрема, на відміну від Луганщини, де переважна більшість українців мешкали на окупованих теренах – 60,43% (889 759 осіб із 1 472 376 осіб), на Донеччині на окупованих землях зосереджувалася меншість українців – 49,31% (1 353 252 особи із 2 744 149 осіб). При цьому, за рівнем скупчення на окупованих територіях обох цих областей українці помітно поступалися всьому населенню, у Донеччині, відповідно, 49,31% та 55,88% і Луганщині, відповідно, 60,43% та 67,90%. І, навпаки, рівень зосередження українців на підконтрольних Україні теренах залишався істотно вищим, ніж усього населення, як у Донецькій – 50,69% та 44,12%, так і Луганській областях – 39,57% та 32,10% [12].

Отже, українці становили абсолютну більшість серед загальної кількості населення як окупованих, так і неокупованих теренах Донбасу. До того ж, переважна більшість українців Донбасу опинилася на окупованих землях. Проте за рівнем зосередження на окупованих теренах українці поступалися всьому населенню.

Росіяни. Найбільшою за чисельністю поміж етнічних меншин як у Донбасі, так і в Україні у цілому залишаються росіяни. Донбас є головним осередком територіального розміщення росіян в Україні. Кількість росіян у Донбасі майже вдвічі більша, ніж у Криму, відповідно, 2 836 224 особи та 1 426 785 осіб. Більше половини всіх росіян України зосереджувалися у Донбасі та в Криму – 51,15% (4 263 009 осіб із 8 334 141 особи) [14].

Переважна більшість росіян Донбасу, як, до речі, і Криму, є мігрантами та їхніми нащадками у першому поколінні. Однак рівень їхньої частки серед загальної кількості населення досить помітно відрізнявся на окупованих та вільних від окупації теренах Донбасу. Зокрема, на окупованих територіях рівень частки росіян серед усього населення виявився істотно вищим, ніж на підконтрольних Україні теренах, відповідно, 44,99% (1 517 141 особи із 4 421 601 особи) та 28,77% (847 155 осіб із 2 944 153 осіб).

Попри ці відмінності росіяни залишалися в меншості серед загальної кількості населення як на окупованих територіях, так і на вільних від окупації теренах Донбасу. У цілому ж, серед усього населення Донбасу рівень частки росіян становив 38,51% (2 836 224 особи із 7 365 754 осіб) [12].

Абсолютна більшість росіян Донбасу зосереджувалася на окупованих землях – 70,13% (1 989 069 осіб із 2 836 224 осіб). При цьому, рівень зосередження всього населення на окупованих територіях, а особливо українців, був помітно нижчим, відповідно, 60,03% та 53,20%. І, навпаки, рівень зосередження росіян на підконтрольних Україні теренах Донбасу був істотно меншим (29,87%), ніж усього населення та українців, відповідно, 39,97% та 46,80% [12].

Значні відмінності у рівні частки росіян серед загальної кількості населення на окупованих та неокупованих територіях спостерігалися також і в Донецькій та Луганській областях. Зокрема, на окупованих теренах Донеччини серед усього населення рівень частки росіян досягав 45,02% (1 214 112 осіб із 2 696 732 осіб), а на підконтрольних Україні територіях області цей рівень залишався значно нижчим – 29,61% (630 287 осіб із 2 128 831 особи). У цілому серед усього населення Донецької області рівень частки росіян становив 38,22% (1 844 399 осіб із 4 825 563 осіб). Такі ж відмінності спостерігалися і в рівні частки росіян серед усього населення окупованих та неокупованих теренах Луганщини, відповідно, 44,93% (774 957 осіб із 1 724 869 осіб) та 26,60% (216 868 осіб із 815 322 осіб). Серед загальної кількості населення Луганської області цей рівень становив 39,05% (991 825 осіб із 2 540 191 особи) [12].

Досить помітно відрізнявся також і рівень зосередження росіян на окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Абсолютна більшість росіян Донеччини та Луганщини зосереджувалися на окупованих теренах, відповідно, 65,83% (1 214 112 осіб із 1 844 399 осіб) та 78,13% (774 957 осіб із 991 825 осіб). Тобто, дві третини загальної кількості росіян Донецької області і більше трьох четвертин загальної численності росіян Луганської області опинилися на території не підконтрольній Україні. При цьому, рівень зосередження всього населення на окупованих землях, а особливо українців, залишався помітно нижчим як у Донеччині,

відповідно, 55,88% та 49,31%, так і в Луганщині, відповідно, 67,90% та 60,43%. Однак рівень зосередження росіян на підконтрольних Україні теренах у Донецькій області залишався значно меншим (34,17%), ніж усього населення (44,12%) та українців (50,69%), у Луганській області, відповідно, 21,87%, 32,10% та 39,57% [12].

Отже, росіяни залишалися в меншості серед загальної кількості населення як окупованих, так і неокупованих теренах Донбасу. При цьому, абсолютна більшість росіян Донбасу мешкала на окупованих землях. До того ж, за рівнем зосередження на окупованих теренах Донецької та Луганської областей росіяни значно переважали все населення, а особливо українців.

Етнічні меншини, крім росіян. Попри стереотипи радянської пропаганди, кількість етнічних меншин, окрім росіян, у Донбасі, як і рівень їхньої частки серед усього населення залишалися досить незначними. На теренах Донбасу, насамперед в урбаністичному середовищі, дисперсно розселені білоруси (65 тис. осіб), татари (27 тис. осіб), вірмени (22 тис. осіб), євреї (11 тис. осіб), азербайджанці (11 тис. осіб), грузини (10 тис. осіб), молдовани (10 тис. осіб) [14]. І лише греки (ромеї та уруми) зберігали малокомпактний тип розселення у південних районах та в Маріупольській міськраді Донеччини. Переважна більшість етнічних меншин, окрім росіян, за винятком греків та євреїв, складалися з мігрантів радянських часів, а серед вірмен, азербайджанців та грузинів переважали мігранти двох останніх десятиліть.

Варто зазначити, що рівень частки етнічних меншин, окрім росіян, усього населення на окупованих, як і на підконтрольних Україні теренах, фактично не відрізнявся і залишався доволі незначним, відповідно, 4,28% (189 341 особа із 4 421 601 особи) та 4,20% (123 664 особи із 2 944 153 осіб). Таким самим був і рівень частки етнічних меншин, окрім росіян, серед загальної кількості населення Донбасу – 4,25% (313 005 осіб із 7 365 754 осіб) [12].

Абсолютна більшість етнічних меншин, окрім росіян, Донбасу зосереджувалася на окупованих землях – 60,49% (189 341 особа із 2 836 224 осіб). Рівень зосередження етнічних меншин, окрім росіян, на окупованих землях був фактично таким самим, як і всього населення (60,03%), але нижчим, ніж рівень зосередження росіян (70,13%), та вищим, ніж рівень зосередження українців (53,20%).

І, навпаки, рівень зосередження етнічних меншин, окрім росіян (39,51%), на підконтрольних Україні територіях Донбасу залишався помітно меншим, ніж українців (46,80%), але вищим, ніж росіян (29,87%), та не відрізнявся від рівня зосередження всього населення (39,97%) [12].

Досить незначні відмінності у рівні частки етнічних меншин, окрім росіян, серед усього населення як на окупованих, так і на неокупованих теренах спостерігалися в Донецькій області, відповідно, 4,80% (129 368 осіб із 2 696 732 осіб) та 5,06% (107 647 осіб із 2 128 831 особи). У цілому серед усього населення Донеччини рівень частки етнічних меншин, окрім росіян, становив 4,80% (237 015 осіб із 4 825 563 осіб) [12].

Однак рівень частки етнічних меншин, окрім росіян, серед усього населення окупованих територій Луганщини залишався дещо вищим, ніж на неокупованих теренах області, відповідно, 3,48% (59 973 особи із 1 724 869 осіб) та 1,96% (16 017 осіб із 815 322 осіб). Серед загальної кількості населення Луганщини цей рівень становив 2,99% (75 990 осіб із 2 540 191 особи) [12].

Досить помітно відрізнявся також і рівень зосередження етнічних меншин, окрім росіян, на окупованих теренах Донецької та Луганської областей. Однак абсолютна їхня більшість як у Донеччині, так і Луганщині зосереджувалася на окупованих територіях, відповідно, 54,58% (129 368 осіб із 1 844 399 осіб) та 78,92% (774 957 осіб із 991 825 осіб) [12].

При цьому, рівень зосередження етнічних меншин, окрім росіян, на окупованих землях Донеччини (54,58%) залишався дещо нижчим, ніж усього населення (55,88%), а особливо росіян (65,83%), але був помітно вищим, ніж рівень зосередження українців (49,31%). Рівень зосередження етнічних меншин, окрім росіян, на окупованих теренах Луганщини був найвищим (78,92%), порівняно з росіянами (78,13%), усім населенням (67,90%) та українцями (60,43%). Проте рівень зосередження етнічних меншин, окрім росіян (45,42%), на підконтрольних Україні теренах у Донецькій області був нижчим, ніж українців (50,69%), але вищим, ніж росіян (34,17%) та усього населення (44,12%). На окупованих територіях Луганської області, рівень зосередження етнічних меншин, окрім росіян (21,08%), залишався фактично таким самим, як і росіян (21,87%), але помітно нижчим, ніж

усього населення (32,10%), та майже вдвічі меншим, ніж українців (39,57%) [12].

Отже, рівень частки етнічних меншин, окрім росіян, був досить незначним серед загальної кількості населення як окупованих, так і неокупованих теренах Донбасу. При цьому, абсолютна більшість етнічних меншин, окрім росіян, Донбасу мешкала на окупованих територіях. До того ж, за рівнем зосередження на окупованих теренах етнічні меншини, крім росіян, переважали українців, але поступалися росіянам і був фактично таким самим, як і рівень зосередження всього населення.

Мовна структура населення. Україномовне населення. Значні відмінності спостерігалися у мовній структурі населення окупованих та неокупованих теренів Донбасу. Зокрема, рівень частки україномовного населення серед загальної кількості населення окупованих територіях залишався більше ніж удвічі нижчим, ніж на підконтрольних Україні землях Донбасу, відповідно, 16,98% (750 568 осіб із 4 421 601 особи) та 39,91% (1 174 919 осіб із 2 944 153 осіб). Проте на окупованих теренах регіону рівень частки україномовного населення серед усього населення був утричі нижчим (16,98%), ніж українців – 50,73% (2 243 011 осіб із 4 421 601 особи). На підконтрольних Україні теренах серед загальної кількості населення україномовне населення менше, ніж удвічі (39,91%), поступалося українцям – 67,03% (1 973 514 осіб із 2 944 153 осіб). У цілому ж серед загальної кількості населення Донбасу рівень частки україномовного населення досягав лише 26,14% (1 925 487 осіб із 7 365 754 осіб), а рівень частки українців виявився більше ніж удвічі вищим – 57,24% (4 216 525 осіб) [12]. Тобто, якщо українці становили абсолютну більшість серед усього населення як окупованих, так і вільних від окупації територіях Донбасу, то україномовне населення залишалося в меншості.

Такі істотні відмінності в чисельності та в рівні частки україномовного населення та українців серед усього населення Донбасу були спричинені інерційним впливом етномовних процесів доби бездержавності. Українці опинилися в становищі підпорядкованої етнічної більшості, а домінуючий статус посідала російська етнічна меншина. Тому значна частина українців виявилася зросійщеною за мовою, а рівень мовної

українізації етнічних меншин, а особливо росіян, залишався досить незначним.

На відміну від усього населення та українців Донбасу, переважна більшість яких мешкала на окупованих теренах, відповідно, 60,03% та 53,20%, під окупацією опинилася меншість україномовного населення регіону – 38,98% (750 568 осіб із 1 925 487 осіб). І, навпаки, рівень зосередження україномовного населення на підконтрольних Україні теренах Донбасу був значно більшим – 61,02 % (1 174 919 осіб), ніж українців та усього населення, відповідно, 46,80% та 39,97% [12].

Значні відмінності у рівні частки україномовного населення серед загальної кількості населення на окупованих та не окупованих теренах спостерігалися також і в Донецькій та Луганській областях. Зокрема, на окупованих територіях Донеччини серед усього населення рівень частки україномовного населення становив лише 15,77% (425 359 осіб із 2 696 732 осіб), а на підконтрольних Україні теренах області цей рівень залишався більше ніж удвічі вищим – 34,65% (737 726 осіб із 2 128 831 особи). Серед загальної кількості населення Донецької області рівень частки україномовного населення становив 24,10% (1 163 085 осіб із 4 825 563 осіб). Тобто, україномовне населення залишалося в меншості як на окупованих, так і неокупованих теренах Донеччини. При цьому, на вільних від окупації територіях Донецької області кожен третій належав до україномовного населення, а на окупованих землях – лише кожен шостий. І це при тому, що українці становили абсолютну більшість як на окупованих територіях Донеччини, так і на підконтрольних Україні теренах області, відповідно, 50,18% (1 353 252 особи із 2 696 732 осіб) та 65,34% (1 390 897 осіб із 2 128 831 особи), а серед загальної кількості населення Донецької області частка українців досягала 56,87% (2 744 149 осіб із 4 825 563 осіб) [12].

Ще більш істотно відрізнявся рівень частки україномовного населення серед загальної кількості населення окупованих та неокупованих теренів Луганщини. Зокрема, якщо на окупованих землях області україномовне населення опинилося в меншості – 18,85% (325 209 осіб із 1 724 869 осіб), то на вільних від окупації землях воно становило абсолютну більшість – 53,62% (437 193 особи із 815 322 осіб). Серед загальної кількості населення Луганської

області рівень частки україномовного населення становив 30,01% (762 402 особи із 2 540 191 особи). При цьому українці були в абсолютній більшості як серед усього населення окупованих та неокупованих теренів Луганщини, відповідно, 51,58% (889 759 осіб із 1 724 869 осіб) та 71,46% (582 617 осіб із 815 322 осіб), так і серед загальної кількості населення області – 57,96% (1 472 376 осіб із 2 540 191 особи) [12].

Дещо відрізнявся також і рівень зосередження україномовного населення на окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Хоча, на окупованих теренах обох цих областей зосереджувалася меншість усього україномовного населення, відповідно, 36,57% (425 359 осіб із 1 163 085 осіб) та 42,66% (325 209 осіб із 762 402 осіб). До того ж, на відміну від Луганщини, де переважна більшість українців мешкала на окупованих теренах – 60,43% (889 759 осіб із 1 472 376 осіб), на Донеччині на окупованих землях розселена меншість українців – 49,31% (1 353 252 особи із 2 744 149 осіб) [12].

Україномовне населення Донбасу як окупованих, так і вільних від окупації територіях складалося майже виключно з україномовних українців, відповідно, 96,49% (724 207 осіб із 750 568 осіб) та 97,71% (1 148 050 осіб із 1 174 919 осіб). Частка росіян серед україномовного населення, як і їхня чисельність, залишалися досить незначними, відповідно, 2,59% (19 475 осіб) та 1,86% (21 841 особа). Ще меншим був рівень та чисельність україномовних етнічних меншин, окрім росіян, відповідно, 0,92% (6 886 осіб) та 0,43% (5 028 осіб). У цілому україномовне населення Донбасу (1 925 487 осіб) складалося переважно з україномовних українців – 97,24% (1 872 257 осіб) і лише частково з україномовних росіян та україномовних етнічних меншин, окрім росіян, відповідно, 2,14% (41 316 осіб) та 0,62% (11 914 осіб) [12; 13].

Отже, україномовне населення становило меншість серед загальної кількості населення як на окупованих, так і неокупованих теренах Донбасу, попри домінування українців за чисельністю. До того ж, переважна більшість україномовного населення Донбасу опинилася на вільних від окупації землях. За рівнем зосередження на окупованих теренах україномовне населення помітно поступалося українцям та всьому населенню. Україномовне населення складалося

переважно лише з україномовних українців, а рівень частки україномовних росіян та україномовних етнічних меншин, окрім росіян був досить незначним.

Російськомовне населення. Донбас залишається головним осередком територіального розміщення в Україні як росіян, так і російськомовного населення. Проте спостерігалися досить значні відмінності у мовній структурі населення окупованих та неокупованих теренів Донбасу саме за рахунок російськомовного населення. Так, рівень частки російськомовного населення серед загальної кількості населення на окупованих територіях залишався значно вищим, ніж на підконтрольних Україні землях Донбасу, відповідно, 81,97% (3 624 367 осіб із 4 421 601 особи) та 59,09% (1 739 683 осіб із 2 944 153 осіб) [12]. Тобто, чотири із п'яти мешканців окупованих теренів Донбасу були російськомовними.

До того ж, на окупованих теренах регіону рівень частки російськомовного населення серед усього населення був майже удвічі вищим (81,97%), ніж росіян – 44,99% (1 989 069 осіб із 4 421 601 особи). На підконтрольних Україні теренах серед загальної кількості населення російськомовне населення більше ніж удвічі (59,09%) переважало росіян – 28,77% (1 973 514 осіб із 2 944 153 осіб). Серед загальної кількості населення Донбасу рівень частки російськомовного населення досягав 72,82% (5 364 050 осіб із 7 365 754 осіб), а рівень частки росіян виявився майже удвічі нижчим – 38,51% (2 339 646 осіб) [12]. Незважаючи на те, що росіяни залишалися в меншості серед усього населення як на окупованих, так і на вільних від окупації територіях Донбасу, російськомовне населення становило абсолютну більшість.

На відміну від україномовного населення, переважна більшість російськомовного населення зосереджувалася на окупованих теренах, відповідно, 38,98% (750 568 осіб із 1 925 487 осіб) та 67,57% (3 624 367 осіб із 5 364 050 осіб). І, навпаки, рівень зосередження російськомовного населення на підконтрольних Україні теренах Донбасу був значно нижчим, ніж україномовного населення, відповідно, 32,43% (1 739 683 особи) та 61,02% (1 174 919 осіб) [12]. Тобто, дві третини російськомовного населення Донбасу опинилося на окупованих теренах.

Спостерігалися досить помітні відмінності у рівні частки російськомовного населення серед загальної кількості населення на окупованих та неокупованих теренах у Донецькій та Луганській областях. Зокрема, на окупованих територіях Донеччини серед усього населення рівень частки російськомовного населення досягав 83,31% (2 246 559 осіб із 2 696 732 осіб), а на підконтрольних Україні теренах області цей рівень залишався помітно нижчим – 64,30% (1 368 902 осіб із 2 128 831 особи). Серед загальної кількості населення Донецької області рівень частки російськомовного населення досягав 74,92% (3 615 461 особа із 4 825 563 осіб). Тобто, російськомовне населення становило абсолютну більшість серед усього населення як на окупованих, так і неокупованих теренах Донеччини. І це при тому, що росіяни залишалися в меншості як на окупованих територіях Донеччини, так і на підконтрольних Україні теренах області, відповідно, 45,02% (1 214 112 особи із 2 696 732 осіб) та 29,61% (630 287 осіб із 2 128 831 особи), а серед загальної кількості населення Донецької області рівень частки росіян становив 38,22% (1 844 201 особа із 4 825 563 осіб) [12].

Ще більш істотно відрізнявся рівень частки російськомовного населення серед загальної кількості населення окупованих та неокупованих теренів Луганщини. Зокрема, якщо на окупованих землях області російськомовне населення становило абсолютну більшість – 79,88% (1 377 808 осіб із 1 724 869 осіб), то на вільних від окупації територіях воно опинилося в меншості – 45,48% (379 781 особа із 815 322 осіб). Серед загальної кількості населення Луганської області рівень частки російськомовного населення становив 68,84% (1 368 902 особи із 2 540 191 особи). При цьому, росіяни залишалися в меншості як серед усього населення окупованих та не окупованих теренів Луганщини, відповідно, 44,93% (774 957 осіб із 1 724 869 осіб) та 26,60% (216 868 осіб із 815 322 осіб), так і серед загальної кількості населення області – 39,05% (991 825 осіб із 2 540 191 особи) [12].

Дещо відрізнявся також і рівень зосередження російськомовного населення на окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Проте на окупованих теренах обох цих областей зосереджувалася переважна більшість усього російськомовного населення, відповідно,

62,14% (2 246 559 осіб із 3 615 461 осіб) та 78,80% (1 377 808 осіб із 1 748 589 осіб). При цьому, на окупованих теренах Донеччини та Луганщини зосереджувалася меншість україномовного населення цих областей, відповідно, 36,57% та 42,66% [12]. Тобто, спостерігалися досить істотні відмінності у рівні зосередження російськомовного та україномовного населення на окупованих теренах Донецької та Луганської областей.

Етнічна структура російськомовного населення Донбасу мала досить істотні відмінності на окупованих та вільних від окупації територіях. Зокрема, якщо на окупованих землях абсолютну більшість серед російськомовного населення становили російськомовні росіяни – 54,29% (1 967 751 особа із 3 624 367 осіб), то на неокупованих теренах – лише відносно більшість – 47,37% (824 040 осіб із 1 739 683 осіб). Досить значними були рівень частки і чисельність російськомовних українців, відповідно, 41,86% (1 517 141 особа) та 47,28% (822 505 осіб). Варто підкреслити, що за чисельністю на підконтрольних Україні теренах Донбасу зросійщені за мовою українці лише дещо поступалися російськомовним росіянам, відповідно, 822 505 осіб та 824 040 осіб. Досить помітним були також і рівень частки та чисельність російськомовних етнічних меншин, окрім росіян, серед російськомовного населення на окупованих та не окупованих територіях Донбасу, відповідно, 3,85% (139 475 осіб) та 5,25% (93 138 осіб). У цілому російськомовне населення Донбасу (5 364 050 осіб) мало такий склад: російськомовні росіяни – 52,04% (2 791 791 особа), російськомовні українці – 43,62% (2 339 646 осіб) та російськомовні етнічні меншини, окрім росіян – 4,34% (232 613 осіб) [12; 13].

Отже, російськомовне населення становило абсолютну більшість серед загальної кількості населення як на окупованих, так і неокупованих теренах Донбасу, попри те, що росіяни залишалися в меншості. До того ж, переважна більшість російськомовного населення Донбасу опинилася на окупованих землях. За рівнем зосередження на цих теренах російськомовне населення значно переважало україномовне населення. На відміну від україномовного населення, яке складалося переважно лише з україномовних українців, серед російськомовного населення Донбасу російськомовні росіяни становили лише дещо більше половини,

досить значним (більше 40%) залишався рівень частки російськомовних українців.

Мовна структура українців. Досить істотно відрізнялася мовна структура українців на окупованих та підконтрольних Україні територіях Донбасу. Зокрема, виявилось, що на окупованих землях регіону серед українців переважали асимільовані (зросійщені) за мовою – 67,64% (1 517 141 особа із 2 243 011 осіб). Тобто, дві третини серед українців на не підконтрольних Україні територіях Донбасу були російськомовними. Україномовних серед українців на окупованих теренах було менше третини – 32,29% (724 207 осіб). Навпаки, на вільних від окупації територіях Донбасу серед українців переважали україномовні – 58,17% (1 148 050 осіб із 1 973 514 осіб). Однак і на цих землях доволі високим залишався рівень мовного зросійщення українців – 41,68% (822 505 осіб). У цілому серед українців Донбасу (4 216 525 осіб) рівень частки україномовних був меншим, ніж рівень частки російськомовних, відповідно, 44,40% (1 872 257 осіб) та 55,49% (2 339 646 осіб) [12].

Варто зазначити, що переважна більшість російськомовних українців Донбасу зосереджувалася на окупованих теренах – 64,84% (1 517 141 особа із 2 339 646 осіб). І, навпаки, на цих територіях мешкала меншість україномовних українців регіону – 38,68% (724 207 осіб із 1 872 257 осіб). На вільних від окупації територіях Донбасу мешкала переважна більшість україномовних українців – 61,32% (1 148 050 осіб), але меншість російськомовних українців – 35,15% (822 505 осіб) [12].

Отже, серед українців Донбасу на окупованих теренах переважали зросійщені за мовою, а на підконтрольних територіях серед них становили україномовні. До того ж, переважна більшість російськомовних українців Донбасу зосереджувалася на не підконтрольних Україні теренах, а абсолютна більшість україномовних українців мешкали на вільних від окупації землях.

Мовна структура росіян. Дещо відрізнялася мовна структура росіян на окупованих та неокупованих територіях Донбасу. Однак абсолютну більшість серед росіян становили російськомовні росіяни, відповідно, 98,43% (1 967 751 осіб із 1 989 069 осіб) та 97,27% (824 040 осіб із 847 155 осіб). Серед росіян Донбасу не набули поширення процеси мовної асиміляції, хоча вони і за лишилися в

меншості серед усього населення і за чисельністю поступалися українцям. Тому рівень частки серед них україномовних, як і їхня чисельність, залишалися досить незначними, відповідно, на окупованих землях – лише 0,98% (19 475 осіб), а на вільних від окупації теренах – 2,58% (21 841 особа). У цілому серед росіян Донбасу (2 836 224 особи) рівень частки україномовних становив лише 1,46% (41 316 осіб), а рівень частки російськомовних – 98,43% (2 791 791 особа) [12].

До того ж, переважна більшість російськомовних росіян Донбасу зосереджувалася на окупованих землях – 70,48% (1 967 751 особа із 2 791 791 особи). Однак на цих теренах мешкала меншість україномовних росіян регіону – 47,14% (19 475 осіб із 41 316 осіб). І, навпаки, переважна більшість україномовних росіян Донбасу зосереджувалася на вільних від окупації територіях Донбасу – 52,86% (21 841 особа), але меншість російськомовних росіян – 29,52% (824 040 осіб) [12].

Отже, абсолютну більшість серед росіян як на окупованих, так і на неокупованих теренах Донбасу становили російськомовні, а рівень частки україномовних серед них залишався мінімальним. Переважна більшість російськомовних росіян Донбасу зосереджувалася на не підконтрольних Україні землях, а більшість україномовних росіян опинилася на вільних від окупації територіях.

Мовна структура етнічних меншин, окрім росіян. Незначні відмінності мала також і мовна структура етнічних меншин, окрім росіян, на окупованих та неокупованих теренах Донбасу. У середовищі цих меншин масового поширення набули процеси мовної асиміляції, але не у формі українізації, а в формі зросійщення. Тому абсолютну більшість серед етнічних меншин, окрім росіян, становили російськомовні як на окупованих, та і на вільних від окупації землях Донбасу, відповідно, 73,66% (139 475 осіб із 189 341 особи) та 75,32% (93 138 осіб із 123 664 осіб). Рівень частки україномовних серед етнічних меншин, окрім росіян, хоча й залишався досить незначним, але був помітно вищим, ніж серед росіян. Зокрема, на окупованих теренах цей рівень становив 3,64% (6 886 осіб із 189 341 особи), а на неокупованих – 4,07% (5 028 осіб із 123 664 осіб). Лише кожен шостий представник етнічних меншин,

окрім росіян, як на окупованих, так і вільних від окупації територіях Донбасу не був асимільованим за мовою, відповідно, 15,53% (29 400 осіб із 189 341 особи) та 15,32% (18 940 осіб із 123 664 осіб). У цілому серед етнічних меншин, окрім росіян Донбасу (313 005 осіб), рівень частки україномовних становив 3,81% (11 914 осіб), не асимільованих за мовою – 15,44% (48 340 осіб), а рівень частки російськомовних залишався найвищим – 74,32% (232 613 осіб) [12].

Переважна більшість етнічних меншин, окрім росіян, Донбасу зосереджувалася на окупованих землях: україномовні – 57,80% (6 886 осіб із 11 914 осіб), не асимільовані за мовою – 60,82% (29 400 осіб із 48 340 осіб), російськомовні – 59,96% (139 475 осіб із 232 613 осіб). На підконтрольних Україні теренах Донбасу мешкала меншість усіх етнічних меншин, окрім росіян: україномовних – 42,20% (5 028 осіб), не асимільованих за мовою – 39,18% (18 940 осіб) та російськомовних – 40,04% (93 138 осіб) [12].

Отже, етнічних меншин, окрім росіян, у Донбасі як на окупованих, так і на неокупованих територіях домінували зросійщені за мовою. Рівень частки не асимільованих за мовою серед них залишався досить незначним, ще нижчим був рівень частки україномовних. Хоча рівень мовної українізації етнічних меншин, окрім росіян, залишався помітно вищим, ніж росіян. Переважна більшість етнічних меншин, окрім росіян, як не асимільованих за мовою, так і україномовних та російськомовних, зосереджувалася на не підконтрольних Україні теренах Донбасу.

Висновки. Унаслідок агресії Росії під чужинецькою окупацією опинилися значна частина території України та її населення. Це величезні втрати території України (7,5%, 45 тис. кв. км) та її демографічного потенціалу (14,3%, або 6,9 млн осіб). Під окупацією повністю чи частково опинилося населення 36 міст обласного підпорядкування та 31 району. Досить багато мешканців Криму, а особливо Донбасу, стали біженцями. На Донбасі і далі гинуть українські військові та цивільне населення від збройних атак терористичних угруповань. Тому кількість населення на окупованих теренах нині значно менша, ніж до початку гібридної війни.

Спостерігаються досить істотні відмінності в етнічному складі та мовній структурі населення окупованих теренів та вільних від окупації територій Донбасу. Варто підкреслити, що переважну більшість серед усього населення на окупованих землях становили українці. Внаслідок того, що більшість українців на не підконтрольних Україні теренах Донбасу зросійщені за мовою, україномовне населення опинилося в меншості серед усього населення. Незважаючи на те, що росіяни залишалися в меншості, російськомовне населення домінувало за чисельністю на цих територіях. Рівень мовної українізації росіян був мінімальним. Абсолютну більшість серед етнічних меншин, окрім росіян, становили російськомовні, а не асимільовані за мовою залишалися в меншості. Попри незначний рівень мовної українізації етнічних меншин, окрім росіян у Донбасі, він залишався помітно вищим, ніж рівень мовної українізації росіян.

В умовах окупації буде продовжуватися інтенсивне зросійщення населення як у Криму, так і на не підконтрольній Україні частині Донбасу. Тому продовження окупації вкрай ускладнюватиме процес реінтеграції населення цих теренів до українського соціуму.

За умов збереження найближчим часом контролю з боку Росії над частиною території України можна спрогнозувати протилежні напрями змін кількості населення Криму та Донбасу. Зокрема, кількість населення Криму буде зростати за рахунок масового переселення на півострів, який перетворюється на величезну військову базу, російських військових та чиновників зі своїми сім'ями, а також інших переселенців, насамперед із кліматично несприятливих північних та східних теренів Росії, як це вже було за радянських часів. Саме за рахунок міграцій кількість населення Криму протягом 1959–1989 рр. подвоїлася. Навпаки, в окупованому Донбасі, з депресивним характером його економіки, можна передбачити подальше скорочення кількості населення, насамперед внаслідок депопуляції та міграції, на регіон чекає невтішна доля незвіданої Придністровської Молдавської республіки, де за 20 років загальна кількість населення скоротилася майже вдвічі.

Таблиця 1

**Кількість та етновозна структура населення Донбасу:
 все населення (1), українці (2), україномовні українці (3),
 російськомовні українці (4), росіяни (5), україномовні
 росіяни (6), російськомовні росіяни (7), етнічні меншини,
 крім росіян (8), етнічні меншини, крім росіян з власними мовами
 (9), україномовні етнічні меншини,
 крім росіян (10), російськомовні етнічні меншини,
 крім росіян (11), україномовне населення (12),
 російськомовне населення (13), (осіб, %)**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Дон. обл. (осіб)	4 825 563	2 744 149	1 129 650	1 612 243	1 844 399	24 785	1 818 201	237 015	34 030	8 650	185 017	163 085	3 615 461
(%)	100,00	56,87			38,22			4,91				24,10	74,92
(%)		100,00	41,17	58,75	100,00	1,34	98,26	100,00	14,36	3,65	78,06		
Окуп. тер. (осіб)	2 696 732	1 353 252	408 926	943 886	1 214 112	11 184	1 202 164	129 368	18 828	5 249	100 509	425 359	2 246 559
(%)	100,00	50,18			45,02			4,80				15,77	83,31
(%)		100,00	30,22	69,75	100,00	0,92	99,02	100,00	14,55	4,06	77,69		
Частка окул.	55,88	49,31	36,20	584у, 54	65,83	45,12	66,12	54,58	55,33	60,68	54,32	36,57	62,14
Піок. країні тер. (осіб)	2 128 831	1 390 897	720 724	668 357	630 287	13 601	616 037	107 647	15 202	3 401	84 508	737 726	1 368 902
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України

(%)	100,00	65,34			29,61			5,06				34,65	64,30
(%)		100,00	51,82	48,05	100,00	2,16	97,74	100,00	14,12	3,16	78,50		
Частка підконг. України тер.(%)	44,12	50,69	63,80	41,46	34,17	54,88	33,88	45,42	44,67	39,32	45,68	63,43	47,86
Луг. обл. (осіб)	2 540 191	1 472 376	742 607	727 403	991 825	16 531	973 590	75 990	14 310	3 264	47 596	762 402	1 748 589
(%)	100,00	57,96			39,05			2,99				30,01	68,84
(%)		100,00	50,44	49,40	100,00	1,67	98,16	100,00	18,83	4,30	62,63		
Окуп. тер. (осіб)	1 724 869	889 759	315 281	573 255	774 957	8 291	765 587	59 973	10 572	1 637	38 966	325 209	1 377 808
(%)	100,00	51,58			44,93			3,48				18,85	79,88
(%)		100,00	35,43	64,43	100,00	1,07	98,79	100,00	17,63	2,73	64,97		
Частка окуп. тер.(%)	67,90	60,43	42,46	78,81	78,13	50,15	78,64	78,92	73,88	50,15	81,87	42,66	78,80
Підк. країні тер. (осіб)	815 322	582 617	427 326	154 148	216 868	8 240	208 003	16 017	3 738	1 627	8 630	437 193	370 781
(%)	100,00	71,46			26,60			1,96				53,62	45,48
(%)		100,00	73,35	26,46	100,00	3,80	95,91	100,00	23,34	10,16	53,88		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

Частка підконт. Україні тер. (%)	32,10	39,57	57,54	21,19	21,87	49,85	21,36	21,08	26,12	49,85	18,13	57,34	21,20
Донбас (осіб)	7 365 754	4 216 525	1 872 257	2 339 646	2 836 224	41 316	2 791 791	313 005	48 340	11 914	232 613	1 925 487	5 364 050
(%)	100,00	57,24			38,51			4,25				26,14	72,82
(%)		100,00	44,40	55,49	100,00	1,46	98,43	100,00	15,44	3,81	74,32		
Окуп. тер. (осіб)	4 421 601	2 243 011	724 207	1 517 141	1 989 069	19 475	1 967 751	189 341	29 400	6 886	139 475	750 568	3 624 367
(%)	100,00	50,73			44,99			4,28				16,98	81,97
(%)		100,00	32,29	67,64	100,00	0,98	98,93	100,00	15,53	3,64	73,66		
Частка окуп. тер.(%)	60,03	53,20	38,68	64,84	70,13	47,14	70,48	60,49	60,82	57,80	59,96	38,98	67,57
Підк. країні тер. (осіб)	2 944 153	1 973 514	1 148 050	822 505	847 155	21 841	824 040	123 664	18 940	5 028	93 138	1 174 919	1 739 683
(%)	100,00	67,03			28,77			4,20				39,91	59,09
(%)		100,00	58,17	41,68	100,00	2,58	97,27	100,00	15,32	4,07	75,32		
Частка підконт. Україні тер. (%)	39,97	46,80	61,32	35,16	29,87	52,86	29,52	39,51	39,18	42,20	40,04	61,02	32,43

Таблиця 2

Етнічна структура україномовного (I) та російськомовного (II) населення Донбасу: українці (1), росіяни (2), етнічні меншини, крім росіян (3), (%)

	I	I	I	II	II	II
	1	2	3	1	2	3
Донецька область	97,13	2,13	0,74	44,59	50,29	5,12
Окуповані території	96,14	2,63	1,23	42,01	53,51	4,48
Підконтрольні Україні території	97,70	1,84	0,46	48,82	45,00	6,18
Луганська область	97,40	2,17	0,43	41,60	55,68	2,72
Окуповані території	96,95	2,55	0,50	41,61	55,56	2,83
Підконтрольні Україні території	97,74	1,89	0,37	41,57	56,10	2,33
Донбас	97,24	2,14	0,62	43,62	52,04	4,34
Окуповані території	96,49	2,59	0,92	41,86	54,29	3,85
Підконтрольні Україні території	97,71	1,86	0,43	47,28	47,37	5,25

1. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / ред. кол. О. О. Рафальський, В. О. Котигоренко, М. І. Панчук – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015 – 268 с.

2. Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.

3. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки): монографія / Ю.О. Ніколаєць. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 188 с.

4. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики: доповідь. / авт. кол. Е.М. Лібанова, О.І. Амоша, В.П. Вишневський та ін. – К.: ІДСД ім. М.В. Птухи, 2015. – 167 с.

5. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі. Національна доповідь / [Е.М. Лібанова, В.П. Горбулін, С.І. Пирожков та ін.] – К.: НАН України, 2015. – 363 с.

6. Лібанова Е. Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичне питання / Е. Лібанова, М. Дмитренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – № 5-6 (79-80). – С. 4–55.

7. Кульчицький С. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини / С. Кульчицький, Л. Якубова. – К.: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2016. – 720 с.

8. Гуманітарні виклики та соціальні наслідки військових дій на Сході України: матеріали круглого столу / ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, м. Київ, 22 вересня 2015 року / [голов. ред. Г. Скрипник]. – К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2015. – 276 с.

9. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. – К.: НІСД, 2015. – 474 с.

10. До другої річниці агресії Росії проти України (20 лютого 2016 року) / Національний інститут стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2016. – 32 с.

11. Куромія Х. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Х. Куромія. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.

12. Таблиця 1.

13. Таблиця 2.

14. Розрахунки за статистичними матеріалами Всеукраїнського перепису 2001 року.

В'ячеслав Яремчук

ПРОЦЕС ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В АР КРИМ У 1991–2002 РР.: СУПЕРЕЧНОСТІ І НАСЛІДКИ

Стаття присвячена проблемі становлення і розвитку регіональної багатопартійності в АР Крим у 1991–2002 рр., дії внутрішніх та зовнішніх чинників, які зумовили її специфіку. На основі аналізу суспільно-політичних подій, динаміки відносин по лінії «центр–регіон», результатів президентських і парламентських виборчих кампаній виявлена зміна конфігурації кримської багатопартійності, низка характерних етапів у її розвитку.

Ключові слова: *АР Крим, регіональна багатопартійність, політичні партії, виборчі процеси.*

Vyacheslav Yaremchuk. Transformation Process of the Regional Multiparty System in the AR Crimea in 1991–2002: Contradictions and Consequences. *The article is devoted to the establishment and development of the regional multiparty system in the AR Crimea in 1991–2002, the influence of internal and external factors that led to its specificity. Due to the analysis of social and political events, the dynamics of the relations in*

“center–region” dimension, the results of presidential and parliamentary election campaigns was defined the reconfiguration of the Crimean multiparty system as well as a number of specific steps in its development.

Key words: *the AR Crimea, the regional multiparty system, political parties, electoral processes.*

Становлення та формалізація регіональної багатопартійності в Кримській АРСР (з лютого 1992 р. – Республіка Крим, з вересня 1994 р. – Автономна Республіка Крим; АР Крим) відбулися з певним запізненням, порівняно з материковою Україною – наприкінці 1993 р. Істотно вплинув на цей процес феномен «Кримського проекту» [1, с.60–61], що виник наприкінці 1980-х рр. ХХ ст., актуалізуючи проблему співіснування кримської спільноти у складі УРСР напередодні розпаду СРСР. Наступне ж суперечливе втілення цього «проекту» у вигляді трансформації Кримської області в Кримську АРСР (лютий 1991 р.) – територіально-адміністративну автономію у складі унітарної України – призвело до появи так званого «Кримського вузла» – складного переплетіння декількох взаємопов’язаних проблем, що стало головною темою, і, як з’ясувалося, не вирішеною остаточно, у «порядку денному» політичного життя Криму і України в цілому на наступні два десятиліття. Серед них:

- українсько-російські відносини (включаючи чинник російських геополітичних інтересів, перебування Чорноморського флоту Російської Федерації (далі – РФ) у Севастополі),
- взаємини між кримським регіональним співтовариством і центральною українською владою,
- інтеграція в місцевий соціум значного масиву репатріантів [2].

Слід зазначити, що в Криму склалася унікальна ситуація, коли інтереси місцевої еліти і більшості населення (етнічних росіян, значної частини українців, які внаслідок тривалого перебування в російськомовному середовищі втратили національно орієнтовані риси) значною мірою збігалися. Так, основний масив населення півострова із занепокоєнням сприйняв проголошення суверенної України, розцінюючи це як потенційну загрозу інтересам і цінностям кримчан. У свою чергу, місцева суспільна верхівка, значна частина

якої індіферентно сприймала українську державність, переймаючись власними інтересами, прагнула балансувати у сфері відносин «центр–регіони». Не виявляючи особливого нахилу до політичного сепаратизму, вона використовувала суспільні настрої, ностальгію за колишнім СРСР, намагаючись за рахунок розігрування «російської карти» посилити власну легітимність, усунути зайвих конкурентів.

З цією метою в Криму був запущений маховик формування громадської думки, включаючи і появу міфів щодо «дискримінації росіян», залякування населення «українським націоналізмом» чи «татарським радикалізмом», через що український та кримсько-татарський громадсько-політичні рухи (а згодом – політичні партії), які виступали на захист інтересів суверенної унітарної України, були вимушені займати другорядні позиції в суспільно-політичному житті регіону. Це стосувалося і їхніх лідерів, що не користувалися популярністю серед переважаючого російськомовного населення [3, с.21].

За цих обставин на момент проголошення незалежності України в Криму серед низки конкуруючих між собою політичних груп (або центрів), які стали базовими у партійному структуруванні півострова, на початковому етапі найбільш помітними й активними виявилися дві. Передусім, це об'єднана корпоративними інтересами (що давало підстави для тверджень про ймовірність перетворення півострова на «комуністичний заповідник» [4, с.23, 24]) колишня компартійна, радянська і господарська номенклатура, організаційну верхівку якої становила більшість у Верховній Раді Кримської АРСР (з травня 1992 р. – Верховна Рада Криму, з вересня 1994 р. – Верховна Рада Автономної Республіки Крим; Верховна Рада АР Крим), в уряді автономії. Інший центр уособлювався з організаційно й ідеологічно різнобарвними рухами проросійської орієнтації, які, зважаючи на значну перевагу серед населення етнічних росіян, російськомовних громадян, на недалеку перспективу стали найпотужнішими, визначаючи основні суспільно-політичні процеси в Криму [5, с.43] й перетворюючи півострів на одну з провідних локацій проросійського політичного руху в Україні.

Цьому сприяло й стрімке падіння життєвих стандартів, «криза ідентичності і легітимності», як наслідок розвалу СРСР, що призвело на початку 1990-х рр. до значної радикалізації проросійського руху, його переходу від «республіканських» позицій (на захист і розширення повноважень Кримської АРСР у складі України) на самостійницько-сепаратистські, включаючи і намір відділення півострова від України. Проросійські громадські організації, які стали базою для утворення політичних партій, починаючи з такої відомої, як «Республіканський рух Криму», латентно чи відверто заперечували право на існування Українській державі, апелювали до неправочинності акта 1954 р. щодо передачі Криму до складу УРСР, широко експлуатували анти-українську риторика на кшталт «Не віддамо Крим татарам і українцям!», «Крим завжди був російським», «Рухівці – фашисти і націоналісти!», «Повернути Крим Росії» [4, с.42]. Їхні дії, як правило, були синхронними, а нерідко, й інспірованими з боку шовіністичних політичних сил РФ, що прагнули до дестабіляції ситуації в Криму, містили характер тиску, політичного шантажу (включаючи й підбурюючі українофобські заяви, що лунали з початку 1990-х рр. щодо «російського статусу» Криму, Севастополя).

Свою роль у згаданому процесі відіграла й колишня компартійна верхівка Криму, очолювана М. Багровим – головою Кримської обласної ради народних депутатів, з лютого 1991 р. – Верховної Ради Кримської АРСР (у минулому – перший секретар Кримського обкому КПУ, член ЦК КПРС та ЦК КПУ). Саме під його керівництвом в умовах «правового вакууму» через кримський парламент у 1991–1992 рр. була проведена низка правових актів (Декларація про Державний суверенітет Криму, Акт про державну самостійність Республіки Крим, Конституція Республіки Крим), що поклали початок процесу виводу Криму за межі правового поля України. Тоді ж було покінчено й з радянським атавізмом щодо назви автономії (Кримська АРСР). Вона була змінена на нову – Республіка Крим.

У процесі створення та діяльності політичних партій у Криму, конфігурації регіональної багатопартійності у досліджуваній період можна виділити два характерні періоди, які мали значну прив'язку до законодавчо-нормативної бази.

I період (1991–1997 рр.) пов'язаний з діяльністю громадських об'єднань, які створили відповідну базу для утворення політичних партій, реєстрацією Міністерством юстиції Республіки Крим у вересні 1993 р. першої політичної партії (Партія економічного відродження Криму; далі – ПЕВК), що поклало початок формуванню кримської багатопартійності. Упродовж 1993–1997 рр. на півострові було зареєстровано 22 всекримські політичні партії (з них 7 у 1993 р., 12 – у 1994 р., 3 – у 1996 р. [6].

Істотний вплив на процес створення і функціонування партій в Криму відіграло наростаюче напруження по лінії «центр–регіон», через що місцеві політичні об'єднання переважно займали позицію «регіонального інтересу», ставили на перше місце захист інтересів Криму, основного етнічного масиву – росіян. Це нерідко відображалося і в їхніх назвах – Російська партія Криму, Партія Слов'янської Єдності, Республіканська партія Криму «Росія», Російська національна єдність та ін. Найпотужнішими політичними партіями автономії, що відображало суспільні настрої, активність різних елітних груп, стали створені наприкінці 1993 р. Республіканська партія Криму (Партія Республіканського Руху Криму) (далі – РПК (РПК) на чолі з Ю. Мешковим та її головний конкурент – Комуністична партія Криму (далі – КПК), якою незмінно керував Л. Грач.

Незважаючи на різні ідеологічні позиції, основний масив місцевих політичних партій поза голосливими заявами щодо захисту інтересів Криму, кримчан об'єднувала їхня опозиційність щодо офіційного Києва, «антизахідна» риторика, негативне ставлення до розпаду СРСР й розриву відносин між Кримом і Росією. В своїх крайніх виявах проросійські радикали (Російська партія Криму, Народна партія Криму) сповідували ідеї політичного сепаратизму, «ненасильницького» повернення Криму до складу Росії. Не менш небезпечні наміри кримські проросійські партії мали і щодо України – передусім трансформації її у федеративну державу. Агресивна риторика, популістські гасла, звернуті передусім до «російськомовного населення», вже на початку 1990 рр. призвели до того, що проросійські політичні партії, перехопивши від комуністів (у 1994 р. нараховувала 57 тис. членів [7], у декілька разів кількісно

переважаючи всі інші політичні партії півострова) ініціативу у вирішенні «Кримського вузла», на нетривалий час очолили суспільно-політичне життя регіону. Разом з тим, проросійські політичні партії залишалися доволі аморфними, неспроможними до вироблення чіткої політичної програми щодо самореалізації росіян, російськомовного населення в межах Криму та України, узгодити свої дії [8, с.125–127].

Щодо «проукраїнських» політичних партій, які розраховували на підтримку передусім українського етнічного середовища, кримських татар, то їхні зусилля щодо об'єднання кримчан навколо ідеї української державності були блоковані переважаючими кількісно проросійськими силами. На півострові діяла лише одна політична партія (створ. у 1994 р.), яка в основу своєї діяльності ставила загальноукраїнські державницькі інтереси – Український Громадянський Конгрес Криму (далі – УГКК). Однак через незначну кількість членів вона не мала змоги впливати на політичні процеси. Повною мірою це стосувалося й всеукраїнських політичних партій, які, починаючи з реєстрації у 1993 р. кримського осередку Української республіканської І партії («Собор»), почали «проникати» на півострів.

Значний вплив на розвиток партійного життя Криму спричинила гостра політична криза 1994–1995 рр., яка в умовах безуспішного «російського стрибка», ініційованого президентом Республіки Крим Ю. Мешковим, призвела до цілковитого краху провідні проросійські політичні партії, втрату ними суспільної підтримки*. Вже через декілька років після створення припинила своє існування кожна третя політична партія півострова [6], включаючи і провідну РПК (РПК). Ці умови, коли значна частина населення півострова була «глибоко індиферентна» як до політичних процесів, так і політичних

* Серед діючих партій, як визначили результати дослідження кримських соціологів («Крымсоцис», 1995 р.), найпотужнішими за суспільними впливами були КПУ – 8,4% респондентів, ПЕВК – 6,5%, РПК (РПК) – 5,3%, Російська партія Криму – 5%, НРУ – 1,3% (Див.: Кислая А. А. Политический портрет Крыма / А. А. Кислая // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский государственный индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.119–120).

партій півострова [9, с.119–120], полегшили впровадження рішучих заходів офіційного Києва, починаючи з відміни у 1995 р. низки законодавчих актів автономії, які поклали кінець «майже суверенній» добі президентства Ю. Мешкова. Згаданий процес було завершено Указом Президента України Л. Кучми «Про призупинення дії Закону Автономної Республіки Крим «Про об'єднання громадян» (квітень 1997 р.) наслідком чого стала ліквідація загальнокримських політичних партій, що завершило період їхнього безальтернативно-монопольного існування в регіоні і поклало початок формуванню нової конфігурації місцевої багатопартійності, яку склали політичні партії з загальноукраїнським статусом.

Останнє давало підстави виокремити новий, **II період** у розвитку кримської багатопартійності, який охоплював **1997–2002 рр.** Зміна законодавчо-нормативної бази значно прискорила процес «проникнення» в Крим загальноукраїнських політичних партій, який до тих пір не відзначався особливою динамікою. Так, з 78 регіональних всеукраїнських партійних структур, зареєстрованих на півострові упродовж 1993–2002 рр., більшість була легалізована починаючи з 1997 р. Значний «вибух» реєстрації нових партійних структур у Криму відбувся у 1997 р. (14 організацій) та 2001 р. (28 організацій) [10], що пов'язувалося з різноманітними виборчими кампаніями.

Центральне місце в суспільно-політичному просторі Криму відтепер зайняли загальноукраїнські політичні партії – переважно провладні, а також ті, що експлуатували «ліву» та «слов'яно-фільську» ідеї. Серед них – Партія «Міжрегіональний блок реформ», Народно-демократична партія (далі – НДП), Аграрна партія України (далі – АПУ), СДПУ(о), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ; КПУ, СПУ, ПСПУ, СелПУ; Слов'янська партія, Партія Слов'янської єдності України, Партія «За Русь єдину», Партія «Російсько-український союз» (Русь). Своє місце в Криму прагнула зайняти й утворена у Донецьку у 1997 р. провладна Партія мусульман України. Партія, яка ставила за мету лобювання інтересів депортованих народів, прагнула перехопити на теренах півострова ініціативу від Меджлісу, стати лідером серед кримськотатарського народу. Однак її спроби щодо участі у місцевих виборах, створенні партійної мережі в Криму закінчилися невдачею [11].

«Повернення» Криму в правове поле України разом з деградацією і розвалом проросійських політичних партій у другій половині останнього десятиліття ХХ ст. завдали істотного удару по феномену «кримського сепаратизму», значно обмежили антиукраїнську риторику найбільш радикальних місцевих політиків, що прискорило інтегрування партійного життя автономії в загальноукраїнське [12]. Після 1997 р. проросійський політичний рух, його кадровий потенціал на найближчу перспективу був сконцентрований навколо громадських організацій (провідній з них – Російській громаді Криму), зосередившись на практичних питаннях захисту інтересів і прав росіян, особливо у питаннях мови і культури, підтримки зв'язків з історичною батьківщиною, а у подальшому – «просуванні» доктрини «русского мира». Єдиною політичною партією, яка позиціонувала себе як захисника «регіонального інтересу», російськомовного населення, що дозволяло розраховувати на електоральну підтримку не лише в Криму, але й інших теренів України, стала утворена відомим кримським підприємцем і політиком Л. Миримським Партія «Союз» (1997 р.). В її програмі, окрім висловлювання негативного ставлення до розпаду СРСР, нав'язаної «суспільству націоналістичної ідеології», висувалися стратегічні завдання, що полягали у запровадженні федеративно-земельного устрою країни, наданні російській мові статусу другої державної мови, входження України до складу міждержавного Союзу разом з Росією та Білоруссю [13, с.242–243].

З усіх всекримських політичних партій найбільше скористалася зі згаданої ситуації (заодно і підтримавши акт ліквідації місцевих партій) КПК, яка за рахунок переформатування на Кримську республіканську організацію Комуністичної партії України (далі – КРО КПУ) не лише зберегла свої організаційні структури, але й отримала потужний імпульс у своєму розвитку за рахунок загальноукраїнського статусу КПУ, перетворившись до початку ХХІ ст. на провідну політичну партію Криму.

Значну роль у структуруванні багатопартійності Криму відіграли різноманітні виборчі кампанії, які стали каталізатором, потужним механізмом у селекції партійної еліти регіону. Зважаючи на баланс політичних сил, перевантаження суспільства носталь-

гуючими та протестними настроями, упродовж першого десятиріччя незалежності України Крим демонстрував те, що він знаходиться у «червоному поясі», надаючи перевагу «лівим» і проросійським політичним силам.

Повною мірою це засвідчили результати президентських виборів:

- Ю. Мешков – перший Президент Республіки Крим (1994 р.), лідер виборчого блоку «Росія» (провідне гасло – «Відновлення Республіки Крим як самостійної демократичної правової держави з наступним відновленням її єдності з Росією»), який на свою підтримку у другому турі голосування набрав 75,2% голосів [14, с.116];

- Л. Кучма (1994 р.), який йшов на вибори як представник «червоного директорату», ініціатор інтеграції з країнами СНД, РФ, опонент до «національно-орієнтованого» Л. Кравчука. Результат: в АР Крим Л. Кучма став безальтернативним лідером на виборах, здобувши у першому турі понад 80% голосів, у другому турі – близько 90% голосів [15, с.176, 180];

- П. Симоненко (1999 р.), який, «зацикливши» на собі протестний та проросійськи налаштований електорат, зумів в АР Крим випередити свого головного опонента – чинного Президента України Л. Кучму: результати виборів в АР Крим у 1-му і 2-му турах: 37,6%, 51,2%, відповідно, (П. Симоненко) проти 34,6%, 43,9% (Л. Кучма). Лише у Севастополі незначна перевага у межах декількох відсотків була на боці Л. Кучми [16, с.299, 325].

Партійно-ідеологічна ідентифікація кримчан щодо переважаної підтримки «лівих» і проросійських політичних партій, майже повної нейтралізації загальноукраїнських політичних партій національно-демократичного спрямування була засвідчена й під час виборів до Верховної Ради України.

Так, у 1994 р. майже половину з обраних 23 народних депутатів України від Криму становили представники КПК (10 депутатів). Разом з тим, аналіз соціального зрізу народних обранців – серед них виявився лише один партійний функціонер (КПК), а основна маса складалася з керівників промислових та сільськогосподарських підприємств, адміністративного апарату, поодиноких представників інтелігенції [17, с.31–34] – вказував на те, що головним мотивом

виборців була не партійно-ідеологічна ознака кандидатів, а їхні статусні позиції, реальні можливості вплинути на вирішення соціально-економічних проблем.

У 1998 р. на перших виборах до загальнонаціонального парламенту після ліквідації кримських політичних партій безумовний успіх в АР Крим здобула КПУ, що збіглося з загальним ренесансом «лівої» ідеї в Україні. Виборчий результат комуністів у Криму перевершив загальноукраїнський показник майже удвічі. Найвищий у країні рівень підтримки КПУ був зафіксований у Севастополі (45,9% голосів), третю позицію у всеукраїнському рейтингу займала АР Крим (39,3% голосів) [18]. Другу позицію в електоральних уподобаннях в АР Крим зайняла Партія «Союз» – 10,7% голосів, третю – НРУ (6,7% голосів). Незначним виявився виборчий успіх однієї з головних провладних партій – НДП. Партія перетнула виборчий бар'єр менш ніж у половині виборчих округів АР Крим і лише у Севастополі з показниками 6,5–7,3% зайняла у рейтингу 2-гу позицію [18].

Незважаючи на переконливу виборчу перемогу КПУ в пропорційній частині, в одномандатних виборчих округах Криму ситуація виявилася цілковито відмінною. З 12 депутатів-мажоритарників АР Крим і Севастополя лише троє були комуністами. Інші – два члени Партії «Союз», безпартійні мали виборчий ресурс набагато вагоміший – діючі депутати Верховної Ради України, представники центральних і кримських владних структур, бізнес-еліти [19].

Не внесли особливої корективи й результати виборів до Верховної Ради України четвертого скликання у 2002 р. Найбільшу підтримку виборці надали КПУ, яка, як і на попередніх виборах, здобула безальтернативну перемогу на всіх виборчих округах Криму, зайнявши у всеукраїнському рейтингу 2-гу і 4-ту позиції (33,9% голосів в АР Крим, 32,7% голосів у Севастополі). З великим відривом від лідера – 2-гу і 4-ту позиції в АР Крим та Севастополі з показниками від 3,7% до 13,2% зайняли провладні сили – Виборчий блок «За Єдину Україну!» та СДПУ(о). Переможець парламентських виборів – Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»» з показниками підтримки у 2,9% та 9,7% голосів посів у кримському рейтингу 3-тю і 8-му позиції [20].

З кола суб'єктів виборів, які не перетнули виборчий бар'єр, найбільшу підтримку в Криму (в межах 3,5%–8,8%) мали прибічники проросійського руху, експлуатанти «лівої» ідеї. Серед них – Виборчий блок політичних партій «Руський блок» (Партія «За Русь єдину», Партія «Русько-Український Союз», Партія «Союз») (3-тя і 5-ма позиції у кримському рейтингу), який йшов на вибори під гаслом «За російську мову, єдність та гідне життя!», а також Виборчий блок політичних партій «Блок Наталії Вітренко» (5-та і 6-та позиції у кримському рейтингу) [20]. Згадані два виборчі блоки об'єднувала антизахідна риторика, вимоги входження України до міждержавного союзу разом з Росією і Білоруссю, захист російської мови і культури, канонічного православ'я, обґрунтування необхідності базування (як «частини загальної спадщини») Чорноморського флоту в Севастополі.

Більш рельєфно зміни у партійному структуруванні Криму відображали вибори до Верховної Ради Криму – Верховної Ради АР Крим у 1991–2002 рр. Так, у 1994 р. не стало несподіванкою (після тріумфу на президентських виборах Ю. Мешкова), що перемогу на виборах до місцевого парламенту святкували проросійські політичні партії – виборчий блок «Росія» (РПК (РПК), Народна партія Криму), який здобув підтримку 66,8% голосів виборців. Другу позицію з великим відставанням зайняли комуністи – 11,6%. Інші політичні партії Криму (окрім ПЕВК – 7,1%) виявилися неспроможними подолати 5% виборчий бар'єр. Загалом, серед депутатського корпусу Верховної Ради Республіки Крим блок «Росія» отримав 54 мандати депутатів, КПК – 2, ПЕВК – 1, Російська партія Криму – 1 [3, с.51–52].

Цілком прогнозованими були результати виборів до Верховної Ради АР Крим у 1998 р., які відбувалися в умовах «розпаду» місцевої багатопартійності після розпуску кримських політичних партій, цілковитої нейтралізації проросійських політичних об'єднань. Одночасно ці обставини «розчистили» ґрунт для політичного реваншу КПУ, яка в умовах економічної кризи спромоглася «зациклити» на себе «лівий» і проросійськи налаштований електорат. Незважаючи на рекордну кількість всеукраїнських політичних партій, які взяли участь у виборах, – 23, комуністи без

особливої напруги зуміли втримати на них своє лідерство. В результаті виборів значна перевага комуністів-депутатів у складі Верховної Ради АР Крим 3-го скликання (1998–2002 рр.) (КПУ – 38 мандатів, АПУ – 5, НДП – 4, Партія «Союз» – 4, ПЕВ (колишня ПЕВК) – 1, СПУ – 1) [21] дозволила їм надійно очолити місцеву раду, спікером якої став лідер Кримської республіканської організації КПУ Л. Грач.

Істотне переформатування регіональної багатопартійності Криму відбулося під впливом виборів до Верховної Ради АР Крим у 2002 р., на яких «місцевим» політичним силам, комуністам виявилось не під силу суперничати з всеукраїнськими політичними партіями, особливо провладними, які, спираючись на підтримку офіційного Києва, остаточно очолили політичні процеси в АР Крим. До парламенту автономії потрапило рекордне представництво від 11 політичних партій: КПУ – 15 депутатів, АПУ – 11, НДП – 8, СДПУ(о) – 3, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – 3, Партія «За Русь єдину» (у наступному – Партія «Руський блок») – 2, СелПУ – 1, Партія промисловців і підприємців України – 1, Партія «Русько-Український Союз» – 1, Політична партія «Трудова Україна» – 1, Партія «Демократичний Союз» – 1 [22]. Більшість депутатів парламенту і надалі становили безпартійні – переважно представники управлінської та бізнес еліти Криму [23]. Створення партійної коаліції дозволило провладним політичним партіям очолити провідні політичні інституції півострова – Верховну Раду АР Крим – Б. Дейч (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ) та Раду Міністрів АР Крим – С. Куніцин (НДП). Нова конфігурація регіональної багатопартійності дала змогу спікеру парламенту Б. Дейчу вже у 2002 р. заявити про те, що в Криму покінчено (!) з періодом «політичного сепаратизму», відбулося повернення до «політичної стабільності» у правовому полі України [24, с.16, 46].

Поряд з тим, одним з наслідків виборів стало те, що разом зі стрімким падінням впливу комуністів після довгої перерви до Верховної Ради АР Крим потрапили окремі проросійські політичні партії та рухи (Партія «За Русь єдину», Партія «Русько-Український Союз», Російська громада Криму), що поклало початок новому етапу активізації проросійського політичного руху на півострові. Далеко

не останню роль у нарощуванні його потужності у подальшому відіграло блокування проросійських політичних партій регіону (передусім, Партії «Руський блок») з ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, з якою у них виявилися спільні противники – «українські націоналісти», а згодом національно-ліберальна опозиція [25, с.339]. Це виявилось як під час Помаранчевої революції 2004 р., так і виборів Президента України у 2010 р., подій Революції Гідності, що перетворило півострів у «надійний» плацдарм ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, яка з допомогою своїх союзників – комуністів і проросійських політичних партій – була причетною до формування відповідного майданчика до здійснення «російської весни» в Криму, що і відбулося на початку 2014 р.

Викладене дає можливість дійти до таких висновків. В основі утворення у складі унітарної УРСР у 1991 р. нової територіально-адміністративної одиниці – Кримської АРСР (як відвертого атавізму радянської системи) були дії політичної верхівки СРСР, КПРС–КПУ, спрямовані на створення механізму впливу на процеси національного відродження УРСР, ускладнення її шляху до суверенної держави. Минуле Криму, його географічне розташування, етнічний склад населення з переважаючим сегментом етнічних росіян призвело до того, що в умовах «кризи ідентичності і легітимності» основний масив населення півострова із занепокоєнням зустрів створення суверенної України, сприймаючи її як потенційну загрозу інтересам і цінностям кримчан. Згадані чинники визначили основне спрямування місцевої багатопартійності, тривалий час провідні позиції в якій займали політичні партії (близькі між собою щодо України) «лівої» і проросійської орієнтації, що в умовах «правового вакууму» дозволило їм розгорнути діяльність, спрямовану в кінцевому рахунку на відторгнення Криму від України. Провідну роль у новітньому партіоутворенні Криму відіграла місцева (переважно колишня партійно-радянська) суспільна верхівка, значна частина якої індіферентно сприймала українську державність, натомість, безвідповідально підігрувала проросійським настроям.

Знаковими подіями в політичному житті Криму стали виборчі кампанії, які, будучи відповідними каталізаторами селекції і ротації політичної еліти, фіксували основні партійні пріоритети серед

населення півострова. Передусім, це стосувалося виборів Президента Республіки Крим Ю. Мешкова (1994 р.), безальтернативна перемога якого була здобута за рахунок мобілізації проросійських політичних партій. Участь кримчан у виборах Президента України у 1994 і 1999 рр., до Верховної Ради України у 1994–2002 рр. підтвердила перевагу в кримському соціумі залишкових ностальгуючих (за СРСР) та протестних настроїв, що виливалося у підтримку головним чином проросійських та «лівих» політичних партій.

Особливу роль у партійному структуруванні Криму відіграли вибори до місцевого представницького органу – Верховної Ради Криму (1994 р.), Верховної Ради АР Крим (1998 р., 2002 р.), «стрибокподібні» результати яких, відбиваючи зміну суспільних настроїв, активність політичних партій, вказували на значну динаміку політичних процесів у Криму. Про це свідчила й відсутність сталого зв'язку, спадкоємності між переможцями – проросійські політичні партії у 1994 р., Комуністична партія України у 1998 р., нарешті – конгломерат провладних політичних партій (НДП, СДПУ(о), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ та ін.) у 2002 р., що знаменувало собою остаточне утвердження контролю над політичними процесами в АР Крим з боку офіційного Києва.

1. Габриелян О. А. Проблемы и возможности современного проекта «освоения» Крыма / О. А. Габриелян // Материалы научно-практической конференции «Автономная Республика Крым в XXI веке: опыт, проблемы, развитие. – Симферополь: АнтикВА, 2006. – С.60–65.

2. Мальгин А. Крымский узел [Електронний ресурс] / А. Мальгин. – Симферополь: Новый Крым, 2002. – Режим доступу: file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Temp/Rar\$DI00.301/Мальгин%20Андрей.%20Крымский%20узел%20-%20royallib.ru.fb2

3. Регионы Украины: хроника и руководители. Т.3: Крым и Николаевская область / науч. ред. К. Мацузато. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2009. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no20_ses/SES20-11_23.pdf

4. Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упор.: Л. Рябошапка, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. – Львів: Ліга-Прес, 2015. – Ч.2. – 732 с.

5. Музичко О. Є. Проросійські суспільно-політичні організації на Півдні України як фактор дестабілізації ситуації в регіоні: сучасний стан проблеми та шляхи її вирішення / О. Є. Музичко // Стратегічні пріоритети. – 2006. – №1. – С.42–47.

6. Список крымских политических партий, действовавших в 1993–1997 гг. // Крым политический [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie>

7. Ядуха В. Местные коммунисты требуют вернуть собственность партии [Електронний ресурс] / В. Ядуха // Сегодня, Москва. – 1994. – 21 октября. – Режим доступу: https://sites.ualberta.ca/~khineiko/segodnia93_95/1122253.htm

8. Колупаев Д. В. Русское национальное движение в Крыму: проблемы и перспективы / Д. В. Колупаев // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский государственный индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.123–127.

9. Кислая А. А. Политический портрет Крыма / А. А. Кислая // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский государственный индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.118–120.

10. Список крымских отделений всеукраинских политических партий в Автономной Республике Крым (1993–2014 гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/ukrainsky>

11. Яремчук В. Партія мусульман України / В. Яремчук // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С.325–327.

12. Копиленко О. Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти [Електронний ресурс] / О. Копиленко. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/1.pdf>

13. Партія «Союз» // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / Керівник проекту – М. С. Кармазіна; довідковий матеріал – М. С. Кармазіна, Т. А. Бевз; упорядники – Т. А. Бевз (координатор проекту), Д. В. Веденєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любовець, С. В. Полтавець, О. М. Собачко, В. Д. Яремчук. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 808 с.

14. Киселёва Н. В. Этнополитические процессы в Крыму: исторический опыт, современные проблемы и перспективы их решения / Н. В. Киселёва, А. В. Мальгин, В. П. Петров, А. А. Форманчук. – Симферополь: Салта, 2015. – 352 с.

15. Вибори в Україні 1994 року (друге доповнене видання) / підготовлене за допомогою Агентства Сполучених Штатів з Міжнародного Розвитку (USAID) та Центральної виборчої комісії України. – К., 1995. – 231 с.

16. Вибори Президента України 1999. Інформ.-аналіт. вид. / Центральна виборча комісія; редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К., 2000. – 395 с.

17. Вибори в Україні 1994 року / Міжнародна Фундація Виборчих Систем. – Київ–Вашингтон, 1994. – 199 с.

18. Вибори до Верховної Ради України 1998 // Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1...rejim=0

19. Народні депутати України 3-го скликання (1998–2002) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_index_arh?skl=3

20. Вибори до Верховної Ради України 2002 // Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>

21. Велігодський В. М. Діяльність політичних партій і організацій в період розбудови Автономії Криму (кінець 80-х – 90-х рр.) [Електронний ресурс] / В. М. Велігодський. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/74572/16-Veligodsky.pdf?sequence=1>

22. Семена Н. Новая власть в Крыму... Сможет ли она быть качественно иной и стабильной? / Н. Семена // Зеркало Недели. – 2002. – 11–17 мая [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20020622042428/http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/392/34748/>

23. Наприклад: Предвыборные программы кандидатов в депутаты Верховной Рады Автономной Республики Крым по избирательному округу №51. Дзоз Виталина Алексеевна // Крымская газета. – 20 марта. – С.2.

24. 2002–2004. Крымский парламент: результаты и перспективы / Управление делами Верховной Рады Автономной Республики Крым. – Симферополь, 2004. – 328 с.

25. Мальгин А. В. «Русский Крым» в постранжевой Украине: новые реалии – старые проблемы / А. В. Мальгин // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Вып.16. Крымское региональное сообщество: генезис. Современное состояние, перспективы. – Симферополь: СОНАТ, 2012. – С.333–347.

IV. Політика і бізнес

Тетяна Бевз

БІЗНЕС-ПАРТІЙНІ КОРПОРАЦІЇ І УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА

У статті розглядаються питання створення бізнес-партійних корпорацій, їх структура. Проаналізовано український досвід діяльності бізнес-партійних корпорацій. Показано взаємодію різних груп впливу.

Ключові слова: бізнес-партійні корпорації, лідерські партії, олігархія, бізнес-партії.

Tetiana Bevs *Business party corporations and Ukrainian political practice* The article deals with the issue of party business corporations, their structure. Ukrainian experience of party business corporations is analyzed. Interaction between different groups is showed.

Key words: business party corporation, leadership party, oligarchy, the business party.

Видатний дослідник еліт Р. Міхельс олігархізував будь-який вид організацій, керуючись тим, що кожна організація має керівництво, яке розпоряджається своїми підлеглими, займається розподілом коштів, цим самим перетворюючись на олігархів. **Олігархізація для нього** – це наслідок не психологічних якостей, а організаційних вимог. Учений сформував фундаментальний закон політичних партій – «Організація, яка породжує владу обраних над виборцями, владу мандатарів над мандатами, делегатів над делегуючими. Хто каже організація, той каже олігархія»[1].

Більшість з - понад 350 політичних партій, діючих в Україні, створені не за ідеологічними, а за бізнесовими інтересами, таким чином, партійне життя в Україні міцно пов'язане з наявністю олігархічних кланів, а партії часто відстоюють їхні інтереси [2]. У лексиконі сучасних політиків, засобах масової інформації поширеними стали категорії «бізнес-партійні корпорації», «бізнес-апостоли партій», «партійні спонсори», «гаманці партій», «більшість політичних партій – бізнес-структури», бізнесово-номенклатурні

партії, «бізнесово-корпоративні партії», «бізнес-партії», «партії-утриманки правлячих олігархів», «закриті акціонерні політичні товариства великого українського капіталу».

Нещодавно почали виокремлювати новий тип партій – «партії бізнес-фірми» (the business-firm party), серед яких виділяють два різновиди: використовуються структури вже існуючих комерційних компанії; нова і окрема організація, спеціально створена для конкретного політичного проекту.

Відповідно до теорії груп (А. Бентлі і Д. Трумена) великі економічні групи, які працюють на власний економічний інтерес, є основою політичного процесу. Основні державні інститути, такі як Президент, суд, законодавчий орган, є групами, діяльність яких пересікається з діяльністю інших груп. А державні інститути – це баланс інтересів різних груп, які пронизують все суспільство зверху донизу.

Згідно з «теорією обміну» Р. Солсбері «лідер (політичний підприємець) фінансує групу з метою отримання певних дивідендів. Відбувається своєрідний обмін послугами: члени групи задовольняють свої специфічні потреби, а політичний підприємець свої» [3, р. 1]. В українських реаліях політичні підприємці (олігархи) фінансують політичну партію, яка потім, потрапивши до влади, задовольняє інтереси свого «спонсора».

Політичні інститути використовувалися як інструмент задоволення потреб окремих осіб або як засіб лобіювання інтересів бізнес-груп. Партійна діяльність все більше почала набувати рис «політичного підприємництва», економічні правила гри імплементавалися у політичне поле. Політичні партії ставали товаром, який необхідно вигідно продати на виборах, а електорат перетворився на споживачів політичної продукції. Проте проникнення бізнес-груп у політику актуалізувало низку проблем, які потрібно було вирішувати в економічній сфері, зокрема, формування ринкової економіки, підприємництва тощо.

Концентрація основних структуроформуючих сфер економіки України під контролем декількох фінансово-промислових груп досягла критичного показника рівня олігархізації економіки і перевищила 70% [4]. 10 фінансово-політичних груп контролюють 80% економіки. Деякі галузі монополізовані на всі 100%. Структури, пов'язані з Р. Ахметовим, контролюють 100% експорту електроенергії, понад 70% ринку теплової енергетики, структури Д. Фірташа – 100%

титанової галузі та виробництва добрив [5]. Цей перелік можна продовжувати. У зв'язку з цим, зовсім не випадковим є й політичне домінування в Україні кланово-олігархічних груп. Особливістю можна вважати те, що кожен окремих олігарх – фактичний монополіст у певній галузі економіки. Ці тенденції сприяли тому, що реальною формою державного правління в Україні є олігархат*, а не парламентсько-президентська республіка.

Політичні партії створювалися і реєструвалися як організаційні структури, основна функція яких полягає в просуванні у владу або в збереженні у владі представників певних малих і великих бізнес-груп [6]. Партії стали структурами закритого типу. Більшість українських партій перетворилися на «додатки» до бізнес-структур і будувалися і функціонують за принципами бізнес-структур, оскільки їх лідери прийшли в політику з комерції і сприймають її як продовження і «дах» для бізнесу. Більша частина українських партій – це, власне, не партії, а «бізнес-політичні проекти» [7].

Українські партії – це організації, які живуть в логіці бізнесу, а не політики. Вони переходять від одних власників до інших – зливаються з більш сильними компаніями, як це відбувається у світі корпорацій [7]. Особливістю усіх без винятку українських політичних партій є те, що вони не представляють всі регіони країни та великі територіальні

* Олігархат – реальна форма державного правління в Україні (де-юре Україна – парламентсько-президентська республіка), коли влада належить закритому клубу власників великого капіталу – олігархам. Остаточна влада олігархів витворилася в Україні за часів президентства Кучми разом із завершенням великої приватизації. Олігархи здійснюють свою владу через фінансовані ними політичні партії та окремих політиків. Олігархічні групи в Україні мають регіональне походження – донецькі, харківські, дніпропетровські, київські та ін. Частина із них переросла регіональний рівень, поширивши свої інтереси на всю Україну (Р. Ахметов, І. Коломойський, брати Ігор та Григорій Суркіси, П. Порошенко, В. Новинський тощо), частина залишилася регіональними гравцями (О. Ярославський, С. Тарута тощо). Основні інтереси українських олігархів зосереджені навколо нафтогазового та вугільного ринку, електроенергетики, ЖКГ, металургії, хімічної промисловості. «Джентльменський набір» українського олігарха включає також наявність власного банку, футбольної команди та медіа-холдингу. Олігархи можуть здійснювати свою владу безпосередньо, обираючись депутатами (С. Львовичкін, Р. Ахметов, Ю. Іванюченко тощо) чи стаючи губернаторами (І. Коломойський, С. Тарута), або опосередковано – через «свої» партії і політпроекти (Див. детальн.: Романюк Р. Короткий політичний словник часів Незалежності. 24.08.2016 [Електронний ресурс] / Р. Романюк. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/08/24/7118522/>)

громади. З іншого боку, регіональна спеціалізація партій призводить до того, що всі політичні конфлікти мають не лише партійний, а й міжрегіональний характер.

Аналізуючи діяльність політичних партій наприкінці 1990 рр., З. Бжезінський зазначив, що партій в Україні ще немає, «а лише окремі клани^{*}, які сперечаються між собою за жирніші частини державного пирога» [8]. Власне, така тенденція зберігалася й усі наступні роки. Наприкінці 1990-х років у системі взаємовідносин «великий капітал–влада» значну роль почали відігравати партійні та мас-медійні ресурси, що належали бізнес-групам. Партійна (електоральна) та мас-медійна підтримка з інструментів громадянського суспільства перетворилася на своєрідний товар, в обмін на який бізнес-групи одержували патронат влади, пільги й преференції.

Структуру бізнес-партійних корпорацій складають: «економічне тіло» у сфері видобувного, виробничого чи посередницького комплексу; мас-медійне забезпечення, що розробляє корпоративну ідеологію; політичний «дах» як інструмент політичного посередництва та захисту інтересів (партії, фракції, делегати у владі); популярний футбольний клуб [9].

Специфікою партійних структур бізнес-партійної корпорації є те, що вони є певною надбудовою над промислово-економічними групами, створюються кулуарно і згори – без опори на масову ініціативу, без ідеологічних установок. Рекрутування партійного активу відбувається переважно адміністративним шляхом – через роботу з центральними і регіональними керівниками різного рівня, які, у свою чергу, розраховують на кар'єрне зростання у випадку підсилення ваги цієї партії в політико-адміністративних розкладах. Масова партійна робота або не проводиться зовсім, або набуває характеру «карнавальної» діяльності [10].

Конгломерат бізнесменів, публічних політиків, представників владних структур (бюрократії), об'єднаних економічними, політичними і навіть родинними зв'язками, сформував структуру кланів та бізнес-

* Клан – фінансово-кримінальна група, яка об'єднується спільними економічними та політичними інтересами. Зазвичай утримує котрись із політичних партій або депутатів у різних фракціях парламенту (Див. детальн: Романюк Р. Короткий політичний словник часів Незалежності. 24.08.2016 [Електронний ресурс] / Р. Романюк. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/08/24/7118522/>)

партійних корпорацій. Кланова система передбачала наявність цілої ієрархії клієнтел і патронажних відносин, побудованих на патримоніальних суспільних звичках та інстинктах і на протектораті влади, силових та фіскальних структур [11].

Бізнес – публічні політики – бюрократія – силові структури відтворювалися на місцевому рівні у вигляді місцевих кланів, які групувалися довкола місцевих центрів влади. Усі найбільші клани чи «мезоеліти» [12] (К. Мацузато) виникали як регіональні групи інтересу/впливу і згодом поширювали свій бізнес і вплив у масштабах усієї країни. Важливу роль відігравали умови формування, функціонування і розвитку фінансово-промислових груп. Розглянемо процес формування окремих, насамперед, ключових бізнес-партійних корпорацій.

У 1990 р. у Дніпропетровську (тепер –Дніпро) була створена група «Інтерпайп», яку очолив В. Пінчук. Альянс «комсомольських активів» і грошей, зароблених на торгівлі побутовою технікою, сприяв створенню дніпропетровської групи «Приват»* (І. Коломойський, Г. Боголюбов, О. Мартинов) у 1991–1992 рр. Упродовж 1991–1995 рр. діяла Корпорація «Український Бензин», яка у 1995 р. змінила назву на «Єдині енергетичні системи України» і стала досить потужною групою під керівництвом Ю. Тимошенко. У середині 1990-х рр. В. Пінчук був пов'язаний із П. Лазаренком, як і група «Приват», яка також користувалася його підтримкою. Упродовж 1994–1999 р. у Дніпропетровській області абсолютно домінувала одна ФПГ – група П. Лазаренка (голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації та Прем'єр-міністр України у 1996–1997 рр.), яка охоплювала усі виробничі сфери і усі базові галузі Дніпропетровщини [13]. Поєднання політичної влади та бізнесу сприяло формуванню дніпропетровського клану під протекторатом П. Лазаренка і утвердженню «боротьби без правил». Особливої конкуренції діяльність ФПГ «Інтерпайпу» і «Привату» у той час йому не становили. Проте політика П. Лазаренка негативно відбилася на позиціях дніпропетровської еліти і на взаєминах всередині неї, що призвело до розколу ділової і політичної верхівки регіону упродовж

* Назва «група «Приват»» є певною мірою журналістською метафорою, адже юридично як така вона не зареєстрована.

1998 р. та першої половини 1999 р. [13]. Розпочалося протистояння у середовищі дніпропетровської еліти, насамперед, серед олігархів – між прихильниками Президента (Л. Кучми) і прихильниками Прем'єр-міністра України (П. Лазаренка).

Донецький клан був представлений трьома групами, економічні та політичні інтереси яких не завжди збігалися, а іноді й вступали у суперечність. На початку 1990-х рр. це були «червоні директори» – найвиразнішим представником цієї групи можна вважати Ю. Звягільського. У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. на перший план вийшли фінансово-промислова група «Індустріальний союз Донбасу» В. Гайдука і С. Тарути та «System Capital Management» Р. Ахметова [10].

Найбільші політичні партії, сформовані бізнес-групами

Регіональна група	Назва партії, керівник	Рік створення	Кількість членів (тис. членів)	Представництво у Верховній Раді України
Донецька група	Партія регіонів, В. Янукович	1997 р., перереєстрована у 2001 р.	560	Фракція Регіони України – 43 особи, Група «Європейський вибір» – 20 осіб
Київська група	СДПУ (о), В. Медведчук	1990 р., перереєстрована в 1996 р.	353	Фракція СДПУ(о) – 37 осіб
Дніпропетровська група	Політична партія «Трудова Україна» С.Тігіпко, А. Держак	2000 р.	20,2	Фракція «Трудова Україна» – 43 особи

Процес масового створення політичних партій бізнес-групами розпочався в 1998 р., у період підготовки до парламентських виборів. Бізнес-групи почали розглядати наявність партії у цей період як необхідний атрибут своєї діяльності. З цим періодом

пов'язують і процес приватизації політичних партій у країні. Напередодні виборів було зареєстровано 56 політичних партій, 47 із них взяли участь у виборчій кампанії. Переважна більшість з них виступила на боці влади.

Однією з найвпливовіших політичних і бізнесових груп, яка мала складну структуру, була група «Трудова Україна». Традиційно спочатку з'являлася бізнес-група, а потім під неї створювалася партія. У випадку з «Трудовою Україною» було навпаки. Спочатку з'явилася Політична партія «Трудова партія України» проросійського лівоцентристського спрямування. Програвши у 1998 р. вибори до Верховної Ради України, кілька депутатів-мажоритарників, які потрапили до парламенту, вирішили створити групу «Трудова Україна». Влітку 1998 р. «Трудову партію України» очолив народний депутат М. Сирота. Наступного року в партії відбувся розкол. М. Сирота з незначною кількістю однодумців відійшов, забравши партійний бренд. Основні фінансисти партії залишилися, при цьому зареєстрували Політичну партію «Трудова Україна» з народним депутатом І. Шаровим на чолі. У 1999 р. Політична партія «Трудова Україна» відігравала роль одного зі штабів під час виборів Л. Кучми, на який було покладено креативні функції. У листопаді 2000 р. партію очолив С. Тігіпко [14].

СДПУ(о) була структурованою політичною силою в українському політикумі. Бізнес-середовище СДПУ(о) складалося з ВІМ (Бі-Ай-Ем) (В. Медведчук), «Динамо-Київ» (Ігор і Григорій Суркіси), «Інфокс», Група В. Хмельницького. На чолі СДПУ(о) стояла так звана «чудова сімка», що мала «вигляд холдингу». До «сімки» входили: В. Медведчук, Ігор і Григорій Суркіси, Б. Губський, В. Згурський, Ю. Лях і Ю. Карпенко. Кожен з них мав свої структури та схеми, за якими працював. Середовище, яке у політиці представлене брендом «СДПУ(о)», мало у своїй основі декілька дрібніших бізнес-середовищ. Соціал-демократія при цьому для ФПГ є більш ніж умовною ідеологічною «фішкою». СДПУ(о) не шкодувала коштів на стратегічні розробки, зокрема на фонд «Україна – ХХІ століття», який розробляв стратегію розвитку України і фінансувався Б. Губським. Попри це існує чимало прикладів розриву колишніх членів СДПУ(о) з середовищем. Найбільш яскравими були демарші В. Онопенка у 1998 р., П. Порошенка у 2000 р. й О. Зінченка у 2003 р. [14].

Партійному, як і бізнес-середовищу, притаманне і рейдерство. Рейдерські захоплення партій – СДПУ(о), яку, замість В. Онопенка, очолив В. Медведчук, а ще ДемПУ, на чолі якої, замість В. Яворівського, стала Г. Антоньєва. Наслідком в обох випадках була різка зміна не лише політики, а й ідеології цих партій [15].

Ще одним явищем, більше властивим бізнесу, була оптова купівля політичних сил, а де не вдавалося оптом, то вроздріб, що породило явище, назване в народі «тушками» [16]. Тобто, всередині парламенту купують відповідних депутатів і формують з них групу, яка лобіює інтереси олігархічного бізнесу.

Поява феномену лідерських партій, а фактично бізнес-партійних корпорацій із яскраво вираженим головним менеджером, пов'язана з періодом президентства Л. Кучми, який був ініціатором кількох проєктів «президентських» партій– від НДП до блоку «За Єдину Україну» («За ЄдУ») [15]. Основна пропрезидентська сила, задіяна в пропорційній частині виборів, – блок партій «За Єдину Україну!» – повністю складалася з політичних гілок фінансово-промислових груп різних типів [10, с.15].

Партії, які забезпечували присутність груп інтересу/впливу в парламенті 1998–2002 рр., – це Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Громада» П. Лазаренка, Соціал-демократична партія України (об'єднана), яка стала політичним прикриттям київського клану, Політична партія «Трудова Україна» (саме тут були представлені мезоеліти Дніпропетровської області – Народно-демократична партія України, яка мала відігравати роль президентської сили, Партія відродження регіонів України, яка представляла групи інтересу/впливу Донбасу. Партія Зелених України, яка непрогнозовано пройшла у парламент, стала інвестицією у політику харківського клану. У Верховній Раді України 1998–2002 рр. щонайменше 127 депутатів (28%) представляли інтереси великого бізнесу [11]. За різними підрахунками, станом на 2002 р. функціонувало 12–18 фінансово-політичних кланів* (ФПК).

* Кожний із кланів – це політико-економічне угруповання, де економічні ресурси використовуються для розширення політичної влади, а остання, у свою чергу, – для подальшого посилення економічної могутності (Див. дет.: Коржов Г. Олігархічна природа сучасного політичного режиму в Україні / Г. Коржов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2008. – Вип. 3. – С. 103–117).

Політичний цикл діяльності бізнес-партійних корпорацій в Україні тісно пов'язаний з періодом між виборами [17]. Завдяки політичним партіям забезпечується представництво інтересів та лобювання великого бізнесу у владі. Представники великого капіталу – бізнесмени охоче спонсорували партії в обмін за місце в прохідній частині списку. Утвердилася системна корупція партій як внутрішньопартійна (продаж місць у прохідній частині списків та призначень у виконавчу владу), міжпартійна (торг між партіями у владі), так і суспільна корупцію (підкуп виборців на виборах) [17]. У різні роки народними обранцями ставали мільяртери і мультимільйонери Р. Ахметов*, К. Жеваго, В. Пінчук, А. Веревський, Ю. Звягільський (депутат усіх восьми скликань), Т. Васадзе та багато інших.

Починаючи, фактично, з виборів 2002 р., утверджується впливова бізнес-партійна корпорація – **ПАРТІЯ РЕГІОНІВ****, яку назвали **«класичною мафією з відповідною структурою, ієрархією, ритуалами, апаратом примусу»** [18], або «мафіозним кланом» [19]. ПАРТІЯ РЕГІОНІВ за час президентства В. Януковича перетворилася на другу за чисельністю політичну силу Європи. За масовістю і структурою ПАРТІЯ РЕГІОНІВ нагадувала КПРС, з тією лише різницею, що в останньої була своя ідеологія. У ПАРТІЇ РЕГІОНІВ

* Р. Ахметов володіє найбільшою фінансово-промисловою групою України та спеціалізується на металургійній та енергетичній промисловості. З його іменем пов'язували ПАРТІЮ РЕГІОНІВ. За останні два роки втратив політичний вплив, оскільки перероджені в Політичну партію «Опозиційний блок» «регіонали» втратили монополію у владі. (Див. дет.: Топ-100 багатих українців: Ахметов у лідерах, Порошенко у другій двадцятці. 17.04.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/groshi/top-100-naybagatshih-lyudey-ukrayini-421935.html>)

** Партія регіонального відродження України була створена у 1997 р. В. Рибакком. У липні 2000 р. голови п'яти політичних партій – Партії регіонального відродження України, Партії солідарності України, Партії Праці, Всеукраїнської партії пенсіонерів і Партії «За красиву Україну» оголосили про досягнення принципової згоди щодо об'єднання названих партій в єдину політичну силу, мотивуючи таке рішення тим, що роздробленість і фрагментарність створених у великій кількості вітчизняних політичних партій зумовили їх надзвичайно низький вплив на реальну ситуацію у державі. Крім В. Рибакка, співголовами партії стали ще й народні депутати України і бізнесмени П. Порошенко, В. Ландик, Л. Черновецький, Ю. Звягільський. З березня 2001 р. назва партії – ПАРТІЯ РЕГІОНІВ.

був «клан, побудований на загальних бізнес-інтересах, і мільярди» [20]. Територіально партія асоціювалася з Донбаським регіоном, особливістю якого було те, що «якщо бізнес у кожній фінансово-промислової групи свій, то у політиці донецчани звикли триматися разом». З обранням у 2010 р. В. Януковича Президентом України ключові посади у всіх гілках влади посіли не просто члени ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, а вихідці з Донецької області. Зокрема, у Кабінеті Міністрів України майже половина членів (8 із 17) або народилися в Донецькій області, або пов'язані з нею своїм кар'єрним зростанням. З 27 регіональних органів Генпрокуратури 12 очолювали вихідці з Донецької області – або за місцем народження, або за професійною ознакою. 25% керівників центральних органів виконавчої влади (крім міністерств) були представниками донецьких еліт [21].

У 2012 р. кількість партії досягла рекордної для країни позначки – 1,4 млн осіб [22]. ПАРТІЯ РЕГІОНІВ перетворилася на наймасовіший український політичний продукт. Кожен 32-й громадянин України був членом ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Наприклад, у місті Єнакієвому – у партії офіційно перебувало 15 тисяч членів, тобто кожен шостий мешканець [22]. До партії входили і найбагатший українець-мільярдер Р. Ахметов, і безліч мультимільйонерів. У фракції регіоналів у Верховній Раді України було 18 мультимільйонерів [23].

Будучи лідером **ПАРТІЇ РЕГІОНІВ**, В. Янукович став Главою держави і партійним Президентом. Партія контролювала майже всі гілки влади. У часи президентства В. Януковича влада формувалася за принципом належності до донецької регіональної «еліти» та ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Особливістю посилення В. Януковича як абсолютного правителя (а не «представника кланів») було розростання впливу його «Сім'ї»* (родичів і вузького кола їх друзів), яку називали повноцінним олігархічним кланом. Зокрема, Президент розширював свій безпосередній вплив на кадрову політику, в різних сферах політичного і економічного життя для зменшення впливу

* «Сім'я» розглядається як політико-економічний феномен. «Сім'я» Януковича – найближче політичне та бізнесове оточення экс-президента України Віктора Януковича і його сина Олександра. Цю структуру у ЗМІ, а також політологи називають олігархічним кланом.

конкуруючих бізнес-політичних груп – Р. Ахметова – Б. Колеснікова, Д. Фірташа – В. Бойка – С. Львовичкіна [24] і розширення впливу «Сім'ї».

На початку 2012 р. було навіть скликано «саміт в олігархічних колах», який обговорив питання про те, як забезпечити свій стан і свободу в умовах формування диктатури однієї «Сім'ї». Серед питань, які обговорювалися: як не бути винесеними на вилах внаслідок політики, яку проводить влада?; як змінити якість роботи влади?; як запустити реформи?; що робити з дедалі більшим активом «Сім'ї» на бізнес-полі?; як вирішити питання зниження рейтингу влади?; як змінити ситуацію з Тимошенко; що сприяє падінню рейтингу? [25]. Причинами «саміт» називав тривогу олігархів щодо таких тенденцій: конфіденти В. та О. Януковичів узяли під контроль МВС, Податкову службу та Службу спецв'язку, де людину Р. Ахметова замінила людина Януковича-середнього. Ю. Іванющенко потрапив під секвестр Банкової. Група Д. Фірташа «здувається». А. Ключев роздратував В. Путіна і В. Януковича під час газових переговорів. Б. Колесніков може відчувати обділеність у контексті владних повноважень. В центрі павутини знаходився глава Національного банку С. Арбузов – столичний адміністратор усіх схем, довірена особа «Сім'ї» [25].

Парламентська виборча кампанія 2012 р. продемонструвала злиття «бандитських формувань, місцевих мафій з правоохоронними органами і партією влади»[26]. Після 40-го номера в списку ПАРТІЇ РЕГІОНІВ кількість людей Р. Ахметова перевищила всі розумні межі. Фактично кожен другий фігурант списку до 100-ї позиції так чи інакше пов'язаний з його бізнесом. Крім того, з 225 мажоритарних виборчих округів – у 113 перемогли представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Із 24 голів обласних державних адміністрацій до призначення членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ був 21, інші вступили після призначення. Домінування «партії влади» було на усіх рівнях.

До складу коаліції, яка підтримала постреволуційний уряд, входили 62 колишні члени фракції ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. З 37 членів групи «Економічний розвиток», очолюваної В. Хомутином, 33 – колишні члени фракції ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. «Суверенна європейська Україна» І. Єремєєва нараховувала 23 «регіонали» з 34 членів групи. А з-серед 15 позафракційних за вказівкою М. Чечетова голосували 9 депутатів [27].

Після Революції Гідності ПАРТІЯ РЕГІОНІВ як єдина і цілісна бізнес-партійна корпорація перестала існувати, переформатувавшись у інші партії і групи впливу. Структура власності бізнес-груп не змінилася. Основні власники фінансових активів Р. Ахметов, І. Коломойський та В. Пінчук і далі контролюють найбільші виробничі ресурси в різних сферах господарства [28]. Крім того, 75% медіа належить політикам та олігархам. За результати соціологічного дослідження 26% українців хочуть відібрати власність у олігархів, 90% українців вважають, що олігархи і далі залишаються впливовою політичною та економічною силою в країні.

Партія «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ» – партія чинного Президента України також побудована за принципом бізнес-партійної корпорації, куди входять його ділові партнери та підлегли. У політичній структурі П. Порошенка, яка будується за вождистським принципом, відсутні будь-які механізми внутрішнього стримування та політичної конкуренції [29]. Принагідно пригадаймо, що «під крилом президентської сили зібралися представники усіх груп впливу, які тільки є в Україні» [30]. Ключові для держави рішення погоджує і приймає «стратегічна сімка» (П. Порошенко, А. Яценюк, Ю. Луценко,

* Спадкоємицею ПАРТІЇ РЕГІОНІВ можна вважати Політичну партію «Опозиційний блок», яка має два головні бенефіціари – власник СКМ Р. Ахметов і власник Group DF Д. Фірташ. Але участі в партійних справах вони фактично не беруть. Замість них цим займаються, з одного боку, народні депутати України від Політичної партії «Опозиційний блок» Б. Колесніков і В. Новинський, з іншого – їх колеги по Верховній Раді України С. Львовчкін і Ю. Бойко. (Див. детальн.: Як Львовчкін і Колесніков поділили області на місцевих виборах. 25.10.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://4vlada.net/politika/yak-lovochk-n-kolesn-kov-pod-lili-oblast-na-m-stsevikh-viborakh>)

* Дослідження «Думки і погляди населення України: грудень 2014» проводилося на замовлення DT.ua Київським міжнародним інститутом соціології 4–19 грудня 2014 р. Під час дослідження було проведено 3035 інтерв'ю з дорослими мешканцями України, які проживають у 179 населених пунктах України. Статистична похибка вибірки не перевищує 1,8%. У Луганській та Донецькій областях опитування проводилося лише на території, яка контролюється українською владою. (Див. дет.: Серед українців найбільше мріють забрати власність у олігархів закарпатці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/134198-Sered-ukraintsiv-naibilshe-mriut-zabraty-vlasnist-u-oliharkhiv-zakarpattsi>)

Б. Ложкін, В. Гройсман, О. Турчинов, А. Аваков) [31]. Таким чином, модель «партії влади» утвердилася як президентсько-партійна модель [32].

Результати е-декларування** 2016 р. підтвердили ще раз – бізнес і політика виступають єдиним блоком. Четвірка найбагатших політиків і чиновників, які представляють «партію влади», має такий вигляд: 1-ше місце – Президент України П. Порошенко. На рахунках в «Міжнародному інвестиційному банку» у Президента 26,32 млн дол., 14,37 тис. євро і 540,47 тис. грн. У його дружини Марини – 71,14 тис. грн і 8,9 тис. євро. 2-ге і 3-тє місце – народні депутати від «Блоку Петра Порошенка»: брати Богдан і Ярослав Дубневичі, які на двох зберігають майже 20 млн дол. готівкою. Четверте місце посів народний депутат України, заступник голови фракції «Блок Петра Порошенка» О. Третьяков. Варто зазначити, що він у 2015 р. понад 2 млн грн пожертвував партії [33]. Саме представники від БПП задекларували досить незвичайні речі. Так, народний депутат від БПП А. Матвієнко як нерухоме майно вказав будівлю храму Успенської Пресвятої Богородиці у Вінницькій області площею майже 41 кв. м. [34]. Отже, усі зазначені декларанти були представниками чинної правлячої партії, тобто «партії влади». Принагідно зазначу, що мільйонер Є. Черняк після публікації декларацій українських чиновників написав, що багато учасників списку Forbes відчули себе бідняками[35].

** Згідно з оприлюдненими е-деклараціями на руках у 0,2% українського населення, до яких належать чиновники, або 0,6% (якщо вважати, що середній розмір чиновницької сім'ї 3 людини) знаходиться близько 10 млрд доларів – «це 1/9 частина українського ВВП. Тобто якби вся країна працювала цілий рік, а потім віддала б усе, що виробляла і випускала 1,5 місяця на поповнення заощаджень чиновників; 2 (!) річних бюджетів на оборону країни; більше ніж половина всієї фінансової програми співпраці з МВФ; в 3 рази більше всіх кредитних гарантій, які Україна отримала від Міністерства фінансів США; в 15 разів більше, ніж та макрофінансова допомога, на яку розраховує зараз Україна від ЄС до кінця 2016 року». (Див. дет.: Устенко О. Е-декларації. Про 10 мільярдів доларів і цікаву арифметику [Електронний ресурс] / О. Устенко. – Режим доступу: [http://glavcom.ua/columns/olegustenko/e-deklaraciji-pro-10-milyardiv-dolariv-i-cikavu-arefmetiku-380446.html](http://glavcom.ua/columns/olegustenko/e-deklaraciji-pro-10-milyardiv-dolariv-i-cikavu-arifmetiku)

Більше того, результати е-декларації вплинули на рейтинг політичних партій. Згідно з дослідженнями соціологічної групи «Рейтинг» на питання, за яку політичну партію із запропонованих 21 готовий проголосувати респондент, ВО «Батьківщина» підтримали б 9% опитаних, ПАРТІЮ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ» – 8%, Політичну партію «Опозиційний блок» і Радикальну Партію Олега Ляшка – по 6%. За Політичну партію «Об'єднання «САМОПОМІЧ» готові віддати свої голоси 5%, Політичну партію «Громадянська позиція» – 4%, за партії «За Життя»* і ВО «Свобода» – по 3%. Інші політичні сили мають рейтинг від 1 до 2% [36].

Відомий економіст А. Аслунд побачив у декларуванні багатства українськими чиновниками значне досягнення та навіть перевагу над Росією. Але у своїй статті зазначив: «**Один очевидний висновок** (з е-декларованих багатств – Т. Б.) полягає у тому, що монументальне беззаконня в українському суспільстві було до, і лишилось після Революції Гідності. Честь та сором в українській політиці досі не з'явилися» [37].

Отже, причинами появи в Україні бізнес-партійних корпорацій можна вважати: 1) формування квазі-партійної політичної системи упродовж 1991–1996 рр.; 2) умовна «незалежність» державного апарату від політичних партій та інших форм легітимного представництва колективних інтересів, закріплених у Конституції України 1996 р.; 3) становлення системи судочинства та арбітражу, що обслуговувала інтереси промислово-економічних груп упродовж 1990-х р.; 4) фактична непричетність політичних партій до формування уряду [10, с.16].

Можна також виокремити певні етапи у становленні бізнес-партійних корпорацій в Україні: 1) *створення партійних «надбудов» над промислово-економічними групами* (Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Громада» (П. Лазаренко), Соціал-демократична партія України (об'єднана) («київська сімка»), Політична партія «Трудова Україна» (С. Тігіпко), Аграрна партія України, Партія регіонального відродження (ПАРТІЯ

* Ідеться про: Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр», зареєстрована 09.12.1999, реєстраційний номер 1276.

РЕГІОНІВ) у зв'язку із запровадженням змішаної виборчої системи (1998 р.); 2) *партійне структурування промислово-економічних груп як умова політичного виживання* (перехід до пропорційної системи виборів до парламенту та запровадження парламентсько-президентської моделі, де уряд формувався парламентом, сприяв «партизації» промислово-економічних груп); 3) *спроба системної модернізації ролі бізнес-партійних корпорацій у політико-економічному житті України* (в умовах переходу до парламентсько-президентської моделі); 4) *домінування «партії влади» як представниці найбільшої бізнес-партійної корпорації* (утвердження президентської моделі правління, зрощення політичної та економічної сфер в умовах сімейно-кланової моделі правління; 5) *утвердження клієнтелізму у формі «лояльності-фаворитизму»* (як у формуванні нової бізнес-партійної корпорації, так і у призначенні на державні посади).

Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні сформувалася своєрідна політико-економічна єдність олігархічних кланів та партійних лідерів, а бізнес-імперії мають значний вплив на стан економіки та політичне реноме керівництва держави. Олігархічні клани вмонтовані у влади і складаються не лише з фінансово-господарських корпорацій, а й з політичних підрозділів зі своєю інфраструктурою – функціонерами, політологами, політичними технологами, ЗМІ, утворюючи бізнес-партійні корпорації.

Висунення на передній план неформальних політичних інститутів і посилення свавілля влади сприяло створенню система владних відносин, яка складалася в Україні упродовж понад 25 років незалежності, забезпечуючи через державну бюрократію і силові структурах центру та регіонів економічні та політичні інтереси кількох фінансово-промислових груп. Фінансово-економічні групи спільно зі створеними ними бізнес-партійними корпораціями і далі залишаються головними, хоча й неформальними гравцями в політиці України, оскільки неможливим є відмежування бізнесу від влади в умовах «гібридного режиму», коли бізнес зливається з владою і держава підпадає під владу кланів. Політичні партії в Україні виступають інструментом досягнення економіко-фінансових потреб олігархів, які їх контролюють. У суспільній свідомості партії асоціюються з фінансово-промисловими групами.

У політичній практиці політичні партії або ототожнюють з іменами олігархів, або ж називають політичними «проектами» того чи іншого олігарха. Такі партії перетворюються у бізнес-партійні корпорації, де бізнесова складова витісняє політичну та ідеологічну. Майже кожен окремий олігарх має підтримку потужної, структурованої групи – бізнес-партійної корпорації, яка має свій центр прийняття рішень і канали зв'язку з владою й іншими структурами.

1. Michels R. Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy / R. Michels. – Kitchener, 2001. – P. 241.

2. Костюк Б. Поряд з державою партії тихцем фінансуватимуть олігархи – політолог [Електронний ресурс] / Б.Костюк.20.07.2016. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/27869393.html>

3. Salisbery R. H. Exchange Theory of Interest Groups / R. H. Salisbery // Midwest Journal of Political Science, 1969. – vol. 13. – № 1. – P. 1.

4. Данилишин: Рівень олігархізації української економіки перевищує 70% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/danilishin_riven_oligarhizatsiyi_ukrayinskoyi_ekonomiki_perevischue_70.html

5. Погляд опозиції на олігархічну економіку // Тиждень. – 2013. – 24 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/70573>

6. Трофімова Н. Штурм 3-відсоткового бар'єра – думки експертів [Електронний ресурс] / Н. Трофімова, О. Яхно. – Режим доступу: <http://enews.com.ua/print/87711.html>

7. В Україні за рідкісним винятком немає політичних партій – Карасьов. 25.08.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1592840>

8. Зілгалов В. Абетка демократії: Ліві, праві, ліберали – партії чи клани? [Електронний ресурс] / В. Зілгалов 27.01.2004. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/912036.html>

9. Выдрин Д. «Перемены, мой друг, перемены...» / Д. Выдрин // Зеркало недели. – 2004. – 20 марта.

10. Лісничук О. В. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? / О. Лісничук, О.Сушко. – К.: Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. – С.15.

11. Касьянов Г. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія [Електронний ресурс] / Г.Касьянов. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2009/1/12.pdf>

12. Matsuzato K. All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999 / K. Matsuzato // Post-Soviet Geography and Economics. – 2001. – Vol. 42. – №6. – P. 421.

13. «Харківських», «донецьких» і «дніпропетровських» помирять тільки президентські вибори? 28.07.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/07/28/2994814/>

14. Бондаренко К. Хто й чим володіє в Україні [Електронний ресурс] / К. Бондаренко. 17.07.2003. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/07/17/2994698/>

15. Бахтеев Б. Українська багатопартійність: вожді з гарніром [Електронний ресурс] / Б. Бахтеев. 22.10.2014. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/121803>

16. Малко Р. Реінкарнація зла. У чому «секрет успіху» Партії регіонів і чи можливе її повернення до влади [Електронний ресурс] / Р. Малко. 20.08.2016. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/171565>

17. Дацюк С. Партії: минуле без майбутнього. Тимчасова влада з непевною перспективою [Електронний ресурс] / С. Дацюк. 26.06.2008. – Режим доступу: <http://www.gardarica.net/pulications/107-new-pubs/246-2013-07-26-15-55-25>

18. Макаров Ю. Партія веде [Електронний ресурс] / Ю. Макаров. 17.08.2016. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Columns/50/171549>

19. Степан Хмара: Партія регіонів – мафіозний клан, з яким не можна об'єднуватися. 26.09.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/66810-stepan-hmara-partiya-regioniv-mafiozniy-klan-z-yakim-ne-mojna-obednuvatisya.html>

20. Політолог вважає, що Партія регіонів перетворюється на аналог КПРС. 07.03.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/politolog-vvazhaye-scho-partiya-regioniv-peretvoryuyetsya-na-analog-kprs-284990.html>

21. Дуда А. Родоплемінний звичай: кадрова політика влади нагадує стосунки у первісних суспільствах [Електронний ресурс] / А. Дуда 28.11.2011. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/35558>

22. Кореспондент: Партія регіонів, що росте, мов на дріжджах, стала аналогом КПРС. 07.03.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1517604-korrespondent-partiya-regioniv-shcho-roste-mov-na-drizhdzhah-stala-analogom-kprs>

23. Кореспондент: Українська КПРС. За часів президентства Януковича ПР перетворилася на аналог радянської партії. 11.03.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1517858-korrespondent-ukrayinska-kprs-za-chasiv-prezidentstva-yanukovicha-pr-peretvorilasya-na-analog-radyansk>

24. Матола В. Янукович приводить у владу нове покоління «донецьких» [Електронний ресурс] / В. Матола 08.11.2011. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/34856>

25. Ахметов передав Януковичу привіт зі сходки невдоволених олігархів. 22.01.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nashigroshi.org/2012/01/22/ahmetov-peredav-yanukovychu-pryvrit-zi-shodky-nevdovolenyh-oliharhiv/>

26. Произошло слияние местных мафий с правоохранительными органами и партией власти, – Небоженко о новшествах нынешних выборов. 13.10.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sensor.net.ua/news/220323/proizoshlo_sliyanie_mestnyh_mafiyi_s_pравоохранительными_organami_i_partieyi_vlasti_nebojenko_o_novshestvah

27. Найем М. Пастка для Петра Порошенка [Електронний ресурс] / М. Найем. 28.05.2014. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2014/05/28/7027092/view_print/

28. Політична карта Дніпропетровської області. Інформація станом на 10 березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oporadp.org/politichna-karta-dnpropetrovsko-oblast2.html>

29. Лещенко С. Порошенко і порожнеча [Електронний ресурс] / С. Лещенко. 16.05.2014. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/05/16/7025568/>

30. Романюк Р. Організовані Партиїні Групи. Хто насправді керує БПП [Електронний ресурс] / Р. Романюк. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/10/19/7124153/>

31. Гройсман рассказал о месте Яценюка после отставки. 23.04.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/news/exclusive/groysman-rasskazal-o-meste-yatsenyuka-posle-otstavki.html>

32. Карасьов В. Від «партії влади» до партійності влади, або Адмінресурс у ролі «партбудівничого» [Електронний ресурс] / В.Карасьов. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/vid-partiyi-vladi-do-partiynosti-vladi>

33. «Одкровення» е-деклараций: ТОП-5 найбагатших політиків і чиновників в Україні. 31.10.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.segodnya.ua/politics/power/otkroveniya-e-deklaraciy-top-5-samyh-bogatyh-politikov-i-chinovnikov-v-ukraine-765469.html>

34. Декларатії влади: у депутатів кілограми готівки, стародавні книги і свої церкви (інфографіка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.segodnya.ua/ukraine/deklaracii-vlasti-u-deputatov-kilogrammy-nalichki-drevnie-knigi-i-svoi-cerkvi-765206.html>

35. Мільйонер зі списку Forbes: після публікації декларацій відчув себе «лохом» 30.10.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.segodnya.ua/ukraine/millioner-iz-spiska-forbes-posle-publikacii-deklaraciy-pochuvstvoval-sebya-lohom--765167.html>

36. Больовий шок е-декларацій та імунітет від епідемії цинізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.lutsk.ua/ukr/news/103120/>

37. Що побачили в е-декларації Порошенка західні політологи та експерти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ar25.org/article/shcho-pobachyly-v-e-deklaraciyi-poroshenka-zahidni-politology-ta-eksperty.html>

Світлана Брехаря

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНО-СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ

Проаналізовано етапи становлення корпоративно-соціальної відповідальності українського бізнесу. Розглянуто кейси КСВ українського бізнесу у період військових дій на території країни. На думку автора, українські практики суспільної відповідальності бізнесу воєнних часів здатні збагатити платформу В4Р (бізнес заради миру), що була започаткована в 2013 році в рамках Глобального договору ООН.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, соціальна відповідальність бізнесу.

Svitlana Breharia. Stages of formation of social corporate responsibility ukrainian business. *Analyzed the stages of formation of corporate social responsibility of Ukrainian business. Reviewed cases studies of CSR in Ukrainian business during the period of hostilities in the country. According to the author, the Ukrainian practices of corporate social responsibility during the war is able to enrich the platform B4P (business for peace), which was launched in 2013 in the framework of the UN Global compact.*

Key words: Corporate Social Responsibility, Socially Responsible Business

Зовнішні орієнтири бізнесу сьогодні зумовлені анексією Криму, війною на Донбасі та початком роботи з 1 січня 2016 року Зони вільної торгівлі з ЄС. Якщо в 2013 році частка Росії в українському експорті становила 15%, то в 2016 році вона скоротилася до 8,% (дані Мінекономрозвитку, підсумки за перші п'ять місяців 2016 року). При цьому частка Європи в українському експорті в 2016 році становила 40,1% [1].

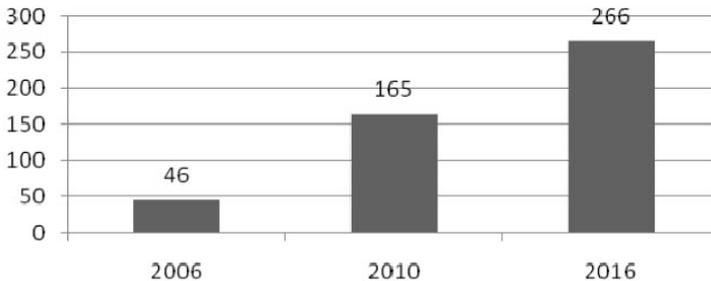
Економічні реалії, що стали наслідком політичних змін, мотивують бізнес формувати власні стратегії корпоративно-суспільної відповідальності – традиції КСВ в Європейському Союзі давні і стійкі. І якщо раніше одним із головних аспектів КСВ була добровільність, то сьогодні європейські владні інститути у питаннях КСВ балансують між добровільністю і регулюванням. Так, в ЄС в 2015 році вступила в дію директива 2014/95/EU, яка зобов'язує всі держави-члени ЄС ввести в дію закони, нормативні акти та адміністративні положення, що містять вимогу до компаній включати у звітність екологічні аспекти діяльності, питання поваги прав людини, аспекти боротьби з корупцією і хабарництвом. Вимоги директиви стають обов'язковими починаючи з 2017 року та стосуються великих компаній, що мають інтерес для суспільства і налічують більше 500 робітників [2].

У двохтисячних роках корпоративно-соціальна відповідальність перетворюється на глобальну ініціативу, але єдине загальноприйняте визначення корпоративної соціальної відповідальності відсутнє. Так, Зелена книга Європейського Союзу визначає КСВ як інтеграцію соціальних та екологічних аспектів у щоденну комерційну діяльність підприємств та в їхню взаємодію з зацікавленими сторонами на добровільній основі [3]. Філіп Котлер пояснює КСВ як зобов'язання бізнесу сприяти економічному розвитку, працюючи з найманими працівниками, їхніми родинами, місцевою громадою та суспільством загалом з метою покращення якості життя [4]. Об'єднання корпорацій США, що займається розвитком і просуванням концепції КСВ Business for Social Responsibility визначає корпоративну соціальну відповідальність як досягнення комерційного успіху шляхами, що базуються на етичних нормах і повазі до людей, співтовариств і

навколишнього середовища [5]. В стратегії ЄС по КСВ від 2011 року поняття корпоративно-соціальної відповідальності сформульовано як відповідальність підприємств за свій вплив на суспільство [6]. Олександр Пасхавер оперує поняттям соціально-відповідального бізнесу. Саме його дефініція найбільш повна та визначає СВБ як добровільне дотримання компаніями принципів і стандартів соціально відповідального (корисного для суспільства і довколишнього середовища) ведення бізнесу на вищому, ніж встановлений законодавством, рівні [7].

Виходячи на світову арену, українські підприємства мають орієнтуватися на міжнародні стандарти КСВ. У світовій практиці сьогодні існує декілька ініціатив, що визначають принципи та стандарти КСВ, при цьому необхідно підкреслити, що ці принципи і стандарти не є юридичними нормами регулювання поведінки бізнесу, а є лише етичними нормами, яких має дотримуватися бізнес на добровільних началах.

Однією з перших таких ініціатив став Глобальний договір ООН, що був розпочатий Генеральним Секретарем ООН Кофі Аннаном: на Всесвітньому економічному конгресі в 1999 році лідери бізнесу були запрошені приєднатися до глобальної ініціативи з метою партнерства та підтримки принципів у сфері прав людини, стандартів праці, охорони навколишнього середовища, протидії корупції. Глобальний договір містить десять пунктів – орієнтирів діяльності бізнесу, які мають стати кодексом поведінки для всіх компаній, що приєднуються до ініціативи. Зокрема, серед пунктів зобов'язання бізнесу протидіяти корупції, підтримувати і поважати захист прав людини, сприяти розвитку і розповсюдженню екологічно безпечних технологій, виступати проти всіх форм примусової праці, дитячої праці, не допускати расової дискримінації серед співробітників. Україна приєдналася до Глобального договору в 2006 році, а в 2007 ініціативу ООН підтримали 85 українських компаній. Натомість уже в 2013 році Глобальний договір повідомив про виключення 4 українських компаній із лав ініціативи. Причина – відмова компаній звітувати про прогрес протягом двох років поспіль. Станом на 16 липня 2016 року від України зареєстровано 266 учасників Глобального договору ООН [8].

Рис. 1. Динаміка кількості українських підписантів ГД ООН

Прийнятий в 2010 році міжнародний стандарт ISO 26000 розкриває сутність соціальної відповідальності, надає бізнесу рекомендації стосовно практик і принципів КСВ. Документ був розроблений за участю експертів з різних країн, серед яких були представники споживачів, робітників, держави, промисловості, недержавних організацій [9]. Українська сторона також брала участь у розробці цього міжнародного стандарту.

Ще один документ, який містить стандарти КСВ – це «Керівні Принципи ОЕСР щодо транснаціональних компаній». Принципи ОЕСР – це зібрання стандартів з різних галузей, починаючи від прав людини, прав працівників та безпеки праці, питань доступу до інформації, оподаткування та охорони навколишнього середовища. З метою поширення та забезпечення дотримання Принципів держави, які підписали їх, створили Національні Контактні пункти ОЕСР (НКП ОЕСР). Для підприємств, які розташовані на території однієї з держав, що підписала документ, його дотримання є обов'язковим, незважаючи на місце ведення діяльності. У разі порушення компанією Принципів, постраждалі особи мають право поскаржитися до НКП ОЕСР і очікувати на допомогу. Заяву можуть подавати професійні спілки, неурядові організації, організації споживачів або бізнес-партнери. 12 березня 2014 року Рада ОЕСР прийняла рішення щодо поглиблення співпраці з Україною, а 7 жовтня 2014 року у штаб-квартирі ОЕСР в Парижі було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та ОЕСР щодо поглиблення співробітництва. Після

приєднання України до Декларації ОЕСР щодо принципів міжнародного інвестування та діяльності транснаціональних компаній Національний Контактний пункт з'явиться і в Україні [10].

На базі теоретичних моделей, що були створені міжнародними командами спеціалістів, Євросоюз формулює і послідовно проводить в життя стратегію збільшення внеску бізнесу в соціальний прогрес і захист довколишнього середовища. В липні 2001 року Європейська комісія опублікувала Зелену книгу про корпоративно соціальну відповідальність. У квітні 2003 р. Європейський парламент прийняв Резолюцію щодо корпоративної соціальної відповідальності. А в 2011 була прийнята оновлена стратегія Європейського Союзу по КСВ, яка запрошує уряди всіх країн-членів ЄС до розробки національних політик по КСВ та закликає застосовувати щодо компаній мікс добровільності та регуляції в сфері КСВ. При цьому одним із головних принципів оновленої стратегії проголошено публічну звітність компаній, які мають розкривати соціальні і екологічні показники діяльності. Серед міжнародних норм і стандартів, що перераховані в стратегії ЄС щодо КСВ – і Глобальний договір ООН, і ISO 26000, і Керівні принципи ОЕСР щодо транснаціональних компаній [11].

Стратегія запрошує уряди всіх країн-членів ЄС до розробки національних політик по КСВ, як наслідок – на сьогодні майже всі країни-члени ЄС мають національні урядові політики щодо КСВ. Перші кроки України на шляху до створення національної стратегії КСО сталися в 2013 році, коли в червні 2013 року указом Президента затвердилися плани щодо розроблення стратегії сприяння розвитку соціальної відповідальності бізнесу. Над стратегією починала працювати робоча група при Координаційній раді сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Її робота припинила майже на три роки у зв'язку з ситуацією в країні (анексія Крима, військові дії на Донбасі) та відновлюється у лютому 2016 року. Група функціонує у статусі ініціативної в рамках відкритої до приєднання громадянської платформи [12].

Перші кроки на шляху українського бізнесу до КСВ – це етап корпоративної філантропії, коли українські ФПГ створюють благодійні фонди олігархів, які є власниками цих ФПГ. На рішення

українських капіталістів рухатися в напрямі КСВ у той період вплинуло декілька факторів:

- негативний імідж, що став результатом первинного накопичення капіталу; приватизація деяких об'єктів, умови продажу яких були дискримінаційними (виписаними під певних покупців);
- необхідність подолання негативного сприйняття громадянами ролі великого капіталу в суспільних процесах, необхідність легітимації великого капіталу серед громадян країни, захист приватизованих активів від реприватизації;
- необхідність виходу ФПГ на західні ринки, залучення іноземних інвестицій;
- трансформація соціальних інвестицій у політичний капітал, що міг би бути використаний у період виборів;
- розуміння того, що успіх бізнесу залежить не лише від фінансових показників і взаємовідносин з владою, а й від взаємовідносин компанії із суспільством.

До найгучніших проектів цього напрямку слід віднести фонди Віктора Пінчука та Рината Ахметова. Так, фонд Віктора Пінчука фінансував боротьбу зі СНІДом, працював над створенням центрів допомоги для новонароджених, підтримував талановитих студентів, виплачуючи їм стипендію фундації, реалізовував програму вивчення Голокосту в Україні, організовував роботу центру сучасного мистецтва PinchukArtCentre. Увага фонду Рината Ахметова була зосереджена на реалізації проекту щодо подолання епідемії туберкульозу в Україні, програмі «Ні сирітству!», освітньому проекту для журналістів «Журналістика цифрового майбутнього». Сьогодні фундація Ахметова переважно допомагає переселенцям з тимчасово окупованих територій і населенню, що залишилося на Донбасі.

Одним з найбільш яскравих наочних прикладів, коли соціальна відповідальність великого бізнесу трансформувалася в політичний капітал, стала діяльність Маріупольського металургійного комбінату («ММК ім. Ілліча»), головою правління якого з 1997 по 2010 був Володимир Бойко (з 2010 по 2012 Бойко був гендиректором меткомбінату). «Місто одного бренду» – так мас-медіа на той час

називали Маріуполь, в якому комбінат і його підприємства, очолювані Володимиром Бойком, були основним місцем зайнятості населення. Комбінат надавав жителям міста не тільки робочі місця, але і реалізував безліч соціальних програм щодо підтримки пенсіонерів, ветеранів праці, підвищення кваліфікації та оздоровлення персоналу, фінансував програму з розвитку транспортної інфраструктури міста. За рахунок засобів комбінату в місті вводилися в експлуатацію об'єкти соціально-культурного і побутового призначення. Подібні дії забезпечили керівнику комбінату Володимирі Бойку високий ступінь довіри як серед співробітників комбінату, так і всього міського населення. Доказом тому можуть служити результати голосування двох територіально-виборчих округів, на які був поділений Маріуполь в 2007 році. Так, на позачергових виборах у Верховну Раду в 2007 році (як відомо, на ці вибори Володимир Бойко йшов у списку СПУ), у 48-му окрузі – Іллічівський район Маріуполя – лідером симпатій виборців стала СПУ з результатом 50,02% від загальної кількості тих, хто голосував. У 49-му окрузі – Орджонікідзевський район Маріуполя – СПУ поступилася першістю Партії регіонів, посівши друге місце з результатом 37,81%. В інших регіонах країни середній показник партії становив шосте місце в рейтингу [13].

За часів президентства Віктора Ющенка влада зосереджувалася на політичних питаннях, а публічний діалог між владою та бізнесом залишався формальним. У бюджеті 2006 року на реалізацію програми розвитку національного підприємництва було передбачено 1,8 мільйона гривень, аналогічна цифра фігурувала і в бюджеті на 2007 рік. У 2008 році ця цифра становила 2 мільйони гривень, а в 2009 – 400 тисяч гривень. Увага влади зосереджувалася на проблемах великого капіталу.

Так, ставши Президентом, Віктор Ющенко запровадив практику проведення зустрічей з представниками великого бізнесу. В липні 2007 року за його ініціативою був підписаний Меморандум між Президентом і представниками великого бізнесу [14]. Зокрема, в документі йшлося про загальну відповідальність представників великого бізнесу й Президента за розвиток економіки, соціальну стабільність і підвищення добробуту громадян. Сприяття досягненню цієї мети, на думку авторів документа,

повинна співпраця Президента й великого бізнесу при формуванні і реалізації економічної політики, збільшенні внутрішніх інвестицій в економіку України.

Юлія Тимошенко, ставши Прем'єром удруге, також висловлювалася за безпосередню участь бізнесменів у розробці законопроектів, запропонувавши надсилати до Верховної Ради законопроекти, у яких знайдений компроміс між бізнес-інтересами та інтересами суспільства. Дещо пізніше – 23 квітня 2008 року – за ініціативою Кабміну було створено Національну стратегічну Асамблею при Уряді, покликану консолідувати діяльність суспільства, представників бізнесу, Кабміну та органів виконавчої влади для формування і реалізації довгострокової стратегії розвитку країни, підвищення конкурентоспроможності національної економіки на принципах соціального партнерства, відвертості й прозорості.

Проте, незважаючи на заявлені владою наміри публічно співпрацювати з великим бізнесом у різних площинах, у тому числі й економічній та законодавчій, єдиною точкою спільних публічних зусиль влади і бізнесу на той час були соціальні проекти, в рамках яких представники великого капіталу виступали меценатами. Інші заявлені представниками влади аспекти залишаються на рівні політичної риторики. Разом з тим, співпраця влади й бізнесу в соціальній сфері за часів Ющенка, коли влада акцентувала увагу на проблемних моментах суспільства, а капітал як спонсор брався за їх вирішення, викликають питання з приводу відвертості й прозорості взаємостосунків влади й бізнесу. Так, за словами радника голови наглядової ради фундації Андрія Мірошниченка, після того, як дружина Президента Катерина Ющенко очолила фундацію «Україна 3000», об'єми пожертвувань на його проекти зросли у багато разів. Тоді як фінансування фундації «Україна – дітям» Людмила Кучма с 2005 по 2007 роки скоротилося на 70% [15]. Як відомо, до фонду «Україна 3000» регулярно перераховували кошти й Ринат Ахметов, й Віктор Пінчук, й Костянтин Жеваго. Один з дослідників взаємовідносин влади і бізнесу Сергій Телешун також акцентує увагу на тому, що влада і бізнес, виводячи в площину публічності співпрацю на соціальній ниві, домовленості про правила політичної і економічної гри залишають у тіні. «На політичних тусовках чи то

в Києві, чи то в Батурині, чи то в Давосі присутні одні й ті самі особи. Вони дозволяють політичним суб'єктам (ключовим політичним акторам, партіям тощо) організаційно й медійно реалізовувати соціально-політичні проекти, водночас домовляючись про ціну гарантій і правила гри», – зазначає Сергій Телешун [16].

За етапом корпоративної філантропії, що була характерна для України початку нульових, настає період, коли підприємства починають інтегрувати соціальну відповідальність у корпоративні стратегії. КСВ стає новим напрямом діяльності, і в країні з'являються перші фахівці з корпоративно-соціальної відповідальності – КСВ стає професійною сферою. У 2008 році вперше в Україні дві компанії – банк «Надра» і ДТЕК – опублікували соціальний звіт, розроблений за стандартами GRI (Глобальної ініціативи зі звітності). Необхідно зазначити, що подібні нефінансові соціальні звіти розкривають дані, важливі для інвестиційних рішень, дають можливість місцевим громадам відстежити внесок компанії в економічний і соціальний розвиток регіону, а громадським організаціям – проконтролювати виконання компанією взятих на себе зобов'язань.

Результати дослідження Центру «Розвиток КСВ» у 2010 році зафіксували значні зміни у ставленні українських компаній до розуміння необхідності брати активну участь у розв'язанні соціальних та екологічних проблем, а не покладатися тільки на державу. У 2010 році частка тих представників бізнесу, хто вважав, що бізнес повинен брати активну участь у розв'язанні соціальних та екологічних проблем суспільства і життя громади, становила, 68,1% (у 2005 році – 32,7%). А частка тих, хто впевнений, що бізнес повинен тільки забезпечувати прибуток власникам та платити податки, становила 49,1%. Половина українських підприємств у 2010 році вважала, що практики КСВ повинні впроваджуватися кожною компанією [17].

Наприкінці 2000-х відбулося відокремлення благодійності від КСВ: особисті благодійні фонди олігархів стали самостійними суб'єктами, що функціонували окремо від активів олігархів, а активи почали працювати за власною програмою КСВ, яка поступово ставала частиною стратегічного менеджменту. Саме в цей

період бізнес уперше звернувся до практик по збереженню навколишнього середовища: відбувся перший український бізнес-саміт з питань зміни клімату, в портфоліо українських компаній з'явився КСВ-кейси з охорони довкілля («Тетра ПАК», «Прикарпаттяобленерго», «Астарта», ДТЭК, «Галнафтогаз», «Київстар» та інші). На цьому ж етапі одним із напрямів КСВ стають освітні програми. «Київстар» зосередився на проекті допомоги дітям з обмеженими можливостями: компанія у 2010 році обладнала мультимедійні класи у восьми інтернатах для дітей, які не бачать. За допомогою комп'ютерної техніки, спеціального програмного забезпечення, доступу в Інтернет і безкоштовного трафіку діти отримали нові можливості для розвитку і освіти [18].

Розрив між якістю освіти та вимогами роботодавців спричинив появу двох освітніх проектів, які реалізовувалися за підтримки Міносвіти.

Перший з них – Міжкорпоративний університет, що стартував у 2009 році. Українські компанії та провідні виші («МТС Україна», «МЕТРО Кеш енд Керрі Україна», «Київська інвестиційна група», Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Національний університет «Києво-Могилянська академія») об'єднали зусилля в проекті Міжкорпоративний університет. Ця програма стала першим в Україні партнерським проектом у галузі освіти, який передбачав інтеграцію практичних знань і досвіду компаній у процес підготовки майбутніх фахівців. Студенти, які здобували освіту в стінах університету, надбали саме тих навичок та знань, які затребувані в бізнес-практиках.

Другий проект – «паспорт професії», що був започаткований СКМ в 2011 році. Компанія ініціювала проект з розробки сучасних професійних стандартів, які мали на меті допомогти скоротити дисбаланс на ринку праці між попитом і пропозицією фахівців. У профстандартах чітко прописано, що повинен знати і вміти фахівець, щоб відповідати сучасним вимогам ринку.

Разом з тим, дослідження мотивації компаній щодо КСВ демонструють, що в дореволюційний період Революції Гідності

бізнес переважно керувався інструментальними мотивами – мотивами, що відповідають будь-якому типу корисності. 92% опитаних представників компаній (серед них і міжнародні, й українські компанії) у 2013 році були мотивовані щонайменше одним інструментальним мотивом.

Серед відповідей щодо причин рішення про КСВ у той період фігурували такі:

- «у Давосі, коли збираються компанії, - це хороший тон, свого роду візитна картка (квиток) в іншу лігу, і, як деякі можуть сказати, – у вищу лігу»;
- «я вірю, що КСВ допоможе нам отримати ще більшу кількість клієнтів»;
- «нам потрібен доступ на міжнародні ринки капіталів»;
- «причина, яка обумовлює КСВ, я думаю, складається з двох частин, основний фокус – на конкурентній перевазі»;
- «все, що зроблено за всіма аспектами КСВ, приносить компанії прибуток» [19].

Події з кінця 2013 – Революція Гідності, анексія Росією Криму, утворення самопроголошених «ЛНР» і «ДНР», гібридна війна і тероризм на Сході України – не лише згуртували суспільство, дестабілізували економіку країни, а й суттєво змінили напрям соціальних проектів значної частини бізнесу. Одним із мотивів суспільної відповідальності українських бізнесменів стає громадянська відповідальність. Жоден з міжнародних стандартів КСВ не містить пункту про захист власної країни в період військових дій. Жодна зі стратегій КСВ в Україні не мала пункту про допомогу армії, військовим, пораненим чи вимушеним переселенцям. Зовнішні обставини відкорегували спрямування благодійних бюджетів великого бізнесу, а для малого і середнього – стали мотивом, який спонукав багато підприємств уперше приєднатися до суспільно корисних дій. Український бізнес бере найактивнішу участь у волонтерському русі, поєднавши свої дії з волонтерськими організаціями, а також реалізує безліч власних проектів, допомагаючи армії чи вимушеним переселенцям. Сьогодні українські компанії зберігають робочі місця за мобілізованими співробітниками, придбають необхідне військове спорядження; організують переїзд та частково компенсують вартість житла

співробітникам, що опинилися на території конфлікту; відтворюють інфраструктуру та соціальні об'єкти в регіонах, що постраждали від військових дій.

Проблеми зайнятості вимушених переселенців допомагає вирішити ДТЕК. Компанії «Фокстрот», «Астеліт», «Василь Кісіль і партнери» опікуються дітками із зони АТО.

Допомога армії стала напрямом діяльності «Концерну Галнафтогаз», «Приватбанку», «Агрома», «Rito», «Оболоні», «Фармак», «Здоров'я», «Нової Пошти» та багатьох інших. Серед кейсів цього періоду – допомога армії власною продукцією, перерахування власного заробітку чи відсотка від продажу, участь у зборі коштів.

Ініціативи компаній були найрізноманітнішими:

- одна із ініціатив «Приватбанку» – спільний проект з оператором мобільного зв'язку PEOPLEnet. Компанії запросили українців приєднатися до благодійної ініціативи та передати непотрібні CDMA телефони українським воїнам у зоні АТО: телефони приймалися в будь-якому з відділень «Приватбанку» по всій Україні, PEOPLEnet встановлював на такі апарати безкоштовний зв'язок всередині своєї мережі і відправляв українським воїнам у зону АТО;

- «Нова пошта» організувала соціальну ініціативу «Гуманітарна пошта України», яка дає можливість волонтерським організаціям та ініціативним групам відправляти і отримувати гуманітарні вантажі безкоштовно в будь-якому відділенні компанії по всій Україні. У програмі беруть участь волонтерські організації та ініціативні групи, які систематично на постійній основі займаються збором і доставкою різної гуманітарної допомоги: солдатам української армії, які проходять службу в зоні АТО, пораненим солдатам української армії по всій країні, жителям постраждалих регіонів, вимушеним переселенцям зі Сходу України;

- сервіс виклику таксі Uklon проводить акції «Військове таксі», мета яких – збір коштів на авто для української армії. У дні акцій сервіс перераховує всю вартість поїздки на купівлю авто військовослужбовцям;

- PricewaterhouseCoopers розроблено та впроваджується система корпоративного управління державними підприємствами Міністерства, яка сьогодні дозволяє впроваджувати ефективний контроль та сталий розвиток підприємств МО України.

Балансуючи між економічною раціональністю та суспільною відповідальністю, український бізнес пройшов довгий шлях, результати якого досить неочікувані. Ми стали свідками появи унікальної моделі коорпоративно-соціальної відповідальності, яка базується не лише (і навіть не стільки) на міжнародних принципах і стандартах, а перш за все на відповідальності за захист власної держави. Події, що сталися в Україні після 2013 року, спонукали великий бізнес відкорегувати КСВ-стратегії, а безліч малих та середніх підприємств – інтегрувати суспільно-відповідальні дії у власну модель життєдіяльності, допомагаючи армії чи вимушеним переселенцям. Українські практики суспільної відповідальності бізнесу воєнних часів здатні збагатити платформу В4Р (бізнес заради миру), що була започаткована в 2013 році в рамках Глобального договору ООН. В4Р – це форум, площадка, де компанії можуть здобувати знання, проводити обговорення, обмінюватися інформацією щодо дій бізнесу в регіонах, що постраждали від конфліктів. Серед найбільш затребуваних орієнтирів КСВ періоду 2014–2016 слід назвати такі:

- *трудові практики* (релокація співробітників та їх сімей на безпечні території, збереження робочого місця за мобілізованими співробітниками, збір коштів для придбання необхідного військового спорядження для мобілізованих, допомога пораненим співробітникам, сім'ям загиблих, організація заходів, спрямованих на боротьбу зі стресом);

- *інвестиції у території присутності компаній* (відновлення інфраструктури звільнених населених пунктів, гуманітарна допомога цивільному населенню, освітні проекти для дітей, допомога вимушеним переселенцям, допомога сім'ям загиблих, психологічна реабілітація військових);

- *інвестиції у обороноздатність країни* (допомога армії, інформаційна робота);

- *інтелектуальні інвестиції в ході реформування країни* (консультування органів влади, надання органам влади результатів власних досліджень).

Разом з тим, і бізнес, і держава мають бути готовими повернутися на рейки мирного життя. Бізнес – робити акценти на екологічних, освітніх проектах, інноваційних дослідженнях, піклуванні про людей з обмеженими можливостями. Держава – стимулювати створення національної стратегії КСВ, створювати сприятливі умови для соціально-відповідального бізнесу, організувати діалог і партнерство між усіма сторонами, що зацікавлені в реалізації КСВ-стандартів.

-
1. Експорт товарів України: за підсумками 5 місяців 2016 року // Інфографіка Мінекономрозвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=e8460cb7-8955-490d-ae63-4b4a9ef9bb8b&title=EkспортTovarivIPoslugUkraini-zaPidsumkamiIKvartalu2016-Roku>
 2. DIRECTIVE 2014/95/EU OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL // Official Journal of the European Union. – 2014. – 15 november [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/95/oj>
 3. Зелена книга Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rsppenergy.ru/main/static.asp?art_id=1552
 4. Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність / Ф. Котлер, Н. Лі // Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства; [пер. з англ. С. Яринич]. – К.: Стандарт, 2005. – С.4.
 5. Шевченко Т. П. Теоретичні засади управління корпоративно-соціальною відповідальністю на зовнішніх ринках // Бізнес-інформ. – 2013. – №4. – С.87.
 6. A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0681:FIN:EN:PDF>. – С.6.
 7. Пасхавер О. Й., Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством / О. Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агеева // Центр економічного розвитку. – К., 2007. – С.48.
 8. Шкура І.С. Роль соціально-відповідального інвестування у забезпеченні сталого розвитку України / І.С. Шкура // Економічний нобелівський вісник. – 2016. – №1. – С.255–256
 9. Стандарти ISO. ISO 26000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:26000:ed-1:v1:en>
 10. Стратегія секторної конкурентоспроможності України – фаза III. Оцінка рамкової політики України щодо інвестування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oecd.org/globalrelations/Overview_2IPR_Ukraine_UKR.pdf
 11. A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0681:FIN:EN:PDF>

12. Національна стратегія КСВ в Україні: стан та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tools.gurt.org.ua/articles/31876/>
13. Сайт ЦВК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/wbr001>
14. Ющенко і представники великого бізнесу підписали Меморандум про співпрацю // УНІАН. – 2007. – 14 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/53989-yuschenko-ta-predstavniki-velikogo-biznesu-pidpisali-memorandum-pro-spivpratsyu.html>
15. Подгайная Е. И себе, и людям / Е. Подгайная // Власть денег. – 2007. – №148.
16. Телешун С. Шлюб з розрахунку: український бізнес і політика // Політичний менеджмент. – 2008. - №2. - С.15
17. Корпоративно-соціальна відповідальність 2005 – 2010: стан та перспектива розвитку // Центр розвитку корпоративної соціальної відповідальності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://csr-ukraine.org/wp-content/uploads/2014/04/ksv-2005-2010-analitychnyy-zvit.pdf>
18. Киевстар. Социальный отчет 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kyivstar.ua/f/1/about/responsibility/KSO_ru.pdf
19. Куринько Р. КСО в Украине: циничный утилитаризм или аристотелевское «общее благо» / Р. Куринько, Я. Филосов, Г. Холлинсхед. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kyivstar.ua/f/1/about/responsibility/KSO_ru.pdf

V. Окремі аспекти політологічного дискурсу

Юрій Поліщук

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті зроблено спробу проаналізувати доробок сучасних зарубіжних дослідників у вивченні трансформацій сучасної України від тоталітарного до демократичного суспільства.

Ключові слова: *сучасне українське суспільство, трансформаційні процеси, соціокультурні трансформації, соціогуманітарні науки, зарубіжна історіографія.*

Yuri Polischuk. Transformation processes in modern Ukraine: foreign historiography. *The article attempts to analyze the achievements of*

modern foreign researchers studied the transformations of modern Ukraine from a totalitarian to a democratic society.

Key words: *modern Ukrainian society, transformation processes, socio-cultural transformation, socio-humanitarian science, foreign historiography.*

Сучасна Україна переживає складний процес формування демократичних засад управління і громадянського суспільства. Високий рівень суспільно-політичної активності українського суспільства знайшов свій вияв у Євромайдані та Революції Гідності. Відбуваються істотні зміни у процесі творення української політичної нації. У цих умовах перед соціогуманітарними науками з особливою гостротою постають питання переоцінки звичної шкали оціночних критеріїв не лише нашого минулого, а й нашого майбутнього. Не в останню чергу це стосується соціокультурних трансформацій українського суспільства, яке ще тісно пов'язане з тоталітарним минулим. Адже, як зазначив відомий американський політолог З. Бжезінський, «поява незалежної України... зумовила цілу низку важливих політичних змін... це не лише важливе геополітичне явище, а й явище філософське» [1, с. 3].

Потрібно зазначити, що не лише українські науковці, а й закордонні їхні колеги приділяли і приділяють значну увагу дослідженню цих проблем. Проте історіографічних праць, в яких би досліджувалася ступінь розробки цієї теми, дуже мало. Тому нагальною є потреба аналізу доробку закордонних суспільствознавців з проблем трансформації сучасного українського суспільства від тоталітаризму до демократії, від «комуністичних» до загальнолюдських цінностей, визначення вузьких місць у масиві уже опублікованих робіт, що стосуються соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Тому автор і звернувся до зазначеної проблеми, ставлячи собі за мету ознайомити вітчизняний науковий загал із доробком західної гуманітаристики з проблем трансформаційних процесів у сучасній Україні. При цьому головна увага приділялася роботам, присвяченим соціокультурним трансформаціям українського суспільства.

Потрібно зазначити, що одним з перших із зарубіжних дослідників до цих питань звернувся професор Альбертського університету Б. Кравченко. Ще у 1985 р. у Лондоні він опублікував

роботу «Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine», в якій, на думку Я. Грицака, зробив спробу «запровадити модернізаційну парадигму» щодо дослідження соціальних змін і національної свідомості в Україні у ХХ ст. [2, с. 62]. У 1997 р. книга Б. Кравченка була перекладена українською мовою і видана видавництвом «Основи». У ній автор простежує вплив соціальних і політичних змін в Україні на розвиток національної свідомості українського населення у ХХ ст. При цьому він робить висновок, що радянська модернізація в усіх її проявах «безперечно позначилася на національній свідомості українців» [3].

Зверталися до цих проблем й інші західні дослідники. Так, у 1992 р. британський політолог Т. Кузьо опублікував брошуру з промовистою назвою «Україна. Незавершена революція», в якій намагався проаналізувати хід трансформаційних перетворень доби «Перебудови» та їхні результати для країн Східної Європи і пострадянських республік. Автор робить висновок, що першим завдяки сильному і змобілізованому громадянському суспільству вдалося відібрати владу в комуністичної номенклатури і провести радикальні політичні й економічні реформи. Натомість у других громадянське суспільство було дуже слабким, що дозволило комуністичній партноменклатурі, перегрупувавши свої ряди і перефарбувавшись, не допустити радикальних зрушень. Оцінюючи ситуацію в Україні, Т. Кузьо доходить висновку, що задекларовані «новою українською елітою» радикальні зміни (перехід від однопартійної системи до політичного плюралізму, від планової економіки до ринкової, від цілковитої залежності від центру до національного суверенітету) – не привели до ефективної демократії, конкурентної економіки, врешті-решт, не звільнили її від політичної, мовно-культурної, ментальної залежності від Москви [4].

Так оцінив початок шляху України до незалежності британський дослідник. У подальшому він продовжував дослідження трансформаційних процесів в Україні, і в 1997 р. друком вийшла його книга «Україна під Кучмою...», в якій подається картина української реальності перших років перебування Л. Кучми на посаді Президента України. Зокрема, досить детально виписані дострокові парламентська та президентська виборчі кампанії, прихід Л. Кучми до влади. Значна увага приділена економічним реформам, які проголосив новообраний Глава держави та його команда, соціально-економічним змінам,

приватизації. Окремий розділ присвячений «кримському питанню». Т. Кузьо доходить висновку, що політика нового Президента не була спрямована на кардинальні зміни як економічного, так і соціокультурного життя України [5].

Досить цікавою є також стаття Т. Кузьо з промовистою назвою «Ні на Схід, ні на Захід...», яка досить повно характеризує «трансформаційні потуги» України першої каденції президентства Л. Кучми. У ній автор намагається визначити причини балансування України між Сходом і Заходом як у зовнішньополітичних питаннях, так і у питаннях внутрішньої політики. Він вважає, що «багатовекторність», вбивство Г. Гонгадзе, «кольчужний скандал» значно підірвали не лише авторитет Л. Кучми серед лідерів західних країн, а й усієї України як надійного партнера. Внаслідок цього в Україні посилюються тенденції до євразійської інтеграції [6].

Досить плідно над дослідженням трансформаційних процесів в Україні працював відомий шведський економіст А. Аслунд (у 1994 – 1997 рр. був економічним радником Президента України Л. Кучми). Зрозуміло, що головну увагу він приділяв аналізу економічних реформ в Україні. Зокрема, характеризуючи трансформаційні процеси кучмівського періоду, автор пише про їхню неоднозначність. З одного боку, Л. Кучма після президентських виборів 1994 р. позиціонував себе як реформатор і дещо зробив на цьому шляху, але його вистачило лише на два роки. Причиною цього А. Аслунд вважає превалюючий вплив на нього і на ситуацію в державі «червоних директорів», які не були готові та зацікавлені в реформах. З іншого боку – за президентства Л. Кучми фактично була створена кланово-олігархічна система, яка активно гальмувала реформи. Сам же Л. Кучма намагався балансувати між олігархічними угрупованнями, між Заходом і Росією, що теж не сприяло трансформаційним змінам [7].

Значну увагу аналізу політичних та економічних реформ в Україні у книзі «Пятирічка без плану...» приділив німецький дослідник А. Віттковскі. Проте, на відміну від А. Аслунда, який в основному писав про економічні реформи, він у своїй роботі порушив національні проблеми, намагався розібратися з причинами і наслідками шахтарського руху тощо [8].

У монографії «Дилеми незалежності: Україна після тоталітаризму» (1993 р.) проблеми пошуку Україною свого шляху для переходу від тоталітаризму до демократії досліджував О. Мотиль [9].

Значно відрізняється від попередніх робіт західних науковців доробок британського вченого Е. Вілсона. У другій половині 1990-х рр. він підготував чотири монографії з питань розвитку України (дві з них у співавторстві). Найбільш ґрунтовною з них є опублікована у 2000 р. «The Ukrainians Unexpected Nation», яка згодом була перекладена українською мовою і в 2004 р. опублікована в Україні [10]. В ній автор прагнув не лише ознайомити західного (англомовного) читача з історією українського народу, а й розкрити сутність тих трансформаційних змін, що відбувалися в сучасній Україні. Тому приблизно половина книжки присвячена українській історії, а інша – різним аспектам життя сучасної України: політиці, економіці, релігійному життю, культурі, мистецтву тощо.

Досліджували трансформаційні процеси в сучасній Україні й російські науковці. Особливо їх цікавили політичні трансформації. Зокрема, В. Бабенко досліджував витoki української державності, процес становлення і розвитку політичної системи України. При цьому він зацентрував увагу на «спробах зміни форм правління і системи органів місцевого самоврядування», конституційній реформі 2004 р. і ставленні до неї українських політичних еліт, впливах зовнішніх факторів на розвиток української державності [11]. В. Бабенко робить висновок, що «майже двадцятирічний досвід державного будівництва в Україні свідчить про те, що перші три Президенти систематично робили спроби розширити повноваження Глави держави за рахунок послаблення відповідних функцій парламенту та уряду» [11, с. 180].

Звертали зарубіжні дослідники увагу і на соціокультурні трансформації в Україні. Зокрема, канадський історик С. Єсельчик у книзі «Україна. Народження модерної нації», опублікованій в Оксфорді у 2007 р., прагнув показати історичні коріння сучасної України, розкрити сутність трансформаційних процесів у незалежній Україні від Л. Кравчука до В. Ющенка [12]. У 2011 р. книга була перекладена українською мовою.

Питання одного з напрямів соціокультурної політики української влади у статті «Від жертв сталінізму до нації-жертви. Політика пам'яті в Україні (1989 – 2007)» порушує О. Острійчук-Зазуля. Вона намагається показати, як загальносоюзні тенденції періоду «перебудови», спрямовані на вшанування жертв сталінізму, в часи незалежності набувають національного характеру, що приводить до «етнізації жертви», проголошення української нації жертвою [13].

Сучасні українські наукові, публічні та політичні дискусії щодо української історії та поняття «нація» у них аналізує польський дослідник Т. Стрик [14].

Досить цікавою в плані розуміння місця і ролі сучасної України в цивілізованому світі, особливостей її соціокультурного розвитку є збірка есеїв за редакцією С. Єкельчика та О. Шмідтке (автори: Н. Михайлишин, П. А. Рудлінг, С. Ропер, Г. Куромія, Г. Демірдірек, Д. Марплз, Д. Фрейзер, К. Хіра-Пасканут, О. Шнідтке, С. Генцле, С.Єкельчик). Зокрема, у ній порушуються питання дезінтеграції імперії, місця націоналізму у цьому процесі, розкривається процес виходу України «з російської довгої тіні» тощо [15].

Подіям 2004 р. в Україні присвячена серія робіт під загальною назвою «Аспекти Помаранчевої революції». Особливий інтерес щодо розуміння місця і ролі соціокультурних факторів у революційних подіях 2004 р. викликає книга за редакцією Т. Кузьо [16], в якій йдеться про причини революційних потрясінь, ролі особистостей у них, розкривається їхній вплив на трансформаційні процеси в сучасній Україні.

Проблеми Помаранчевої революції та її вплив на трансформаційні процеси не лише в Україні, а й в Росії намагався дослідити А. Умланд. Головною тезою його статті стало те, що українські громадянські виступи 2004 р. відіграли роль каталізатора у «вставанні держави з колін». Саму ж революцію автор порівнює з подіями 1991 р. та вважає її «радше оновлювальною, ніж новою». При цьому він аналізує «постпомаранчеву ситуацію», пише про вплив олігархів на ЗМІ, а «політичне багатоголосся порівнює з какофонією» [17].

На «постпомаранчеву» ситуацію і вплив Помаранчевої революції на трансформаційні процеси в Україні звернули увагу французькі дослідники. У 2009 р. були опубліковані роботи

А. Добантон «Україна. Метаморфози незалежності» [18] та О. Гужон «Політичні та ідентичні революції в Україні та Білорусі (1988 – 2008)» [19], в яких аналізуються метаморфози помаранчевих еліт у постреволюційний період і трансформації ідентичності населення. Цікавим є погляд на ці проблеми А. Полезе, які він виклав у статті «Альтернативна версія Помаранчевої революції: ідентичні трансформації та спонтанна розбудова нації». Зокрема, автор вважає, що головним наслідком Революції є її вплив на громадянське суспільство і політичну активність громадян, на формування в Україні «інклюзивної громадянської моделі нації», заснованої на прагненні до спільного добробуту [20, с. 406 – 407].

Не минули феномен Помаранчевої революції і російські дослідники. Загальні підходи російських політологів до цього явища були закладені по гарячих слідах С. Кара-Мурзою, який у 2005 р. опублікував працю «Экспорт революции. Саакашвили, Ющенко...» [21]. У 2007 р. вона була перевидана за назвою «Революции на экспорт» [22]. У цій роботі С. Кара-Мурза та його співавтори розглядають «бархатні революції» й помаранчеву зокрема як «велику спецоперацію США і Заходу в цілому». Такий підхід був підхоплений й іншими російськими політологами. Показовою у цьому плані є стаття А. Левінсона «Почему в России не было «оранжевой революции», в якій він стверджує, що революційні події в Україні були стимульовані США, а люди виходили на протести за «американські гроші». Стаття закінчується тезою, що «все вирішують гроші». Автор дає пораду, як не допустити схожого сценарію в Росії: «Там платили, щоб була революция, тут доведеться платити, щоб її не було» [23].

Внутрішньополітичну ситуацію в Україні після Помаранчевої революції у статті «Україна: гіркота помаранчів» аналізує французький політолог А. Дюб'єн. Зокрема, він акцентує увагу на незгодах у середовищі української еліти щодо майбутнього держави і «небажанні чи пасивності» еліт західних країн щодо інтеграції України в європейське середовище і висуває пропозицію її нейтрального статусу, на зразок фінського [24]. Питанням зміни влади в Україні у 2010 р. та реакції на це «бізнес-кланів» присвятив свою статтю В. Авіуцький [25]. Зміни вектора зовнішньої політики

України з приходом до влади В. Януковича розглядає у своїй статті «Янукович і зовнішня політика України: повернення до стану рівноваги» французький політолог Д. Феан. Він вважає В. Януковича найбільш проросійським політиком за всі часи незалежності України і висловлює побоювання, що тому не вистачить «простору для маневру між ЄС і Росією». В останньому автор бачить «покликання української зовнішньої політики» [26].

Місце України в сучасній міжнародній політиці аналізує в монографії «Україна як регіон міжнародних впливів після Холодної війни» польський дослідник Т. Капушняк і доходить невтішного висновку, що в період незалежності вона так і не стала справді незалежною у своїй зовнішній політиці. Україна була і залишається «ставкою у грі в стратегіях великих держав» [27].

Вплив світоглядних уявлень українців на політичні трансформації в сучасній Україні розкриває у своїй роботі «Розуміння української політики» П. Д'Аньєрі. На його думку, причиною багатьох українських проблем є «політика з позиції сили», а «президентська система не найкраще пасує Україні» [28].

Місцю і ролі мовних питань у соціокультурних трансформаціях сучасної України присвятила свою роботу Л. Біланюк [29], звернувши увагу на вплив мовної політики щодо творення ідентичностей, проблеми білінгвізму та мовної ідеології в Україні.

Регіональні особливості трансформаційних процесів у сучасній Україні намагався дослідити П. Роджерс. Зокрема, він звернув увагу на вплив українських регіональних поділів на формування національної ідентичності [30]. Схожій проблематиці присвячена книга І. Качановського [31], в якій автор пише про роль, яку відіграють різні «історичні спадки» для сучасних регіональних поділів. Він вважає, що «історично базовані культурні різниці», що склалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., до цього часу пояснюють більшу частину регіональних відмінностей у політичних різницях і поведінці їхнього населення.

Не оминули західні дослідники й проблеми руху України до НАТО. Зокрема, І. Мельниковська і Р. Швайкерт опублікували статтю з промовистою назвою «Мотор європеїзації: НАТО та Україна» [32], а В. Тиде і К. Шрьодер – статтю «Україна на шляху до НАТО» [33], в яких аналізують дії влади щодо руху України до

НАТО. При цьому вони наголошують на ролі економічного та соціального факторів, контролі громадянського суспільства за армією, звертають увагу на «безлад в органах влади».

Досить цікавою є стаття німецького дослідника В. Їльге, в якій він аналізує використання дискурсу «спільноти братніх східно-слов'янських народів» як інструмент боротьби за владу. При цьому автор торкається й питання українських радикальних організацій, які, на його думку, використовуються Партією регіонів задля створення іміджу «конструктивної політичної сили», яка намагається знімати у суспільстві напругу, й обґрунтування тези про «культурну прірву» між Сходом і Заходом України [34].

Євромайдан, Революція Гідності і події, які слідували за ними (анексія Криму Російською Федерацією, її агресія на Донбасі), значно активізували увагу західних дослідників до України. Зокрема, Е. Вілсон вважає, що Євромайдан, Революція Гідності – це була боротьба за право українців зробити свій цивілізаційний вибір. Вони стали точкою неповернення до пострадянського перехідного стану українського суспільства і економіки [35]. У статті «Три причини, чому Захід має не забувати про Україну» Е. Вілсон пише про недостатню увагу Заходу до соціокультурних трансформацій в Україні, які привели до європейського вибору українців у період Революції Гідності. При цьому він аналізує появу в західній політиці терміна «втома від українського питання» і робить висновок, що «Нова Україна народжується в муках. Стара Україна пручається, а Росія намагається задушити Нову при народженні. Європа не може дозволити Новій Україні померти, і прагнення народу, який бореться за приєднання до Європи, має надихнути стару гвардіє Європи на побудову Нової Європи» [36, с. 21].

Ці самі питання, але уже з позиції історичного дискурсу, Е. Вілсон порушив на спільній з відомим французьким істориком Д. Бовуа прес-конференції 26 червня 2014 р. у Страсбурзі. Вони заявили, що Україна і Російська Федерація історично мають зовсім різні політичні цінності, інші маркери ідентичності й відмінну функціональну історичну пам'ять. Точки біфуркації в російсько-українському конфлікті проходять не лише по лінії фронту або за ставленням до геополітичних орієнтирів, але й за структурно-

символічними відмінностями у питаннях державницької традиції, релігії, мови і ставленні до національних меншин [37].

Більш детально свої погляди щодо подій в Україні останніх років, їхнє значення не лише для подальшого її руху до демократичних цінностей, а й для Європи і світу в цілому Е. Вілсон виклав у книзі «Ukraine crisis: what it means for the West». Він підкреслює вагоме екзистенційне значення «української кризи». Для громадян України – це шанс на реформи і побудову успішної держави. Шанс на формування громадянського суспільства. Для держав-членів ЄС і США – це можливість зміцнити свої східні кордони і отримати ключового союзника у Балто-Чорноморському регіоні [38].

Не залишив поза увагою ці події й відомий західний дослідник А. Умланд. Він підкреслює, що «українська криза» стала ціннісним змаганням між двома моделями розвитку, а саме – «лібералізм проти патримоніалізму, відкрита політична система проти закритої, вільне суспільство проти суспільства неволі, плюралістичний суспільний лад проти моністичного» [39]. А. Умланд звернув увагу і на такий «продукт» соціокультурних трансформацій в Україні, як «добровольчі частини і волонтерський рух», що їх підтримує. Їхню появу він пояснює «реакцією суспільства на слабкість Української держави, а також незвичною маніфестацією українського соціального капіталу та громадянського духу» [40, с. 3].

Відгукнувся на резонансні події в Україні й О. Мотиль. Зокрема, оцінюючи ситуацію у ній та дії української влади, він проаналізував реалізацію курсу на декомунізацію і дійшов висновку, що «Україна, можливо, впритул наблизилася до того, аби рішуче порвати з комуністичним досвідом, який став причиною стількох смертей і донедавна усе ще справляв свій мерзенний вплив на країну. Більше свободи і справедливості... це погана новина для Путіна, але це може бути доброю новиною для подальшого руху України до вільного, толерантного, справедливого та відкритого суспільства» [41]. Разом з цим, О. Мотиль підкреслює недостатність комунікації чинної української влади з громадянами щодо роз'яснення необхідності реформ, що тягне за собою зростання зневіри і розчарування частини суспільства. Це особливо небезпечно на тлі військового конфлікту на

Донбасі. Така ситуація, на його думку, може свідчити про «недовершеність політичної культури в Україні», яка ще не позбулася ознак пострадянського бюрократизму [42].

Звернув увагу на революційні події в Україні та їхній вплив на соціокультурний вибір українського народу й згадуваний уже С. Єсельчик [43].

Таким чином, після розвалу Радянського Союзу і з постановням України як незалежної держави зарубіжні дослідники не залишили поза увагою трансформації українського суспільства від тоталітаризму до демократії. Зокрема, вони активно досліджували вплив політичних процесів на загальні тенденції політичних, соціокультурних змін в Україні. При цьому певну увагу приділили вивченню мовного аспекту як важливого чинника становлення української державності та регіональним особливостям етнополітичного контексту соціокультурних трансформацій в Україні.

Особливо активно досліджували трансформаційні процеси в сучасній Україні американські й канадські дослідники, які не лише показували українські досягнення, а й акцентували увагу на тому, що правлячі до останнього часу в Україні політичні еліти своєю «багатовекторністю», запопадливістю перед Росією, корупцією значно ускладнили трансформацію українського суспільства. Деяко іншу позицію зайняли російські дослідники, які бачили у змінах, що відбуваються в Україні, лише «руку Заходу і насамперед США».

Євромайдан, Революція Гідності відкрили перед українським народом нові перспективи руху до громадянського суспільства, до кращого життя. Але, на думку західних дослідників, Україні ще потрібно витримати низку як внутрішніх, так і зовнішніх викликів, які загрожують її державності, сформувати відповідальне громадянське суспільство як гаранта недопущення реваншу. Важливим завданням залишається формування української політичної нації.

І насамкінець. Незважаючи на певні досягнення українського суспільства на шляху демократичного розвитку, на увагу зарубіжних дослідників до проблем сучасної України, рівень знань про неї,

навіть у високоосвіченої частини західного суспільства, а саме – єврочиновників, залишається невисоким. На що вказують результати їхнього опитування, яке було проведене у 2009 р. Їм було запропоновано окреслити та обґрунтувати кордони «Європи» як частини світу. Критерії оцінки були різними: культура, історія, політика, географія тощо. Отриманий результат був невтішний для України. Більшість респондентів зараховували її до Європи лише за географічним критерієм [20, с. 408 – 409].

На нашу думку, це може свідчити як про те, що соціокультурні трансформації українського суспільства ще не досягли того рівня, щоб Європа вважала сучасну Україну невід’ємною частиною західного демократичного суспільства, так і про те, що там не достатньо поінформовані про ті зміни, які відбуваються в Україні, а це відкриває перед західними суспільствознавцями нові можливості для розкриття справжнього «обличчя сучасної України».

1. Brzezinski Zbigniew. Ukraine Will Have to Develop Its Own Model / Zbigniew Brzezinski // *News from Ukraine* – 1992. – № 30.

2. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2011. – 352 с.

3. Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

4. Kuzio T. Ukraine. The Unfinished Revolution / Taras Kuzio. – London: Institute for European Defence & Strategic Studies, 1992.

5. Kuzio T. Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security in Independent Ukraine / Taras Kuzio. – London: Macmillan Press Ltd, 1997. – 282 p.

6. Kuzio T. Neither East Nor West Ukraine's Security Policy Under Kuchma / T. Kuzio // *Problems of Post-Communism*. – 2005. – Vol. 52. – 5. September / October 2005. – P. 59 – 68.

7. Åslund Anders. The great rebirth: lessons from the victory of capitalism over communism / Anders Åslund. – Washington: Peterson Institute for International Economics, 214. – 320 p.; Åslund Anders. Ukraine: What Wrong and How to Fix It / Anders Åslund // *Peterson Institute for International Economics*. – 2015.

8. Виттковски А. Пятилетка без плана: Украина: 1991 – 1996: Формирование национального государства, экономика, элиты / Андреас Виттковски; [пер. с нем. Н. Комаровой]. – К. : Сфера, 1998. – 240 с.
9. Motyl Alexander J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism / Alexander J. Motyl. – N.Y.: Council on Foreign Relations Press, 1993. – 217 p.
10. Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація / Вілсон Ендрю; [пер. з англійської]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
11. Бабенко В. Н. Украинская государственность в условиях социально-политической трансформации (1991 – 2010 гг.) / В. Н. Бабенко // Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации: сб. науч. трудов / РАН ИНИОН. Игрицкий Ю. И. (отв.ред.) и др. – М., 2010. – С. 156 – 182.
12. Yekelchik Serhy. Ukraine: Birth of a Modern Nation / Serhy Yekelchik. – Oxford University Press, MMVII.
13. Ostriitchouk-Zazulya O. Des victims du stalinisme a la nation victim. De la commemoration en Ukraine (1989 – 2007) / O. Ostriitchouk-Zazulya // Le Debat. – 2009/3. – № 155. – P. 141 – 151.
14. Stryjek T. Jakiej przeszlosci potrzebuje przyszlosc? Interpretacja dziejow narodowych w historiografii i debacie publicznej na UKRAINE 1991 – 2004 / T. Stryjek. – Warszawa, 2007. – 849 s.
15. Schmidtke O. Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova and Ukraine between Russia and the European Union / O. Schmidtke and S. Yekelchik (ed.). – Houndmills: Palgrave Mcmillan, 2008.
16. Kuzio T. (ed.). Aspects of the Orange Revolution VI: Post-Communist Demcratie Revolutions in Comparative Perspective / T. Kuzio. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007.
17. Umland A. Orange Revolution als Scheideweg. Demokratisierung in der Ukraine, Restaurationsimpuls in Russland / A. Umland // Osteuropa. – 2009. – № 11. – S. 109 – 120.
18. Daubenton A. Ukraine. Les metamorphoses de l'indpendence / A. Daubenton. – Paris: Buchet-Chastel, 2009.
19. Goujon A. Revolutions politiques et identitaires en Ukraine et en Bielorussie. 1988 – 2008 / A. Goujon. – Paris: Belin, 2009.
20. Коваль Надія. Україна у французькому академічному дискурсі (на матеріалах видань 2009 – 2010 років) / Надія Коваль // Україна Модерна. – 2011. – Число 18. – С. 395 – 410.
21. Кара-Мурза С. Г. Экспорт революции. Саакашвили, Ющенко... / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2005.
22. Кара-Мурза С. Г. Революции на экспорт / С. Г. Кара-Мурза. – К.: Оріяна, 2007. – 528 с.
23. Левинсон А. Почему в России не было «оранжевой революции» / А. Левинсон // Неприкосновенный запас. – 2009. – № 3 (65).

24. Dubien A. Ukraine: oranges ameres / A. Dubien // *Politique international.* – 2009. – № 125. – Automne. – P. 267 – 280.
25. Aviouckii V. The Consolidation of Ukrainian Business Clans / V. Aviouckii // *Revue international d'intelligence economique.* – 2010 / 1. – Vol 2 – P. 119 – 141.
26. Fean D. Ianoukovitch et la politique etrangere ukrainienne: retour a l'equilibre? / D. Fean // *Politique etrangere.* – 2010 / 2. – Ete. – P. 413 – 426.
27. Kapusniak T. Ukraina jako obszar wplywow miedzynarodowych po zimnej wojnie / T. Kapusniak. – Warszawa-Lublin, 2008. – 320 s.
28. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics / P. D'Anieri. – Armonk. NY and London: M. E. Sharpe, 2007.
29. Bilaniuk L. Contested Tongues: Language Politscs and Cultural Correction in Ukraine / L. Bilaniuk. Ithaca. – NY: Cornell University Press, 2006.
30. Rodgers P. Nation, Region and History in Post-Communist Transitions: Identity Politics in Ukraine. 1991 – 2006 / P. Rodgers. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2008.
31. Katchanovski I. Cleft Countries: Regional Political Divisions and Cultures in Post-Soviet Ukraine and Moldova / I. Katchanovski. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2006.
32. Melnykovska I. Europeisierungsmotor. Die NATO und die Ukraine / I. Melnykovska, R. Schweickert // *Osteuropa.* – 2009. – № 9. – S. 49 – 64.
33. Tiede W. Die Ukraine auf dem Weg in die NATO / W. Tiede, C. Schröder // *Osteuropa-Recht.* – 2009. – № 3. – S. 294 – 304.
34. Jilge W. Fragmente der Einheit. Ostslawisches Denken in der Ukraine / W. Jilge // *Osteuropa.* – 2009. – № 11. – S. 281 – 292.
35. Wilson Andrew. Ukraine analysis: Russia pulls the levers in Crimea power game [Електронний ресурс] / Andrew Wilson. – Режим доступу: <http://www.mirror.co.uk/news/world-news/ukraine-analysis-russia-pulls-levers-3195260>
36. Вілсон Ендрю. Три причини, чому Захід має не забувати про Україну / Ендрю Вілсон // *Критика.* – 2015. – Число 11 – 12. – С. 18 – 21.
37. Debate on Understanding Ukraine: Daniel BEAUVOIS and Andrew WILSON [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=F-lyFalKIYc>
38. Wilson Andrew. Ukraine crisis: what it means for the West / Andrew Wilson. – Yale University Press, 2014.
39. Umland Andreas. Why the West should save Ukraine [Електронний ресурс] / Andreas Umland. – Режим доступу: <http://hir.harvard.edu/archives/6897>
40. Умланд Андреас. Українські добровольчі батальони і полк «Азов» / Андреас Умланд // *Критика.* – 2015. – Число 11 – 12. – С. 2 – 11.
41. Мотиль О. Декомунізація України [Електронний ресурс] / О. Мотиль. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/dekomunizatsiya-ukrayiny>

42. Reforms, Putin's Fascism & Abandoning Donbas. A Talk With Professor Motyl [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=mjjG7pQq0tc>

43. Yekelchyk Serhy. The conflict in Ukraine. What everyone needs to know / Serhy Yekelchyk. – Oxford University Press, 2015.

Едуард Щербенко

УКРАЇНСЬКИЙ ТРАНЗИТ У ДЗЕРКАЛІ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ЖАНРУ: ЗМІНИ ПАРАДИГМИ

У статті на матеріалі дисертаційних досліджень аналізується рефлексія українського транзиту у вітчизняній політичній науці. Показано, що ключовим для теоретичної репрезентації демократичного переходу є принцип проактивності громадян.

Ключові слова: демократичний транзит, політична наука, проактивність громадян.

Eduard Shcherbenko. The Ukraine's transition and its reflexions in the thesis genre: changing of paradigm. *The article analyzes how democratic transition of Ukraine is described in Ukrainian political science. It shows proactive citizenship as the key point the model of democratic transition based on.*

Key words: democratic transition, political science, proactive citizenship.

Теоретико-концептуальна спрямованість політичної науки в Україні протягом років Незалежності природним чином виявилася визначеною ходом демократичного транзиту (за триетапною формулою лібералізації, інституціоналізації, консолідації). Якщо перший етап загалом збігся з останніми роками існування СРСР до його розпуску, то другий прийшовся переважно на роки після здобуття Незалежності, показово відбившись у такому академічному жанрі, як дисертація, «розбуханням» напряму «політичні інститути та процеси», що не раз відзначалося спеціалістами. Зберігаючи, в цьому сенсі, здоровий консерватизм, який вимагає

структурувати виклад за такими показовими параметрами, як актуальність, наукова новизна, ключові концептуалізації, він може прислужитися свого роду лонгітюдному дослідженню політичної науки, «капіталізації» її доробку.

Дисертаційний жанр уже ставав предметом розгляду вітчизняних фахівців (пошлемося, зокрема, на «Аналіз докторських і кандидатських дисертацій, захищених в Україні за напрямом «Політичні науки»», підготовлений Центром з удосконалення методів навчання та дослідження в галузі політичної науки в Україні [1] і розвідку М. Кармазіної «Політична наука в Україні: дисертаційний аспект» [2]). Характерною ознакою таких досліджень у фокусі уваги незмінно поставало явище, яке можна назвати інституціоналізацією самої політичної науки, в переплетенні іманентно наукових (як структурування предметної сфери відповідно до міжнародних стандартів) і організаційних чинників (брак фінансування, незнання науковцями іноземних мов тощо), що, зрештою, резюмуються у висновку про відсутність вітчизняних наукових шкіл.

Очевидно, така вагома складова духовного виробництва та самовідтворення суспільства, як гуманітарні дослідження (політичні зокрема), не могла не понести «видатків модернізації», що далось взнаки й на рівні корпоративної етики – варто згадати до недавнього часу широко пропоновані на оголошеннях в центрі столиці послуги з написання дисертацій «під ключ». Тим не менше, перефразовуючи відому формулу, можна корумпувати частину наукової інфраструктури, але не всю її цілком: у такому разі слід було констатувати відсутність науки в країні. Між тим, як ми спробуємо показати, вона відіграла свою роль, у тому числі, у теоретико-практичному вимірі раціоналізації політичного життя суспільства.

У концептуальному «ядрі», що становить блок інституційно-орієнтованих дисертацій, знаходимо роботи, присвячені конкретним політичним інститутам (парламентаризму, президентству та ін.) [3]; самому процесу інституціоналізації як такому [4]; взаємодії політичних інститутів з іншими сферами суспільства, як Церква або політичної сфери в цілому й економіки [5]. Ключовим тут, на нашу думку, виступає вектор до принципового розширення виміру раціональності в описі політичної сфери суспільства (в дусі

«розчакловування», за М. Вебером): коли його структурування, легітимація різних, часом конфліктуючих інтересів, служить виявом не загрози стабільності, а зміцнення її в складному модерному соціумі (наскільки сама ця ідея є новою, варто нагадати, оскільки ще Дж. Вашингтон вважав партійне суперництво таким, що підриває громадянський мир).

Значимо тут-таки, що в контексті досліджуваного аспекту особливу роль відіграли дослідження ідеї державності в працях українських авторів часів порубіжжя ХІХ–ХХ ст. і «першої республіки» (УНР), показавши, що прецедент репрезентації української громади як політичної спільноти мав місце в модерну епоху і дістав визнання з боку міжнародного співтовариства [6].

Зауважимо, що природно вписуючись у контекст ідей євроінтеграції, асоціації з ЄС, в дисертаційних роботах враховується його *нестатичний* характер, динаміка розвитку, пов'язана, зокрема, з формуванням інформаційного суспільства. Це знайшло відбиток у поступовому посиленні уваги дослідників до інфокомунікаційного складника політичної сфери [7], причому тут відзначався зв'язок з глобалізацією світу й діалектика останньої, що несе з собою як розширення можливостей для нових гравців, так і загрози нового типу, що знаходять вияв також у феномені світового тероризму [8].

Наступним кроком тут, виходячи з логіки розвитку наукового дослідження, мало б стати посилення уваги до дискурсивного аспекту розвитку політичної сфери суспільства: де наявні політичні сили в ході конструктивних дискусій артикують представлені ними інтереси, спільно виробляючи порядок денний; проте, незважаючи на окремі звернення до проблематики, часом ґрунтовні (назвемо, зокрема, роботу В. Кулика [9]), подібного «розбухання» напряду не відбулося. Маємо тут, слід думати, наслідки як уже згаданого незнання іноземних мов, так і утруднень методологічного порядку, пов'язаних з особливістю дослідницької програми дискурс-аналізу, що склалася внаслідок так званого «лінгвістичного повороту», коли з приходом верстви фахівців зі сфери вивчення лінгвістики до політичної науки на її предметне поле були перенесені (не завжди виправдано) здобутки лінгвістичного аналізу з надзвичайно складним для опанування і верифікації результатів апаратом.

Резюмуючи в загальних рисах другий етап демократичного транзиту, як він був теоретично представлений у дисертаційній літературі, відзначимо, поряд із позитивними досягненнями, ключову, на наш погляд, ваду в його описі.

«Макро»-вимір аналізу, чи не інстинктивно обраний експертною спільнотою (не виключено, він відіграв також допоміжну роль «перехідника» від ідеологізованих кліше формаційного аналізу суспільствознавчої літератури часів СРСР), задав ніби апіорі «еволюційну» картину українського демократичного переходу. Тим самим ряд криз як інституційного плану, так і підвалин ідентичності, через які пройшло суспільство «третьої республіки» (1994, 1996, 2004, 2007, 2013–2014 рр.), що відіграли наріжну роль у мобілізації громади в цілому або політичного класу зокрема для здійснення необхідних перетворень, по суті, залишився «екранованим» від образу транзиту українського політикуму; не відклавшись належним чином в інституційній пам'яті суспільства; відповідно, не закріпившись як складник компетенцій громадян підмурівком модерної громадянської ідентичності. (Ймовірно, слід віднести це також на рахунок нерозвинутості в українській політології важливих методів, на кшталт ситуаційного аналізу, «усної історії» та ін.: скудність її методологічної палітри відзначали дослідники, згадані вище).

Між тим, помістивши їх у контекст кризового розвитку перехідного суспільства (зокрема в контексті регіонального розвитку та євроінтеграції держав ЦСЄ, підстави для чого давав рух літератури в досліджуваному жанрі), можна отримати інтелектуально прозору картину, в якій управлінська верхівка, сягаючи межі своєї компетенції, починає мимоволі гальмувати процес перетворень так, що постає питання про його долю. В цей момент, що може бути представлений як точка біфуркації, громадський рух як автентична форма прояву громадянського суспільства примушує політичний клас у цілому повернутися до демократичного тренду; наприклад, у формі пакту еліт (як це сталося за підсумками «помаранчевого» руху 2004-го). Це дозволило б також органічно перейти до виміру консолідації суспільства (згідно з А. Туреном, потужні суспільні рухи змінюють соціокультурні коди

соціуму), забезпечивши методологічне підґрунтя об'єднання другого і третього періоду демократичного транзиту в українському варіанті.

Зрозуміло, періоди інституціоналізації й консолідації не мають жорстких хронологічних меж (як, скажімо, не стала нею в момент прийняття Конституція 1996 р.); проте ми можемо, торкаючись теоретичного висвітлення третього етапу транзиту, виділити в досліджуваній літературі концептуальний шар, пов'язаний з поняттями ідентичності, політичної культури, політичної соціалізації, політичних цінностей тощо, за допомогою яких і артикуються його підсумки: яким чином конституції держави відповідає «конституція» громадянина, забезпечуючи, зрештою, легітимність модернізованого устрою суспільства [10].

Проте тут ми й стикаємося з обмеженнями, накладеними «еволюційним» характером представлення демократичного транзиту в Україні, про який йшлося вище. Цій картині свого роду «мирного вrostання» в систему європейських інституцій природно відповідає такий самий еволюційний характер третього етапу, ніби гарантований ходом змін (хоча й у межах моделі демократичного транзиту, зокрема, «хвиль модернізації», теоретично відомий масштаб їх «відкочувань»). Між тим, оскільки йдеться про перехід цивілізаційного масштабу (від «закритого» суспільства традиційного типу до модерного, відкритого), в тому числі з принциповим зсувом у сфері мотивації, за пірамідою Маслоу, до постматеріальних цінностей; подібна зміна в принципі не може бути представлена як гарантована. Генераціям не завжди вдається статися: бувають і втрачені; і старі «звички серця» часом беруть гору над новими.

Показовою в цьому сенсі є доля теми «феномену Майдану» в аналізованій літературі: протягом понад десятиліття їй не було присвячено жодної роботи (побіжно зауважимо, цей закид можна адресувати всій спільноті вітчизняних суспільствознавців); й у працях, присвячених політичній участі [11], де *помаранчева революція* згадується й долучена до розгляду, ми не знайдемо оцінки його як ключового моменту, що забезпечив збереження демократичного вектора української модернізації. (Хоча очевидно, за відсутності масштабного суспільного руху в момент, коли під питання було поставлено фундаментальне право виборця, «відкочування» демократичної хвилі на українському кордоні відбулося б набагато раніше 2014 р.)

Відповідно, ми маємо задатися питанням: визнаючи розрив між «формальною» й «реальною» конституціями; те, що він досяг критичної межі, на якій вектор демократичного транзиту міг/мав змінитися на протилежний; і те, що громадський рух, постаючи у феномені Майдану, коригував ситуацію, відновлюючи його (згадаємо, схожу роль виконав студентський Майдан часів «революції на граніті»), – чи можемо ми зберігати вище згадану «еволуційну» матрицю аналізу в цілому як чинну?

Сьогодні, коли чи не вперше можемо говорити про ціле українського транзиту в ретроспективі (за відсутності чітких хронологічних меж, епохальні події, що відбулися, дозволяють представити його рівно в межах синергетичної парадигми з її «атракторами» і фольклорного «хіба хочеш мусиш» як стратегічно необоротний), ревізія теоретичного спадку української політології «пострадянської» генерації, на яку випало історичне завдання зміни парадигм; перегляд критично значущих її засновків має, на нашу думку, бути представлена як виклик, що дозволить їй здобути друге дихання (наскільки евристично плідним буває поставити під знак питання звичні схеми, нагадує нам приклад Грушевського й Фуко).

Отже, ми пропонуємо скоригувати лінійну схему модернізації, щоб у ній знайшли місце згадані вище критичні сплески активності українського політикуму: в такий спосіб ми уникаємо свого роду «вульгарного інституціоналізму», і, не порушуючи історичності, можемо артикулювати український перехід у горизонті проактивності громадян, що в цьому сенсі виступає рубіжним для демократичного транзиту. Адже коли практики «реальної» конституції тиснуть на простір «формальної», лише проактивно налаштовані громадяни здатні зберегти наступність ходу перетворень і втримати вектор курсу попри «зустрічний вітер».

Саме тут ми бачимо й незамінність політичної науки з її апаратом, який дозволяє закріпити суспільно значущі рефлексивно-дискурсивні інновації (політичний дискурс тут виступає в ролі носія інституційної пам'яті), зробивши їх загальнодоступними компетенціями «пересічних» громадян; коли нові суспільні ясністі, довершені дискурсивним опрацюванням (те, що англійською зветься «coined») набувають статусу формул, які дорівнюють простим рефлексам громади, не потребуючи дальших пояснень як умова *sine qua non* спільних дій (на

кшталт «поганих політиків посилають до столиці хороші громадяни, які не голосують», або «в кого немає хліба, потребують свободи слова, щоб сказати про це», чи «ціна свободи вічна пильність», – змикаючись у цьому сенсі з такими елементами громадянської релігії, як рядки національного гімну). Проте політична наука може виявитися й не на висоті цих завдань; і тоді певних речей не виявиться у суспільному житку, бо їх «не змогли назвати» (С. Лец).

Спробуємо показати подібний момент «упущеної вигоди» на прикладі ігнорованої «case study» подій 2004 р., що має в цьому сенсі парадигматичний вимір.

Отже, взявши книгу «Україна – не Росія», яку розглядаємо як самозвіт політичного класу, його дискурс щодо підсумків другого етапу транзиту (що дозволяє зіставити в межах спільної моделі ключові формалізації управлінської верстви й академічної спільноти), звернемо увагу на пасаж, який стосується формування загальноукраїнської ідентичності в контексті співчутливо цитованого Кавурівського «створили Італію, тепер створимо італійців»: «В більшості випадків російське і російськомовне населення України ідентифікує себе саме з Україною, а зовсім не якоюсь «російською діаспорою». Вболівають вони виключно за українські футбольні команди... а приймаючи рідню з Росії, вихваляють їм «наш Львів», «нашу Софіївку», живуть українськими новинами (і скандалами!) і так далі. Хтось скаже «дрібниці», але саме так і відбувається стихійна консолідація народу України незалежно від етнічної приналежності людей» [12, с. 295].

Поставивши цей пасаж про *стихійну* загальноукраїнську консолідацію в контекст 2004 р. (рік виходу книжки), який завершився масовими протестами громадян проти фальсифікації волевиявлення в ході президентської кампанії; природно задатися питанням, чи враховувалися у цитованому вище маніфесті тодішньої правлячої верстви серед «звичок серця» українців громадянські компетенції, серед яких реалізація права голосу? Практична ситуація експериментально показала, що ні; хоча де-факто у вітчизняних умовах це значило, що замах відбувся на підвалини традиційної культури суспільства: адже виборче право було доступне кільком поколінням громадян СРСР вже за Конституцією 1936 р.

Очевидно, резюме за підсумками подій («політико-правове» розв’язання конфлікту за участю міжнародних посередників, спочатку у робочій формулі «не повинно пролитися жодної краплі крові і всі зберігають обличчя», на якій зійшлися сторони, і далі у «пакетному» голосуванні Верховної Ради) має зафіксувати амбівалентність суспільної верстви, концептуалізованої як українська «політична еліта», щодо фундаментальних прав і свобод; і водночас дії проактивних громадян як *ultima ratio* демократичного переходу суспільства, показавши, що 5 стаття Конституції наявна в ній не дарма. (Зауважимо також відзначене багатьма зникнення стереотипів на кшталт «моя хата скраю» і «два українці, три гетьмани», – що відповідає туренівській тезі про зміну соціокультурних кодів, засвідчуючи автентичність «помаранчевого» руху).

Проте чи можна констатувати, що політична наука, «інституціоналізована» на той момент, виконала свою частину роботи щодо опрацювання в рамках подібного «резюме» суспільного дискурсу, який виплеснувся на сторінки й екрани медій кінця 2004 р.? Попри вихід ряду видань, переважну частину яких становили хроніки, збірки документів (найгрунтовніша – Україна – 2004 [13]), нам невідомі дослідження, які б репрезентували позицію цілих страт, що взяли найактивнішу участь у подіях (за оприлюдненими оцінками соціологів, загальна кількість учасників сягала 15% громадян). Чи можна вважати, що аналіз подій мав місце, коли вони не представлені на рівні первинних емпіричних реалій стосовно їхніх акторів, коли в авральному режимі були задіяні всі доступні комунікативні практики, інституціоналізовані й неінституціоналізовані, аби запобігти як узурпації влади, так і озвученим одним із учасників кругового столу міжнародних посередників як безсумнівні альтернативам розколу країни або війни?

Хто не видобуває уроків з історії, приречений на повторення. Зі взяттям політичним класом курсу на завершення євроінтеграції (після довгої перерви й блокування парламентської трибуни), голосування проурядових і опозиційних фракцій за необхідні закони проходили за високого рівня консолідації парламенту, з чим корелювали показники стабільності суспільства, яку засвідчували

соціологічні опитування. В експертних колах точилися розмови, що коли тодішній Президент підпише Угоду про євроасоціацію, суспільство й західні партнери поставляться лояльно до його прагнення зберегти посаду на другий термін (попри очевидне зниження популярності на фоні посилення авторитарних тенденцій), – очевидно, розглядаючи крок до включення в глобальне громадянське суспільство як достатню гарантію завершення транзиту в стратегічному плані.

Чому ж знов, як десятиліттям раніше, владна верхівка і з тими самими діючими особами припустилася тієї самої помилки, ще в брутальнішій формі, хибно оцінивши мобілізаційний потенціал українського суспільства, по суті, трактувавши його як політично несуб'єктне? (Це має викликати тим більше здивування на фоні ставлення «команди» чинного тоді глави держави, на початку його каденції, до посталих рухів «Стоп, цензура!» і т.зв. «підприємницького» Майдану, котрим вдалося досягнути частини своїх цілей.)

Наша відповідь складатиметься з двох моментів: поступове перетворення освіти на політичний ресурс в умовах громадянського суспільства доби транзиту і артикуляція цього моменту у політологічній рефлексії. Звернемося спочатку до статистичних даних: як свідчить статистика, коли в 1990/91 навчальному році в закладах усіх рівнів акредитації навчалося 1638,3 тис. студентів, то у 2014/15 їхня кількість становила 1659,3 тис. (за відомого скорочення загальної чисельності населення України). При цьому конкурс зріс, відповідно, до закладів I-II рівнів акредитації з 156 до 240, а до III-IV – з 167 до 535 заявок на 100 місць. При цьому окремо зазначено, що кожного року зростала кількість абітурієнтів, зарахованих для навчання на платній основі [14, с. 422]. Так само, за двадцять п'ять років з 1990 по 2014 р. кількість аспірантів зросла з 13374 до 27622, а докторантів з 503 до 1759 [14, с. 427]. Це означає, що українське транзитне суспільство відповіло на кризову ситуацію зростанням інвестицій у підвищення свого освітнього рівня; отже, виявило себе у мотиваційних засновках як раціональне/модернізоване. Особливо відзначимо поширення економічної і правової освіти, відповідно до потреб ринкової економіки (в зв'язку з чим йшлося навіть про «перевиробництво» фахівців з цих спеціальностей). Це означає, що вирросло не просто «не бите» покоління, про що не раз говорилося, а

й компетентне у користуванні відповідним економічним і політичним «інструментарієм» відкритого суспільства.

(Із цим, до речі, корелює показник рівня злочинності: після сплеску в проміжку 1990 – 1995 з 369,8 до 641,9 тис. далі він спадав і становив на 2014 р. 529,1 тис. [14, с. 469]. Як зазначав класик лібералізму, відкриваючи школу, ви закриваєте в'язницю. Але ще показовішим виступає інший момент: взимку 2014 р. представник Асоціації власників зброї оцінив кількість вогнепальної зброї на руках у громадян, включаючи незареєстровану, у 4 млн одиниць. Те, що до останніх днів Майдану вона не «заговорила» (як і те, що за теперішньої насиченості нею території країни через «зону АТО» держава не перетворилася на Мексику), якнайкраще засвідчує мотивованість переважної більшості українських громадян на підтримання громадського миру; надто тих, хто вийшов на протест для збереження проєвропейського курсу.

Отже, повернемося до питання: чому поступове перетворення освіти на ресурс, що яскраво виявилось в ході протесту, в тому числі через кращу обізнаність його активістів та підтримуючих з мережевими інфокомунікаційними технологіями (як зауважила одна з учасниць, чого не можна імітувати, це терабайти інформації, якими обмінюється протестна спільнота), знаходячи несподівані логістичні рішення, через що протистояння «Банкова проти Майдану» швидко трансформувалося на «Банкову проти Києва» (коли не України), виявилось «не поміченим» владною верхівкою? Адже таке бачення задовго до початку протесту вело б до принципово інших рішень: коли на нові компетентні верстви спираються, а не придушують; «соціальні ліфти» відкривають, а не закривають.

Відповідь, на наш погляд, полягає у відсутності *політологічної уяви* (за аналогією з соціологічною уявою, за Мілсом). Процес постановки нових реалій тут вимірюється *генераціями*; отже, треба, перефразовуючи характеристику політиків і державних діячів, думати не про наступні вибори, а про наступні генерації (в тому числі, формуючи порядок денний у форматі пропозицій не «риби», а «вудочок» – на що до останніх електоральних циклів не спромоглися чинні політичні сили). Подібна оптика виробляється не за бажанням, а всім життєвим і кар'єрним шляхом.

І тут звернемо увагу, що «рефлексивна прогалина» (у вимірі проактивності) може водночас захоплювати й верстви тих, хто на той момент вдається до найширшого політичного інструментарію, включаючи протестний: як показує просте спостереження, згадані вище громадські рухи перед Євромайданом відбулися й лишилися в суспільному дискурсі як, відповідно, *журналістський* і *підприємницький*; тобто самі лідери представляли їх у вимірі корпоративних інтересів, а не прав і свобод, які де-факто захищали; і не лише не здобули відповідної підтримки суспільства, на яку могли розраховувати, але й не виявили взаємної підтримки на рівні спільнот.

Проте коли освіта вже стала ресурсом, що забезпечує проактивну поведінку, але це не відрефлектовано (в тому числі, ані владоможцями, ані лідерами громадського протесту як акторами), потенціал енергії суспільних змін може виявляти себе як сліпа сила (невігластво, за Марксом, постає демонічною силою) і *сліпота* щодо реалій сама стає пояснюючим елементом щодо дій акторів.

Чи відрефлектована була ця сліпота політичною теорією?

У межах «еволюційної схеми» переходу така ситуація не передбачена; через аналіз феномену Майдану, який висвітив загрозу узурпації влади і водночас ресурси опору громадянського суспільства, таку рефлексію можна було б здійснити. Проте, як уже було зазначено, вітчизняне суспільствознавство не скористалося такою можливістю.

Чому ж, маємо тепер ми задатися питанням, вітчизняна політична наука тоді повернулася в цілому до «еволюційної матриці», пройшовши повз цю евристичну можливість (і на момент Євромайдану, констатуємо, виступаючи, по суті, в ролі «органічної інтелігенції» за Грамші, виявилася рефлексивно не готовою, – подібно радянології, що не очікувала розпаду СРСР)?

Наша відповідь (розглядаючи нині український демократичний транзит в ретроспективі) полягає в тому, що побачити феномен *проактивної генерації* можливо лише в горизонті належності до цього досвіду. «Народжені в СРСР» його зі зрозумілих причин не мали (демократичний транзит, власне, і має привести до появи цього досвіду); що створювало герменевтичне коло: доки не маєш досвіду, не пізнаєш; не пізнаєш, доки не маєш досвіду. В цьому сенсі

вітчизняна політична наука в момент, про який ідеться, виявилася «дочкою» свого часу. У підсумку, Революція Гідності і має бути оцінена за тим, чи вдалося новій генерації українців у світлі її досвіду вийти за межі цього герменевтичного кола.

Висновок з викладеного сформулюємо у трьох взаємопов'язаних положеннях: 1) неможливості акту політологічної уяви поза прийняттям принципу проактивності громадян; 2) необхідності формалізації цього принципу як у теоретико-концептуальному плані, так і в організаційних засновках вітчизняної політичної науки; 3) досяжності повномірного розв'язання цих завдань лише в горизонті перетворення українського суспільства на частину співдружності модерних демократій, участі в поділі праці з його самовідтворення.

Обнадійливими в цьому сенсі виступають такі явища останніх років, як увага дисертантів до маркетингових та ігрових моделей у політиці (що передбачає рівноправну участь акторів) [15], аналіз новітніх перетворень у сфері політичної комунікації в невідривності «електронного урядування» і «електронної демократії» [16], в контексті чого новою автентикою української політики постає й блогосфера останнього десятиліття [17] (в цьому сенсі перспектива руху відповідає новітнім тенденціям у західній політичній науці, де практика виступає як найменша одиниця аналізу [18]). В організаційному плані з цим принципом проактивності корелюють зусилля академічної спільноти щодо інтеграції вітчизняної науки зі світовою, зокрема, через послідовні дії щодо включення її до виміру міжнародних рейтингів, індексів цитування і запровадження системи «антиплагіат». Можна сподіватися, на цьому шляху (який, зрозуміло, вимірюється не роками, а генераціями проактивних громадян) дійде й до складання вітчизняних наукових шкіл.

Позначена всіма недосконаlostями амбівалентного (проте живого, як ми бачимо) в політичному сенсі транзитного суспільства, вітчизняна політична наука, інституціоналізуючись, відіграла в теоретико-концептуальному плані роль свого роду «складника загальнотранзитної справи» (звернемо увагу на суголосність прийнятої нею на практиці формули демократичного переходу з послідовністю маніфестів трьох лідерів політичного класу: «Є така держава – Україна», «Україна – не Росія» і «До нації», фіксуючою той же вектор руху від інституціоналізації до консолідації; четвертий

лідер на свій лад засвідчив малоїмовірність його альтернативи). Прийняття де-факто принципу проактивності громадян, що задає основу політологічної уяви у відкритому суспільстві (спостерегаємо його емпірично в працях останніх років), логічно завершує процес раціоналізації опису суспільства у політичному вимірі, засновки якого заклала спільнота вітчизняних політологів доби транзиту, міняючи/запроваджуючи словник опису демократичного суспільства, артикулюючи прецеденти репрезентації українського суспільства як політичного в історичному плані і в горизонті сьогоденних викликів (зокрема ставлячи українські процеси в контекст регіонального розвитку держав ЦСЄ, що могли виступати як джерело модерних інновацій, на відміну від практик РФ), характеризуємо це як свого роду *soft power* політичної науки, яка дозволяє задіяти потенціал національної ідентичності, який сприяє ефективній модернізації суспільства.

Можна спрогнозувати, що доба нових викликів (на кшталт «гібридної війни») сприяє розвитку в світовому контексті всіх напрямів вітчизняної політичної науки, включаючи переосмислення в новому горизонті і класичних її питань (подібно поширеному в західній політичній науці ходу «re-thinking Aristotle» або «re-inventing civic society»), дозволяючи говорити вже не про «розбухання» того чи іншого напрямку, але радше про «культурний вибух». Зрозуміло, це передбачає розширення мовних, методологічних та інших компетенцій науковців, що, природно, відповідає завданням «органічної інтелігенції» проактивної генерації.

1. Аналіз докторських і кандидатських дисертацій, захищених в Україні за напрямом «Політичні науки» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ps.crimea.edu/ucr/metod/analiz_doct.htm

2. Кармазіна М. Політична наука в Україні: дисертаційний аспект / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2008. – №3. С. 17–28.

3. Скребець О. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств: автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. Скребець. – Сімферополь, 2005; Батракова І. Інститут президентства як суб'єкта концептуальної влади в демократичних політичних системах: автореф. дис. ... канд. політ. наук / І. Батракова. – Дніпропетровськ, 2003; Туркіна І. Місце та роль конституційно-судової гілки влади в демократичному політичному процесі: автореф. дис. ... канд. політ. наук / І. Туркіна. – Одеса, 2005 та ін.

4. Зеленько Г. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України): автореф. дис. ... канд. політ. наук / Г. Зеленько. – К., 2007; Сабанадзе Ю. Інституціоналізація груп інтересів в умовах перехідного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ю. Сабанадзе. – К., 2008 та ін.

5. Білоус О. Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу: автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. Білоус. – К., 2004; Коваль І. Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук / І. Коваль. – Львів, 2007; Сириця Т. Особливості взаємозв'язку політики та економіки в умовах постсоціалістичних трансформацій: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Т. Сириця. – К., 2005; Стулова І. Політичні інститути й економіка: взаємодія та взаємозалежність: автореф. дис. ... канд. політ. наук / І. Стулова. – Одеса, 2002 та ін.

6. Шишко О. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. – березень 1917 року: автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. Шишко. – Одеса, 1998; Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... д-ра політ. наук / М. Кармазіна. – К., 1999; Романюк Р. Ідея відродження української державності в європейській політичній думці початку XX ст. (1900–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук / Р. Романюк. – Львів, 2001 та ін.

7. Вкажемо хоча б такі: Коляденко В. Інфокомунікаційні технології як чинник політичної модернізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук / В. Коляденко. – Одеса, 2002; Демченко С. Медіаполітична система в сучасній Україні (інтегрована комунікаційна модель): автореф. дис. ... канд. політ. наук / С. Демченко. – Дніпропетровськ, 2004; Шульга Т. Комунікаційні системи епохи формування глобального суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Т. Шульга. – К., 2001; Дубас О. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. Дубас. – К., 2004 та ін.

8. Возняк В. Міжнародний тероризм в сучасних глобалізаційних стратегіях: автореф. дис. ... канд. політ. наук / В. Возняк. – К., 2005; Половко О. Особливості політичного тероризму в сучасному суспільстві. – автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. Половко. – К., 2005; Гуцало М. Організація протидії сучасному тероризму: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук / М. Гуцало. – К., 2006.

9. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки: автореф. дис. ... д-ра політ. наук / В. Кулик. – К., 2010.

10. Руденко Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ю. Руденко. – Х., 2003; Іванов М. Політична освіта як засіб формування політичної культури та чинник політичного процесу: автореф. дис. ... д-ра політ. наук / М. Іванов. – К., 2005; Добржанська О. Політична ідентичність українського суспільства в умовах європейської інтеграції: автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. Добржанська. – К., 2008; Конончук М. Політична культура українського суспільства як чинник його демократизації: автореф. дис. ... канд. політ. наук / М. Конончук. – К., 2008 та ін.

11. Бортніков В. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту: автореф. дис. ... д-ра політ. наук / В. Бортніков. – К. 2007; Ротар Н. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду: автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Н. Ротар. – Чернівці, 2007.

12. Кучма Леонид. Украина – не Россия / Л. Кучма. – М.: Время, 2004.

13. Литвин В. Україна – 2004. Події. Документи. Факти.: У 3-х томах / В. Литвин. – К.: Видавництво ТзОВ «3 Медіа», 2005.

14. Статистичний щорічник України за 2014 рік. – К, 2015.

15. Лікарчук Н. Політичний маркетинг: теоретичні та прикладні аспекти : автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Н. Лікарчук. – Київ, 2013; Зорич О. Евристичний потенціал концепту гри в політологічному аналізі: автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. Зорич. – Київ, 2013; Ярема В. Теоретико-ігрові моделі в дослідженнях коаліційного уряду : автореф. дис. ... канд. політ. наук / В. Ярема. – Київ, 2013.

16. Карачай В. Електронне врядування в Україні як інструмент демократизації суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук / В. Карачай. – Луганськ, 2014; Харечко І. Політико-правові механізми участі громадян у процесі прийняття політичних рішень в умовах електронної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук / І. Харечко. – Львів, 2014; Колотвін П. Електронні мас-медіа у формуванні демократичного дискурсу: європейський досвід та українські реалії: автореф. дис. ... канд. політ. наук / П. Колотвін. – Оdesa, 2014.

17. Михайлова О. Громадянська ідентичність у дискурсі української блогосфери (2005 – 2015 рр.): політико-аксіологічний вимір: автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. Михайлова. – К., 2016.

18. Bueger Christian. Pathways to practice: praxiography and international politics / Christian Bueger // European Political Science Review. – 2014. – August. – Volume 6 / Issue 03. P. 383 – 406.

БІБЛІОТЕКА ІНФОРМУЄ

Основна діяльність наукової бібліотеки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України у 2015 році була спрямована на створення численної профільної, водночас, різноманітної колекції вітчизняних та зарубіжних документів, забезпечення їх цілості для теперішніх та майбутніх наукових співробітників нашої установи з тим, щоб на належному сучасному рівні здійснювати:

- а) поширення універсальних знань та інформації;
- б) бібліотечно-інформаційну підтримку науково-дослідницького процесу в інституті;
- в) забезпечити науковий, культурний, освітній процес аспірантської молоді.

У напрямі фондоутворення та його збереження бібліотекою здійснюється робота з видавництвами, видавничо-торговельними фірмами з вивчення можливостей задовольнити замовлення керівників та співробітників відділів щодо дослідницької діяльності. Так, у минулому році було підготовлено 3 договори на придбання нової літератури (299 одиниць) та 2 договори на придбання періодичних видань (50 найменувань).

У 2015 році бібліотечний ресурс зростав і за рахунок авто-рефератів та дисертаційних робіт (дисертації – 3 одиниці, автореферати – 78 одиниць):

дисертації:

Рябчук М.Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук : спеціальність 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство. – К., 2015.

Шейко Ю.О. Парадигма політичного в рефлексивному модерні на прикладі сучасних німецьких політичних теорій : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук : спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – К., 2015.

Стельмах В.О. Політична соціалізація молоді країн Вишеградської групи : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук : спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – К., 2015.

Сучасна політична ситуація в Україні вимагає глибоких наукових досліджень у напрямі євроінтеграційних процесів. На цьому тлі вчені інституту зробили багато плідних кроків. Значно зросла кількість монографій та аналітичних доповідей, наукових конференцій та фахових дискусій.

Отже, фонди наукової бібліотеки інституту за минулий рік поповнили такі видання:

Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі / О.М. Майборода. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 408 с.

У книзі на основі аналізу різноманітних фактів з історії міжнародних відносин, у яких політичним чинником їхньої еволюції виступала етнічність, пропонується теоретико-концептуальне наближення до наукового підходу, який полягає у застосуванні положень загальної теорії систем до суспільних явищ.

Калакура Я.С. Українська культура: цивілізаційний вимір. / Я.С. Калакура, О.О. Рафальський, М.Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.

З'ясовується сутність цивілізаційного розуміння культури, місце українського культурного ландшафту в українській регіональній цивілізації, у європейському та світовому цивілізаційному і культурному просторі. Викладено історіософське трактування взаємодії культури і цивілізації, джерельне, історіографічне та методологічне підґрунтя цивілізаційного осмислення української культури, її витоків, зародження і найважливіших етапів розвитку. Особлива увага звернута на сакральність давньоукраїнської культури, рубіжне значення прийняття християнства, роль писемності, книгодрукування, духовних цінностей епохи Ренесансу і Просвітництва, їх вплив на формування духовного світу України як чинника становлення української нації, на місце творчості Тараса Шевченка в кристалізації національної ідеї, в утвердженні ідентичності та соборності українства.

Аналізуються руйнівні наслідки сталінських репресій, голодоморів та бойовничого атеїзму для української культури, показано спротив радянському тоталітаризму з боку інтелектуального шістдесятництва та дисидентства. Значне місце відведено розвитку культури в умовах незалежності України, сучасних євроінтеграційних та глобалізаційних процесів, спротиву російській культурній, медійній та духовній експансії і військовій агресії.

Розрахована на науковців і викладачів історії, культурології, філософії, політології, етнології, учителів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться історією української культури, методології її цивілізаційного пізнання.

Відділ соціально-політичної історії (зав. відділом М. С. Кармазіна):

Кармазіна М.С. Між історією і політикою / М.С. Кармазіна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 560 с.

До збірника увійшли наукові розвідки, публіцистичні статті, присвячені минулому і сучасності України, які в різний час публікувалися на сторінках різноманітних наукових видань і на шпальтах газет. Низка есе публікується вперше. У центрі уваги авторів – історія України кінця ХІХ – початку ХХ ст. через призму ідей представників українського інтелектуального середовища, процес українського етногенезу, а також – особливості політичного процесу та становлення політичної науки в Україні на зламі ХХ – ХХІ століть.

Збірник – своєрідне запрошення усіх небайдужих сучасників – істориків, політологів, етнологів, пересічних громадян, які цікавляться українською історією і політикою – до рефлексій і дискусій щодо непростих колізій українського минулого і сьогодення.

Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації : Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 160 с.

Аналітична доповідь підготовлена за результатами науково-дослідної роботи «Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації», що виконувалися в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України у 2015

році. У ній здійснено узагальнений аналіз суперечностей ідентичностей у сучасній Україні (підстави, прояви, ризики); державно-правового забезпечення запобігання конфліктності й функціонування механізмів консолідації нації; соціально-економічних реалій як чинника посилення конфліктогенного потенціалу ідентичностей в Україні; демократичних цінностей як основи для консолідації нації; деструктивних релігійно-конфесіональних впливів; механізмів консолідації нації в умовах зміни конфігурації етнонаціональної «ідентифікаційної матриці» громадян України; громадянських організацій і політичних партій як інструментів нівелювання ідентифікаційних суперечностей і консолідації нації.

Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою : Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 196 с.

Аналітична доповідь підготовлена за результатами науково-дослідної роботи «Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою», що виконувалася в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України у 2015 році. Внаслідок виконання проекту досліджено регіональні особливості Донбасу, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою у системі інформаційної безпеки держави.

Політичні ідентичності в сучасній Україні / за ред. М.С. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 288 с.

Дослідження присвячене вивченню одного із найскладніших феноменів – політичним ідентичностям у сучасній Україні. Аналіз проведено на основі вивчення політичних ідентичностей (індивідуальних і колективних) у міських громадах низки українських міст-обласних центрів, зокрема, таких, як Донецьк, Одеса, Полтава, Чернівці і Чернігів. З врахуванням історичного підґрунтя, соціокультурного та економічного контексту виокремлено та досліджено чинники, які впливали на трансформацію множини політичних ідентичностей громадян України. Із залученням значного масиву емпіричних даних проаналізовано суб'єктів політики

ідентичностей, особливості останньої в кожній з міських громад; висвітлено ціннісне підґрунтя політичних ідентичностей в Україні.

Відділ етнополітології (зав. відділом В. А. Войналович):

Кривицька О. В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України : [монографія] / О.В. Кривицька. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 328 с.

Проблеми етнополітичної поляризації та соціокультурного розмежування в Україні набули особливої актуальності. В монографії здійснений аналіз особливостей українських ідентифікаційних практик, конструювання негативної ідентичності, кордонів розмежування «свій» / «чужий» у соціокультурному просторі. Розкрито авторське бачення політизованої проблеми «двох Україн», «кризи участі», ціннісно-ідеологічної поляризації соціуму. Увага приділена розгляду соціокультурних маркерів у системі національної безпеки України, серед яких мовне питання, історична пам'ять, релігійний чинник, міграційні впливи та ін. Акцент зроблено на виявленні ліній демаркації, які спричинили ризики дезінтеграції та виклики суверенітету і територіальної цілісності України. Розрахована на науковців, студентів, політиків – усіх, кого цікавлять сучасні процеси консолідації української нації.

Відділ теоретичних та прикладних проблем політології (зав. відділом Ф. М. Рудич):

Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами: [монографія] / за заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2016. – 488 с.

У монографії досліджується взаємовідносини влади та опозиції в Україні. На основі широкого масиву вітчизняних і зарубіжних джерел розкриваються основні етапи формування влади та опозиції в сучасній Україні, визначається європейський курс держави. Поряд з аналізом процесів, які відбуваються в Україні, у монографії розглядаються взаємовідносини влади та опозиції в Росії, Білорусі, Молдові, інших країнах СНД і Балтії, Східної і Західної Європи. У післямові розглядаються виклики, які постали перед сучасною владою. Робота розрахована на науковців, суспільствознавців, студентів, усіх тих, хто цікавиться політичними проблемами сучасної України.

Продовжується й видання наукових записок:

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2015. – Вип. 1 (75). – 336 с.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2015. – Вип. 2 (76). – 317 с.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2015. – Вип. 3 (77). – 303 с.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2015. – Вип. 4 (78). – 391 с.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2015. – Вип.5–6 (79–80). – 351с.

З названою літературою можна ознайомитися в науковій бібліотеці інституту.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Батанов Олександр Васильович – доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Бевз Тетяна Анатоліївна – доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Білошицький Сергій Володимирович – доктор політичних наук, професор Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Брехаря Світлана Григорівна – кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Бушанський Валентин Вікторович – доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Войналович Віктор Анатолійович – доктор політичних наук, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Горєлов Микола Євгенович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Грига Віталій Юрійович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Єгоров Ігор Юрійович – доктор економічних наук, завідувач відділу Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Зеленько Галина Іванівна – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Лозовицький Олександр Станіславович – кандидат політичних наук, доцент, президент Інтернаціонального фонду «ВЕЛИКА ПОЛІТИКА»

Ляшенко Тетяна Михайлівна – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Набок Світлана Валеріївна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Нечипоренко Юлія Сергіївна – кандидат політичних наук, помічник-консультант члена Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення

Перегида Євген Вікторович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

Поліщук Юрій Миколайович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Рафальський Олег Олексійович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Резніченко Олена Михайлівна – завідувач наукової бібліотеки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Рудич Фелікс Михайлович – доктор філософських наук, професор, завідувач відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Скляр Володимир Миколайович – завідувач кафедри історії науки і техніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», доктор історичних наук, професор

Щербенко Едуард Васильович – кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Янішевський Сергій Олександрович – кандидат історичних наук, головний консультант Національного інституту стратегічних досліджень

Яремчук В'ячеслав Дмитрович – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
*Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України*

2016 / 5-6 (85-86) (вересень-грудень)

Підписано до друку 20.06.2017 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. др. арк. 21,1 Обл.-вид. арк. 18,9
Тираж 300 прим. Зам. № 1416

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.